

T.C.

YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**II. ABDÜLHAMİD'İN İTTİHAD-I İSLAM SİYASETİNDE
TARİKATLARIN ROLÜ: SENUSÎ TARİKATI ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

SALİH EMRE ÖZDEMİR

Ankara-2018

T.C.
YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**II. ABDÜLHAMİD'İN İTTİHAD-I İSLAM SİYASETİNDE TARİKATLARIN
ROLÜ: SENUSÎ TARİKATI ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
SALİH EMRE ÖZDEMİR

Tez Danışmanı
Dr. Öğretim Görevlisi Mehmet Akif FİDAN

Ankara-2018

İNTİHAL SAYFASI

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı: Salih Emre ÖZDEMİR

İmza:

ÖNSÖZ

XXI. yüzyılda uluslararası arenada bir güç olarak ortaya çıkan ve potansiyeli itibariyle dikkat çekici bir hale gelen Afrika'nın bu durumu tarihinin araştırılmasını gerekli kılmıştır. Bu anlamda, bölgede uzun yıllar kalan Osmanlı'nın bölgede bırakmış olduğu dinî ve idarî mirasın günümüze ışık tutması açısından incelenmesi ve yeniden ele alınması gerekmektedir. Bu doğrultuda özellikle dünyada büyük değişimlerin yaşandığı XIX. yüzyılda ortaya çıkan yeni yapılanmaların ve güç mücadelelerinin günümüz dünyasının siyasî temellerini oluşturması açısından bu dönem, günümüzü anlamak açısından da önem arz etmektedir. Özellikle Afrika'da Osmanlı'nın son kara parçası olan Trablusgarp'ta meydana gelen dinî yapılanma ve bu yapılanmanın zaman içerisinde direnişçi bir kimliğe bürünmesi sonucunda savunma anlamında ortaya çıkan bu “Osmanlı-Senusî İttihadı”, Batı'nın siyasi ve askeri üstünlüğüne karşın uzun yıllar mukavemet gösterebilmiştir. Geçmişte meydana gelen bu olaylar ışığında, henüz halen Batı'ya karşı savunma durumunda olan İslam Dünyasına yardımlaşma ve işbirliği yapma anlamında örnek teşkil eden Osmanlı-Senusî ilişkisinin bu noktadan da incelenmesi elzemdir.

Günümüzde iletişimin ve ulaşımın ilerlemesiyle birlikte devletler arasındaki sınırlar bir derece hükümünü yitirmiş; insanlık, uzak coğrafyalarla teknoloji sayesinde kolayca iletişime geçebilme kabiliyetine erişebilmiştir. Bu anlamda ulustan ziyade insan faktörünün ön plana çıktığı, yeni kavramların ve sistemlerin konuşulacağı geleceğin dünyasında Afrika, farklı bir öneme sahip olacaktır. Bu bağlamda bölgede uzun süreler hâkimiyetini sürdüren ve Batı işgali neticesinde bölgeden ayrılmak zorunda kalan Türklerin, değişen Dünya düzeni ve dengesi içerisinde Afrika'ya yeniden müteveccih olması stratejik açıdan kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Bu anlamda bölgeden Türkiye Cumhuriyetine kalan tarihî mirası anlamak ve geleceği şekillendirmede izlenecek metotlar anlamında bölgenin tarihinin araştırılması hayatî bir önem arz etmektedir. Bu çalışmada bölgede önceleri Osmanlı siyasî ve idarî otorite boşluğunu doldurmak amacıyla faaliyete başlayan; ancak zaman içerisinde bölgede Hilafetin resmî bir organı gibi bölgede faaliyet gösteren Senusî tarikatı ve Osmanlı ilişkileri ele alınmıştır. Bu çalışmada Batılılar tarafından kullanılan Panislamizm kavramı yerine Osmanlı bürokratlarının kullandığı “İttihad-ı İslam” kavramının kullanılması münasip görülmüştür.

Bu tezin hazırlanmasında ilgisini ve emeğini üzerimden eksik etmeyen tez danışmanım Dr. Öğretim Görevlisi Mehmet Akif FİDAN Hocama, yüksek lisans sürecinde

her zaman desteğini hissettiğim Prof. Dr. Huseyin ÇINAR Hocama ve zahmet edip vaktini ayıran değerli görüşlerini bildiren Ankara Üniversitesi Afrika Araştırmaları Merkezi Müdürü Prof. Dr. Nahide BOZKURT hocama ayrı ayrı teşekkürü borç bilirim.

Salih Emre ÖZDEMİR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iv
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii
GİRİŞ.....	1
TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE OSMANLI-AFRİKA İLİŞKİLERİ.....	2
Osmanlı için Afrika'nın Stratejik Önemi.....	3
Osmanlı'nın Kuzey Afrika'da Hâkimiyet Tesis Etme Süreci	4
Osmanlı Taşra Politikası Ekseninde Trablusgarb	5
Osmanlı İdarî Sisteminde Merkez-Taşra ilişkileri.....	6
Trablusgarp'ta Zaman İçerisinde Değişen Osmanlı İdarî Sistemi	7
Avrupalı Devletlerin Afrika'da Sömürgecilik Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti.....	10
Afrika'da Sömürgeciliğe Yerel Halkın Verdiği Tepki	11
BİRİNCİ BÖLÜM.....	16
1. XIX. YÜZYIL OSMANLI SİYASİ DÜŞÜNCESİ VE İTTİHAD-I İSLAM SİYASETİNİN KURUMSALLAŞMA SÜRECİ.....	16
1.1. XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Düşüncesi.....	16
1.1.1. Batıcılık.....	16
1.1.2. Osmanlı'da Batıcı Siyasete Karşı Muhalif Siyaset: İslamcılık.....	18
1.1.3. İslamcılık Siyasetini Hazırlayan Dış Unsurlar.....	19
1.1.4. Osmanlı'da Hilafetin Siyasi Açından Önem Kazanması	24
1.1.4.1. Tarihsel Süreç İçerisinde Hilafet Makamının Dönüşümü.....	24
1.1.4.2. Osmanlı'da Hilafetin Siyasi bir Makam Olarak Kurumsallaşma Süreci	26
1.2. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ UYGULANAN İTTİHAD-I İSLAM SİYASETİ.....	27
1.2.1. II. Abdülhamid Dönemi Devletin Genel Durumu	28
1.2.2. Abdülhamid Dış Politikası	30
1.2.2.1. Abdülhamid'in Dış Politikasının Unsurları	30
1.2.2.2. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı	31
1.2.3. II. Abdülhamid Dönemi Düvel-i Muazzamanın Osmanlı Politikaları.....	32
1.2.3.1. İngiltere	33
1.2.3.2. Rusya	33
1.2.3.3. Fransa	34
1.2.3.4. Almanya	35
1.2.4. II. Abdülhamid Dönemi İttihad-ı İslam Siyasetinde Başvurulan Araçlar	36

1.2.4.1. Şahıslar	36
1.2.4.2. Tarikatlar	40
1.2.4.2.1. İslamiyet'te Tarikatların Yeri ve Önemi	40
1.2.4.2.2. Osmanlı'da Tekke-Devlet İlişkileri	41
1.2.4.2.3. Meclis-i Meşayih ve Merkezileşme	42
1.2.5. II. Abdülhamid Dönemi Geliştirilen Tarikat Siyaseti	43
1.2.5.1. Rifaiyye Tarikatı	43
1.2.5.2. Şazeliyye-Medeniyye Tarikatı	45
1.2.5.3. Senusî Tarikatı	46
İKİNCİ BÖLÜM	47
2. SENUSÎ TARİKATI	47
2.1. Senusî Tarikatının Kuruluş Süreci	47
2.1.2. Tarikatın Kuruluş Sürecinde Kuzey Afrika'nın Durumu	48
2.1.2.1. Siyasi Durum	48
2.1.2.2. İlmî Durum	49
2.1.2.3. Dini ve Tasavvufi Durum	50
2.2. Senusîliğin Teşkilât Yapısı	51
2.3. Senusî Tarikatının İslam Anlayışı ve Bölgedeki Hedefleri	52
2.3.1. Senusîlerin İlmî ve Tasavvufî Anlayışı	53
2.3.2. Senusîlerin Siyasi Düşüncesi	55
2.3.3. Senusîliğin Cihad Anlayışı	57
2.4. Afrika'da Senusî Faaliyetleri	59
2.4.1. Toplumsal Faaliyetler	59
2.4.2. Eğitim Faaliyetleri	60
2.4.3. Ekonomik Faaliyetler	62
2.5. Senusîlerin Etki Alanı ve Bölgedeki Nüfuzu	63
2.6. Kuzey Afrika'da Senusîler Dışındaki Yerel Unsurlar ve Senusîlerle İlişkileri	64
2.6.1. Rabih Devleti	65
2.6.2. Sudan Mehdisi	67
2.7. Senusî Tarikatı ve Osmanlı İdaresi	69
2.7.1. Muhammed es-Senusî Dönemi	70
2.7.2. Muhammed Mehdi es-Senusî Dönemi	71
2.7.3. Ahmet eş-Şerif Dönemi	72
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	74
3. II. ABDÜLHAMİD VE SENUSİYYE TARİKATI	74

3.1. II. Abdülhamid Dönemi Afrika’da Osmanlı Hâkimiyeti	74
3.2. II. Abdülhamid Dönemi Afrika’da İttihad-ı İslam Siyaseti	75
3.3. II. Abdülhamid-Senusî Tarikatı İlişkileri	75
3.3.1. Senusîlerin Hilafete Bakış Açıkları	76
3.3.2. II. Abdülhamid’in Senusîlere Bakışı	77
3.4. Senusîlerin İttihad-ı İslam Siyasetine Katkıları	77
3.4.1. Senusîlerin Bölgedeki Hâkimiyeti	78
3.4.1.1. Vaday Sultanlığı	79
3.4.1.2. Tevarikler	79
3.4.1.3. Tibular	81
3.4.2. Misyonerlik Faaliyetleri ve Senusîler	83
3.5. Bölgede Değişen Batı Siyaseti	85
3.5.1. Batılı Devletlerin Afrika’yı Taksimi	85
3.5.1.1. 1890 İngiliz-Fransız Anlaşması	86
3.5.1.2. 1899 İngiltere-Fransa Anlaşması	88
3.6. Batılı Devletlere Karşı Osmanlı-Senusî İşbirliği	89
3.6.1. Bölgede Osmanlı Tedbirleri	91
3.6.1.1. Askerî Tedbirler	91
3.6.1.2. Diplomatik Tedbirler	92
3.6.2. Bölgede Senusî Tedbirleri	93
3.6.3. Bölgeye Sürgün Edilen Devlet Adamlarının Katkısı	94
3.7. Bölgede Osmanlı-Senusî Direnişi	95
3.7.1. Bölgede Fransız Fiilî Hareketleri	95
3.7.1.1. Fransızlara Karşı Bölgede Osmanlı Direnişi	96
3.7.1.2. Fransızlara Karşı Bölgede Senusî Direnişi	98
3.7.2. Bölgede İtalyan İşgali	99
3.7.2.1. İtalya-Osmanlı Savaşı	100
3.7.2.2. Uşi Anlaşması ve Osmanlı Sonrası Senusî Direnişi	101
SONUÇ	104
KAYNAKÇA	106
EKLER	112

ÖZET

II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam Siyasetinde Tarikatların Rolü: Senusî Tarikatı Örneği

XIX. yüzyılda Avrupa, kendi tarihsel dönüşümü içerisinde büyük değişimler geçirmek suretiyle dünyanın geri kalanına karşı orantısız bir şekilde güçlenmiştir. Bu dönemde Avrupa'da meydana gelen Fransız İhtilali ve Sanayi devrimi, bölgede iki kavramın ortaya çıkmasına sebep olmuştur: Milliyetçilik ve Sömürgecilik. Başlangıçta seyir anlamında birbirinden farklı şekilde gelişen bu iki kavram, devletlerin modernleşmesi ve millet kavramının ortaya çıkmasıyla birbirlerini kuvvetlendirmiştir. Bu dönemde ham madde ihtiyacını karşılamak üzere yeni coğrafyaları keşfetmek isteyen Avrupalılar, kendi aralarındaki rekabeti ve güç dengesini yeni coğrafyalara taşımışlardır.

Batının iç dinamiklerinden doğan bu anlayış, zaman içerisinde işgal edilen bölgelerde tepkiye neden olmuştur. Bu anlamda, Avrupalı ülkelere karşı bir cephe oluşmuş; bu bölgelerdeki yerel halk, örgütlenme ihtiyacı duymuştur. Bu dönemde İslam beldelerine yapılan saldırı İslam kimliğini ön plana çıkarmıştır. Bu anlamda dönemin en güçlü İslam Devleti olan Osmanlı, dönem şartlarının gereği olarak bir üst otorite olarak görülmüştür. Osmanlı bir yandan kendi bünyesinde yenilik yapmak suretiyle çağı yakalamak isterken, bir yandan da taşrasında meydana gelen işgallere karşı koymakla meşgul olmuştur. Bu dönemde, Osmanlı taşrasında meydana gelen Batı işgalleri ve başıbozukluklar, Osmanlı'yı merkezileşmeye götürmüştür. Devlette merkezileşmeyi amaçlayan Osmanlı, taşrasındaki yerel halk ile irtibatı İslamiyet üzerinden kurmaya çalışmıştır. Bu dönemde devletin bu amacındaki en büyük yardımcılarından birisi tarikatlar olmuştur. Nitekim devletin resmî organları dışında halk üzerinde en etkili yapı tarikatlar olmuştur. Dönem itibariyle eskiye göre iletişimin ve ulaşımın ilerlemesi, sınırlar ötesi faaliyet gösterebilme kabiliyeti olan tarikatların önemini daha da arttırmıştır. Bu özellikte olan tarikatlar zaman içerisinde Osmanlı tarafından İttihad-ı İslam siyasetinde etkin bir şekilde kullanılmıştır. Bunlardan birisi de II. Abdülhamid Dönemi Kuzey Afrikasında önemli bir yere sahip olan Senusîlik hareketidir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Osmanlı Devleti, Sömürgecilik, Tarikat, Taşra.

ABSTRACT

The Role of Cults in the Abdülhamid's Panislamist Policy: Case of Senusi Cult

In the XIX. century Europe was disproportionately strengthened against the rest of the world by undergoing major changes in its historical transformation. The French Revolution and the Industrial Revolution, which took place in Europe during this period, led to the emergence of two concepts in the region: Nationalism and Colonialism. Initially, these two concepts developed differently in terms of navigation, strengthened each other by the modernization of states and the emergence of the concept of nation. In this period, the Europeans who wanted to discover new geographies to meet the need for raw materials, have moved their competition and power balance to new geography.

This understanding arising from the internal dynamics of the West has caused reaction in the occupied territories over time. In this sense, there was a front against the European countries; the local people in these regions needed to organize. The attack on the Islamic lands in this period brought the identity of Islam to the forefront. In this sense, the Ottoman Empire, which is the strongest Islamic State of the period, was regarded as an upper authority as a requirement of the period conditions. The Ottomans, on the one hand, wanted to catch up with their own by making innovations in their own fields, while on the other hand they were busy with countering the invasions that took place in the countryside. In this period, the Western occupations and troubles that took place in the Ottoman provinces led the Ottomans to centralize. The Ottoman who aimed to centralize in the state tried to establish contact with the local people in the region through Islam. In this period, the state became the greatest supporter for this purpose. As a matter of fact, apart from the official organs of the state, the most effective building traditions have been on the people. As of the time, the progress of communication and transportation compared to the old increased the importance of sects with the ability to operate above the border. The sects in this characteristic have been used effectively by the Ottomans in the Union of Islamic politics over time.

Key Words: Colonialism, Nationalism, Ottoman Empire, Periphery, Sect.

GİRİŞ

XIX. yüzyıl gerek devletlerdeki gerekse toplumlardaki değişimin hızı ve niteliği açısından insanlık tarihinde müstesna bir yere sahiptir. Batıda öteden beri görülen değişimin ve dönüşümün zirveye çıktığı ve bunun sonucunda pek çok yeni fikirlerin ve yapılanmaların ortaya çıktığı bu dönemde, yeni devlet profilleri ve idealleri de görülmüştür. Fransız ihtilâliyle toplumsal değişim sürecinin başlaması, Avrupa'da millet ve halk kavramlarının yeniden tanımlanmasına yol açarken; sanayi devrimiyle birlikte ise sınıf kimliği ve bilinci ortaya çıkmıştır. Birçok yeni ideolojinin ve fikir akımının ortaya çıktığı bu dönemde Batılı devletler, seri üretim ve fabrikalaşma sayesinde daha zenginleşmişler ve Avrupa dışına çıkıp yeni yerler keşfetmek suretiyle servetlerini daha da artırma arayışına girmişlerdir. Bu anlamda gerek Avrupa diplomasisinde güç kazanmak, gerekse işleyecek ham madde aramak amacıyla yeni yerlere açılan Avrupalılar, gittikleri bölgelerde izlemiş oldukları politikalar yüzünden bölgede bir tepkiye ve bölgesel örgütlenmelere sebep olmuşlardır.

Avrupa'nın kendi kıtasına sığmaması ve yeni yerlerde hâkimiyet tesis etme amacı diğer coğrafyalarda yaşayan insanları etkilemiş ve Batılılara karşı koyma eğilimini doğurmuştur. Özellikle İslam beldelerinde görülen bu çaba, farklı coğrafyalarda farklı tezahürlerde görülmüştür. Bu dönemde, Batının daha çok siyasî ve fikrî değişimi dönemin en güçlü Müslüman Devleti olan Osmanlıları devlette ve sistemde değişiklikler yapmaya sevk etmiştir. Bu anlamda Avrupa'daki değişim, devletler düzeyinde etkileşim olarak kendisini gösterirken; Avrupa ile daha çok işgal münasebetiyle muhatap olan Hindistan ve Afrika'daki Müslümanları ise İslamî bir örgütlenmeye ve arayışa sevk etmiştir. Nitekim Avrupa'yı yakından takip eden Osmanlı, kendi bünyesinde yapmış olduğu yeniliklerle kendisine Avrupa'yı örnek alırken; İslam beldelerinde Hz. Peygamber Dönemi ideal dönem olarak kabul edilmek suretiyle dinin esasına dönmek ve İslam'a sarılma amacı gütmüştür.

Avrupa'da millet ve milliyetçilik kavramlarıyla birlikte ortaya çıkan ulus-devletler aynı zamanda modern diplomasiinin de temelini atmıştır. Uzun zaman Avrupa sistemine karşı kendisini üstün gören Osmanlı, XIX. yüzyıl itibarıyla dış politikada denge politikası gütmek suretiyle kendi varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde modern diplomasiinin gereklerine göre hareket etme amacı güden Osmanlı, zaman içerisinde bu sisteme uyum sağlayarak modern diplomasiyi etkin bir şekilde kullanmıştır. Bu noktada diplomasiyle başlayan bu uyum sağlama süreci zaman içerisinde kendisini sistem ve idare düzeyinde de göstermiştir. Bu doğrultuda Osmanlı, siyasî ve idarî anlamda da Avrupa sistemine uyum sağlamak amacıyla kendi bünyesinde yenilikler yapma ihtiyacı hissetmiştir. Osmanlı'nın XIX. yüzyıldaki siyasî

değişiminin temelini oluşturan bu değişim hareketlerinin tesirleri bir sonraki yüzyılda dahi kendisini göstermiştir.¹

Avrupa'nın coğrafi yapısına zıt olarak Asya ve Afrika oldukça geniş ve dağınık yerleşimlerin olduğu bir kıta olmuştur. Bu yüzden Avrupa'daki iletişim, ulaşım ve etkileşim diğer coğrafyalara göre daha kolay olabilmıştır. Bu anlamda etkileşimin ve değişimin çabuk şekilde yayıldığı Avrupa kıtasına karşın; Asya ve Afrika kıtalarında yaşayan topluluklar uzun süre dağınık ve birbirinden farklı tarzlarda mevcudiyetini devam ettirmişlerdir. Bu anlamda Osmanlı Devleti de hâkim olduğu coğrafyalarda adem-i merkezi yönetim şeklini uygulamak durumunda kalmıştır. Uygulanan bu yönetim tarzı merkezden vazifelendirilen valiler ya da belli aileler üzerinden olduğundan Osmanlı taşrasında yönetim yerel halka mal olmamıştır. Bu hâl zaman içerisinde İslam beldelerinde dağınıklığı ve başıbozukluğu da beraberinde getirmiştir. Uzun süreler hantal bir yapı içerisindeki idare, Batılı Devletlerin işgaliyle değişime uğramıştır. Nitekim gayri Müslim unsurlar tarafından işgale uğrayan İslam beldelerinde, bu işgallere karşı örgütlenme ve direniş yapmak zarurî dereceye geldiğinden, bölgede yerel halk tarafından birtakım çareler ve kurtuluş yolları aranmıştır.

TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE OSMANLI-AFRİKA İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti klasik dönemde bir “cihan devleti” olarak ortaya çıkmayı başarabilmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti idari gelenek olarak Roma, Bizans, Sasanî ve geleneksel Türk sistemlerini İslamî referanslarla buluşturmak suretiyle bir medeniyet inşa etmiştir. Ortaya çıkan bu yapı içerisinde dünyanın farklı bölgelerinde hâkimiyet kuran Osmanlı, bu bölgeleri uzun yıllar bu gelenek içerisinde devam ettirmiştir. Osmanlı'nın Balkanlar'da ve Ortadoğu'da elde ettiği nüfuz İslam dünyasında başat bir güç olarak zuhuruna vesile olmuştur. Devlet XVI. yüzyıl itibariyle İslam ülkeleri içerisinde rakibi olmayan ve Avrupa'nın kendisine karşı ittifak etmek zorunda olduğu bir noktaya gelmiştir. Bu dönemde devlet, realist politikalar esas olmak suretiyle dünyadaki Müslümanların da koruyuculuğu vazifesini üstlenmiştir.

Osmanlı, Afrika'da yaşayan, üst otoriteden mahrum ve İspanyolların saldırısına maruz kalan insanları muhafaza edebilmek maksadıyla Afrika'da hâkimiyet tesis etmiştir. Oruç Reis ve Hızır Reis isimli Akdeniz'de serbest denizcilik ve korsanlık yapan ve bölgede nüfuzu olan iki kardeşin Osmanlı'dan yardım istemesiyle Osmanlı'nın Afrika serüveni başlamıştır. Osmanlı'nın uzun yıllar kaldığı bu topraklarda Batı işgaline kadar idarî anlamda ciddi bir sorunla karşılaşmamıştır. Gerek Osmanlı'nın gücü ve istikrarı gerekse Avrupa'dan

---

¹ Taner Timur, **Osmanlı Kimliği**, İmge Kitapevi, Ankara 2010, s. 153.

uzun süre ciddi taarruzların olmaması sebebiyle bölgede Osmanlı'ya tehdit unsuru oluşturabilecek ciddi bir güç olmamıştır.

Osmanlı için Afrika'nın Stratejik Önemi

Osmanlı Devleti, klasik dönemde tüm dünyada nüfuzu olan ve karşısında devletsel düzeyde rakibi olmayan bir konuma gelmiştir. Bu dönemde bu duruma münasip bir şekilde siyaset ve bu konumunu korumak amacıyla yeni stratejiler izlemek durumunda kalmıştır. Bu doğrultuda devlet İslam Birliğini sağlamak ve İslam Dünyasında tek otorite ve güç olmak için Yavuz Sultan Selim Döneminde Mısır'a ve Hicaz'a sefer yapmıştır. Bu seferler sonucunda Osmanlı yeni topraklar ve hâkimiyet alanlarına sahip olurken, çevresinde kendisine yeni düşmanlar ve rekabet alanları da edinmiştir.

Osmanlı'nın Mısır'ı almasıyla birlikte Kuzey Afrika'ya komşu olması ve Hilafetin Osmanlı'ya geçmesi hasebiyle Müslümanların koruyuculuğu unvanını elde etmesi sonucunda Kuzey Afrika Osmanlılar için bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Osmanlı'nın genişleyen nüfuz alanı ile birlikte güvenlik anlayışı ve stratejisi de değişmiştir.² Bu dönemde Mısır'da ve Hicaz'da hâkimiyet tesis eden Osmanlı, buraları idare etmesinin yanı sıra güvenliğini temin etme noktasında da vazife üstlenmek durumunda kalmıştır.³ XVI. yüzyılda Kuzey Afrika'da özellikle İspanyol tehdidinin ortaya çıkması sebebiyle Osmanlı için Afrika stratejik bir konuma yükselmiştir zira bu dönemde Afrika'da bu saldırılara karşı koyabilecek kapasitede askerî ve siyasî güç olmaması nedeniyle Osmanlı bizzat yerel halk tarafından bölgeye çağırılmıştır.⁴

XVI. yüzyılda siyasi birliğini tamamlayan gerek coğrafi keşiflerle gerekse kendisine yakın alanlara yapmış olduğu saldırılarla hâkimiyet alanının genişletmek isteyen İspanya, dönemin şartlarına göre oldukça ileri seviyede bir donanmaya sahipti. 1492'de Müslümanların ve Yahudilerin İspanya'dan kovulmasının ardından İspanya için yeni nüfuz alanı Kuzey Afrika olmuştur.⁵ Bu dönemde İspanya'nın karşısına geçebilecek Osmanlı'dan başka bir gücün olmayışı Osmanlı'yı İspanya ile savaşmaya mecbur kılmıştır. Bu dönemde Osmanlı, Hicaz'ın ve Mısır'ın savunmasını Afrika'dan başlatmıştır. Birçok deniz savaşlarının yaşandığı

---

² Andrew Hess, Çev. Özgür Kolçak, **Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizinde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi**, Küre Yayınları, İstanbul 2010, s. 130.

³ Hess, **Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizinde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi**, s. 132.

⁴ Ahmet Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 38.

⁵ Hess, **Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizinde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi**, s. 195.

bu dönemde Kuzey Afrika, yerel halkın da desteği ve isteğiyle Osmanlı Devletinin himayesi altına girmiştir.⁶

Osmanlı'nın Kuzey Afrika'da Hâkimiyet Tesis Etme Süreci

Osmanlı tarafından “Garp Ocakları” ismiyle adlandırılan bugünkü Cezayir, Tunus ve Libya, XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı'ya kadar bir tasnife uğramayan bölge, Osmanlı'dan sonra idarî olarak sınıflandırılmış ve bugünkü ülke sınırları ortaya çıkmıştır.⁷ Türk denizciliğinin de zirvede olduğu bu dönemde Osmanlı denizcileri Afrika'da birçok yeri ele geçirmek suretiyle Osmanlı Devletine bağlı hâle getirmişlerdir. Belli bir zamana yayılan bu süreç içerisinde Osmanlı önce savaşarak daha sonra da devlet geleneği ile bölgede kurduğu sistemle bölgeye hâkim olmuştur.

Afrika'da ilk elde edilen toprak Mısır olmuştur. 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Memlûkler'den alınan Mısır, Osmanlı'nın idarî hayatı için oldukça sıkıntılı bir süreç olmuştur. Bu dönemde Mısır'a uzun yıllar hükmeden Memlûkler Osmanlı tebaası olmayı kabul etmelerine rağmen Memlûklere ait bazı geleneksel kurumların devam etmesi sebebiyle burada kısmen idarî anlamda sıkıntılar çıkmıştır. Osmanlı, Mısır eyaleti için en tecrübeli devlet adamlarını bölgeye göndermiş; Mısır'ın istikrarını temin etmek için ciddi çaba sarf etmiştir.⁸

Cezayir Eyaleti(1516-1830), Osmanlı'nın 1516'dan başlayarak 1529'a kadar süren savaşların neticesinde Barbaros Hayreddin Paşa tarafından Osmanlı toprağı olmuştur. İlk olarak İspanyol tehlikesine karşı Oruç Reis'ten yardım talebinde bulunan yerel halk, Osmanlı denizcileri tarafından korunmuştur. Bölgede hâkim olma sürecine giren Türkler, bölgede yerel yöneticiler tarafından istenilmese de zamanla bölgedeki nüfuzunu arttırabilmiştir. Bu dönemde bölgede yerel bir güç olan Ahmed İbnü'l Kadı ile savaşan Türkler, onu mağlup ederek bölgeye hâkim olmuşlardır. Barbaros Hayreddin Paşa tarafından kurulan düzen bölgede uzun zaman devam ederken zaman içerisinde değişimler meydana gelmiştir. Osmanlı idare olarak bölgede dört evre geçirmiştir: Beylerbeyiler Devri(1517-1587), Paşalar Devri(1587-1659), Ağalar Devri(1659-1671), Dayılar Devri(1671-1830).⁹ Bu dört evrede bölgede üst kimlik olarak yaşayan Türkler zaman içerisinde memurluk ve askerlik için

---

⁶Hess, **Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizinde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi**, s.133.

⁷Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 36.

⁸ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 42-43.

⁹ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 44-46.

Anadolu'dan adam toplamıştır. Bölgede vergi toplama ve idarî işlerde istihdam edilen Türkler zaman içerisinde bölgede ayrı bir üst yapı meydana getirmiştir.¹⁰

Trablusgarp Eyaleti(1551-1912), Malta şövalyelerinin bölgeyi ele geçirmesinin ardından bölgede mağdur olan yerel halktan bir heyetin İstanbul'a Osmanlı'dan yardım istemesi üzerine Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bu dönemde Hadım Murat Ağa, bölgeyi Şövalyelerden almak üzere devlet tarafından vazifelendirilmiştir. Bu hedefle hazırlanan Murat Ağa 30 yılda hazırlanmış ve kendisine eşlik etmesi için 6.000 kişilik filo emrine verilmiştir. Uzun yıllar yapılan akınların ardından Trablusgarp 1551'de Osmanlı idaresi altına girmiştir. Bu dönemde Murat Ağa, Fizan içlerine kadar bölgeyi Osmanlı toprağı haline getirmiştir. Bu dönemde Osmanlı idaresi tarafından Murat Ağa Beylerbeyi olarak bölgeye tayin edilmiştir.¹¹

Tunus Eyaleti ve Tunus Emareti(1535-1957), Hafsi Sultanının elinde olan bölge, Barbaros Hayreddin Paşa'nın bölgeye akınlar düzenlese de tam olarak bölgede hâkimiyet kuramamıştır. Dönemin ciddi çekişmesi içerisinde Osmanlı-İspanya arasında rekabet alanına dönen bölge, 1574 yılında Sinan Paşa'nın emrindeki Osmanlı donanması Harfî Sultanını ve İspanyolları mağlup ederek bölgeyi Osmanlı topraklarına katmıştır. İlk önceleri Cezayir'e bağlı olan Tunus, 1587'de ayrı bir idarî bölge olarak belirlenmiştir. Endülüs'ten birçok göç aldı ve Endülüs göçmenleri bölgenin kültürel ve ticari hayatına büyük katkıda bulunmuşlardır.¹² Burada diğer Afrika ülkelerinde olduğu gibi Yeniçeriler bölgede hâkimiyet kurdular ve valinin birçok yetkisine ortak oldular. Osmanlı her ne kadar burada hâkim olsa da bu bölgede devlet yerine daha çok devlet dışı otoriteler hükmetmişlerdir. Örneğin 1612 yılında bölgeye atanan Murat Paşa, henüz hayatta iken bölgenin idaresini oğluna bırakmak suretiyle bölgede Muradîler hâkimiyetini ilan etmiştir. Buna karşın 1705 yılında asker ağası olan Hüseyin Paşa bölgedeki Muradî otoritesine son vererek Hüseyinîler hanedanını bölgede söz sahibi yapmıştır.¹³

Osmanlı Taşra Politikası Ekseninde Trablusgarp

Senusî tarikatının faaliyet alanı ve merkezi durumunda olan Trablusgarp, Osmanlı'nın bölgedeki en uzun süre elinde kalan eyaleti olmuştur. Osmanlı'nın gerek hâkimiyet tesis etme sürecinde gerekse idarî süreçte zorlandığı kıtada önce İspanya tehlikesiyle daha sonra da XIX. yüzyılda İtalya ve Fransa tehlikesine karşı uğraşmak durumunda kalmıştır. Bununla birlikte

¹⁰ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 47-49.

¹¹ Celal Tevfik Karasapan, **Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960, s. 105

¹² Hess, **Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizinde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi**, s. 204.

¹³ Karasapan, **Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, s. 109.

zaman içerisinde idarî yönde merkezden giden ve bölgede ciddi otorite oluşturan asker menşeli unsurlar ortaya çıkmıştır. Devletin merkezinde meydana gelen değişiklikler ve bozulmalara paralel olarak taşrada da ortaya çıkan sıkıntılar, bölgede Osmanlı idaresinin imajını olumsuz etkilemiştir.

Osmanlı İdarî Sisteminde Merkez-Taşra ilişkileri

Osmanlı, klasik dönemde sahip olduğu toprakların genişliği ve stratejik konumları hasebiyle taşrada adem-i merkezî bir politika izlemek durumunda kalmıştır. Taşranın merkeze uzaklığı ve dönemin şartlarında iletişimin ve ulaşımın zorluğu Osmanlı'yı idarî olarak bu siyasete sevk etmiştir. Bu doğrultuda devlet, bölgede kendisinin selefi olan Selçuklu Devleti'nin idarî sistemini kendisine rehber kabul etmek suretiyle sistemini tanzim etmiştir.¹⁴ Askerî temeller üzerine bina edilen devlet, bu yapısını taşra-merkez ilişkilerinde de korumuştur. Bu anlamda devlet, klasik dönemde tımar sistemi adı verilen sistemi tatbik etmiştir. Bu sisteme göre devlet, toprağını kendisini ispat etmiş ve liyakat sahibi askerlere veya devlet adamlarına teslim etmişler, burada faaliyet gösteren Tımar sahipleri buradaki gelirin bir kısmını kendisine ayırırken diğer bir kısmını da asker yetiştirmek amacıyla kullanmışlardır. Bu dönemde devlet bu sistemi Rumeli, Budin, Karaman, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Şam gibi merkez ile irtibatı nispeten daha kolay olan bölgelerde uygulamıştır. Bu sistemin uygulandığı eyaletlere direk vergi alınmadığı için “Salyanesiz Eyaletler” denilmiştir. Bu eyaletlere alternatif olarak “Salyaneli Eyaletler” vardır. Bu eyaletlerde merkezi otoritenin sağlanması amacıyla yıllık vergi alınması öngörülmüştür. Bu eyaletlerde Bağdat, Mısır, Habeş, Trablus, Tunus, Cezayir gibi bölgeler bu sınıfa girmiştir.¹⁵

Osmanlı, hâkimiyet tesis ettiği kara parçasına öncelikle Beylerbeyliği olarak tanzim etmiştir. Genel olarak günümüzdeki ortalama bir ülkeye tekabül eden bu bölgelerde Beylerbeyleri merkez tarafından gönderilirdi. Bu bölgelerde geniş yetkileri olan bu idareciler şer'î hükümler dışında her alanda söz sahibiydiler. Beylerbeyliği idarî sisteminin altında sırasıyla sancaklar, kazalar ve köyler yer almıştır.¹⁶

Uzun yıllar işleyen Osmanlı taşra teşkilatı, gerek tımar sisteminin bozulmasından gerekse devletin merkezinde meydana gelen aksaklıklardan dolayı zaman içerisinde işlevini kaybetmiş; esas maksadından bir derece çıkmıştır. Taşrada devletten bağımsız ancak devlet adına faaliyet gösteren idareciler halka zulmederken bir yandan da devletin otoritesini

---

¹⁴ Orhan Kılıç, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, I-XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VI, s.89.

¹⁵ Kılıç, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, s. 93-94.

¹⁶ Kılıç, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, s. 96.

zedelemiştir. Bu durumda devlet zaman içerisinde her ne kadar değişikliklere gitmişse de bu sistemin değişimi ve eyaletlerin merkeze bağlanması ancak II. Mahmud Döneminde mümkün olabilmiiştir.

Trablusgarp'ta Zaman İçerisinde Değişen Osmanlı İdarî Sistemi

Senusîlerin en büyük faaliyet alanı ve merkezi olan Trablus Eyaleti, zaman içerisinde birçok idarî değişime şahid olmuştur. Bu dönem içerisinde Trablus'ta tesis edilen Osmanlı hâkimiyeti dört evrede incelenebilir: Beylerbeyleri Dönemi, Dayılar Dönemi, Karamanlılar Dönemi, Valiler Dönemi. Bu dört dönem içerisinde varlığını sürdüren Osmanlı'nın bölgedeki istikrarı diğer bölgelere nispeten daha istikrarsız olmuştur.

İlk olarak Murat Ağa döneminde Osmanlı topraklarına katılan Trablus, onun döneminde Fizan'ın içlerine kadar ilerlemiştir. Her ne kadar Trablus Eyaleti Murat Ağa Döneminde ele geçirilmişse de bölge halklarının ve kabilelerinin Osmanlı idaresine girmesini sağlayan Turgut Reis olmuştur. Bu dönemde gerek bölgenin kalkınmasında gerekse devletin bölgedeki otoritesinin arttırılmasında Turgut Reis önemli işler başarmıştır. Merkezden gönderilen ve denizci olan beylerbeylerinin Osmanlı merkeziyle samimi ilişkileri bulunmaktaydı. Afrika beylerbeyleri Batı Anadolu'dan Osmanlı'nın izni dairesinde gönüllü denizci toplayabiliyordu. Bu dönemde sıkıntılı, ailesiyle problemi olan ya da mizaç olarak toplumla uyuşamayan insanların durağı Mağrip olmuştur.¹⁷

Beylerbeyleri Döneminde Anadolu'dan gelen denizciler ve askerler zaman içerisinde burada örgütlenmek suretiyle yeni bir sınıf meydana getirmişlerdir. Bu dönemde Trablus Eyaletinde güvenlikten sorumlu olan askerler süreç içerisinde güçlenmişler ve bölgede yerel halktan farklı olarak üst bir konuma gelmişlerdir. Bu dönemde gerek mekânsal gerekse muamele olarak farklı bir durumda olan askerler, yerli kadınlarla evlenmek suretiyle nesillerini devam ettirebilmişlerdir.¹⁸ Zaman içerisinde bölgede sayılarının ve nüfuzlarının artması sebebiyle Beylerbeyliği makamı için de tehdit unsuru olan askerler özel kullanım olarak Dayılar bölgede otoriteyi ele geçirmişlerdir. Beylerbeylerinin bölgede padişah temsilciliğinden başka bir işlevi kalmazken, dayılar bölgeyi merkezden bağımsız uzun yıllar idare etmişlerdir. "Kuloğulları" olarak bilinen bu sınıf, bölgede birçok yetkiye ve imtiyaza sahip olması hasebiyle merkezden onları etkisiz hale getirmek için valiler gönderilmişse de devlet adına hayırlı netice elde edilememiştir.¹⁹

¹⁷ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 47.

¹⁸ Hikmet Naci, **Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberiler**, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1955, s. 53-54.

¹⁹ Naci, **Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberiler**, s. 59.

Dayıların bölgedeki faaliyetleri ve otoriter tutumu zamanla bölgede anarşiyi ve düzensizliği doğurmuştur. Bölgede keyfî uygulamalar ve idare tarzı zamanla bölgede dayılardan bir aileyi ön plana çıkarmıştır. Bu dönemde Osmanlı'dan bağımsızlığı ilan eden bir Karamanlı Ailesi bölgede hâkimiyet kurmuştur(1711).²⁰ Yeniçeri Dayısı olan Karamanlı Ahmed, bölgede Kuloğullarının ve yerel halkın da desteğini alarak bölgede hâkimiyetini ilân etmiştir. Her bölgeye şer'i mahkemeler kurdurmuş; kendi adına hutbe okutmuştur. Merkezin gönderdiği ve vazifelendirdiği valiler bölgeye kabul edilmezken, Karamanlı Ahmed bölgede yeni bir devlet inşa etmiştir. Karamanlı Ahmed ancak 10 yıl sonra merkezden tanınmış ve kendisine “Paşa” unvanı verilmiştir. 33 yıl boyunca idarede kalan Ahmed Paşa, Trablus'u rakipsiz ve otoriter bir şekilde idare etmiştir.²¹

Ahmed Paşa 1745'te ölürken onun yerine geleneğe uygun şekilde oğlu Mehmed Bey geçmiştir. Bu dönemde Karamanlılar, gerek idarî anlamda gerekse bölgede ayrı bir devlet gibi siyaset izlemişlerdir. Diplomatik ilişkilere giren ve anlaşmalar imzalayan yönetim, zaman içerisinde bölgede güçlü bir konuma gelmiştir. Örneğin 1750 tarihinde İngiltere ile yapılan bir anlaşmada “İngiltere Devleti, Cezayir ve Tunus Ocakları ile savaşırsa Trablus Ocağının tarafsız kalacağı” maddesi yer almıştır. Bu dönemde Karamanlılar, bölgede topraklarını muhafaza ederken bir yandan da Akdeniz'de korsancılık ve ticaretle iştiğal etmişlerdir. Bu dönemde birçok ticaret gemisini haraca bağlayan Karamanoğulları, Osmanlı'dan bağımsız bir şekilde bölgedeki faaliyetini sürdürmüştür.²²

Mehmed Paşa'nın idareciliği 8 sene sürmüş idare, onun yerine oğlu Ali Paşa'ya geçmiştir. Ali Paşa Döneminde aynı faaliyetler devam ederken Karamanlılar yönetimi Batılı denizciler karşısında geriye düşmüştür. Bölgedeki en büyük geçim kaynağı olan korsancılığın önünün zamanla kapanması bölgede istikrarsızlığa ve geçimsizliğe sebebiyet vermiştir. Bu nedenle bölgede ekonomik sıkıntılar kendisini gösterirken bölgeye genel olarak huzursuzluk hâkim olmuştur. Bu dönemde güçlenen Batılı Devletleriyle kendi aleyhine birçok anlaşma yapmak durumunda kalan Ali Paşa, bir yandan da oğullarının arasındaki iktidar mücadelesiyle uğraşmak durumunda kalmıştır. Özellikle oğullarından Yusuf'un henüz Ali Paşa hayatta iken iktidarı elde etmeye çalışması, diğer kardeşlerini katletmesi ve bu sebepten bölgede ayrışmaların meydana gelmesi, Trablus'taki yerel kabileleri rahatsız etmiştir. Bu dönemde Ali Paşa her ne kadar oğlu Ahmed'i kendi yerine vekil tayin etse de Yusuf zorla valilik makamını

---

²⁰ Naci, **Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberiler**, s. 62.

²¹ Karasapan, **Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, s. 124.

²² Karasapan, **Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, s. 125.

kardeşinin elinden almıştır(1794).²³ Bu dönemde Trablus Eyaleti ekonomik ve toplumsal olarak gerilemiş olsa da Osmanlı'nın Trablusgarp ile uğraşacak kadar kuvveti yoktu. Bu yüzden Yusuf Paşa'nın valiliğini tanımak durumunda kalmıştır. Bu anlamda bölgede otoriter bir siyaset izleyen Yusuf Paşa, bir yandan halktan alınan vergiyi arttırma yoluna giderken bir yandan da bölgede kendisine muhalif olan kabilelerle savaşmıştır. Bu dönemde Karamanlılar bölgede her kadar zayıflamışlarsa da kendilerini ayrı bir devlet gibi göstermekten çekinmemişlerdir. Bu dönemde bölgede Osmanlı'ya benzer devlet idarî yapıları kurulurken aynı zamanda da diğer devletlerle savaşmaktan da geri durmamıştır.

Yusuf Paşa'nın bölgede izlediği siyaset sebebiyle iç huzursuzluklar ve kabile ayaklanmaları meydana gelirken aynı zamanda da ekonomik sıkıntı da kendisini göstermiştir. Bu dönemde merkez-taşra ilişkilerinin de kopuk olmasından dolayı yalnız kalan Yusuf Paşa, kendi zararına birçok devletlerarası anlaşmaya imza atmak durumunda kalmıştır. Trablus gibi stratejik bir konumda bulunan böylesi zayıf bir idare Batılı Devletlerin dikkatini çekmiş; o dönemden itibaren bölgede Batılı emelleri canlanmaya başlamıştır. Örneğin 1815 yılında Yusuf Paşa'nın bölgedeki korsanlık faaliyetlerinin sonucunda İngiltere'nin Osmanlı'ya çekmiş olduğu notaya karşın Osmanlı “Devlet-i Aliyye, Ocakların kavaidi Harbiyelerine müdahale etmez” diyerek bölgede otoritesinin olmadığını belirtmiş ve bu bölgelerin Batı işgaline açık olduğunu bir cihette bu anlaşma ile ilan etmiştir. Değişen devletlerarası anlaşmalarda korsancılığın önünün kesilmesiyle ve iç karışıklıklarla mücadele eden eyalette yerel halk, Osmanlı İdaresine başvurmuş ve merkezden vali istemek suretiyle bölgede Osmanlı hâkimiyetini istemiştir.²⁴

Osmanlı'nın bölgede doğrudan hâkimiyet kurduğu ve “2. Valiler Dönemi” olarak geçen bu dönem resmî olarak 1835 yılında başlamıştır. 1835 yılında bölgeye giden Necip Paşa, halk tarafından memnuniyetle karşılanırken son Karamanlı Paşası Yusuf Paşa'nın oğlu Ali Paşa'da valiliği kendi rızasıyla Osmanlı'ya teslim etmiştir. Bu dönem Cezayir'in işgal edilmesinin hemen ardından geldiği için Osmanlı Devleti, Trablus Eyaleti hususunda daha titiz davranmışlardır. Bu anlamda Trablus Eyaleti bir bakıma Osmanlı için bir üs durumuna gelmiştir. Necip Paşa'nın bölgeye gelmesiyle birlikte Osmanlı merkezi tarafından dikkatle takip edilen bölgede valilerin ömrü uzun olmamıştır. Valilerin uzun süreli kalamaması ve sürekli vali değişmesinden dolayı bazı zamanlar bölgede istikrarsızlık görülmüştür. Aynı zamanda bu dönemde Osmanlı'da uygulanmaya başlanan merkezi eyalet sistemi Trablus'ta da

---

²³ Karasapan, **Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, s. 128.

²⁴ Karasapan, **Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, s. 135-136.

uygulanmış; bölgede yeni memurluklar meydana gelmiştir. Osmanlı'nın 2. Valiler Döneminde (1835-1911) toplam 33 vali görev yapmıştır.

Avrupalı Devletlerin Afrika'da Sömürgecilik Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti

XIX. yüzyılda Batının ilerleyişine ve saldırısına tam anlamıyla mukabele edemeyen Osmanlı, bir yandan kendi içerisinde değişimi sağlamaya ve çağın gereklerine münasip devlet nizamını kurmaya çalışırken bir yandan da kendi toprağı üzerinde emelleri olan Batılı Devletlere karşı yeni siyasetler geliştirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Afrika'yı merkezden idare etmek suretiyle bölgeyi korumaya çalışan Osmanlı özellikle denge politikasını kullanmak suretiyle bölgedeki hâkimiyetini muhafaza etmek istemiştir. Avrupa'daki üstünlük mücadelesinin dünyanın geri kalanına yansması olarak görülen Batı işgalleri ve saldırıları, zaman içerisinde sömürge yarışına ve nüfuz mücadelesine dönüşmüştür.

İngiltere'nin Hindistan'ı ve "kraliyet yolu" olarak adlandırılan Hindistan'a giden yolu korumak amacıyla geliştirmiş olduğu politika, Batılı Devletlerin Afrika'daki ilk nüfuz mücadelesini ortaya çıkarmıştır. 1798 yılında Napolyon, İngiltere'nin bu siyasetini bertaraf etmek amacıyla Mısır'ı hedef almıştır. Avrupa'da başat bir güç olarak ortaya çıkan ve Avrupalı Devletleri kendisine karşı ittifak etmeye zorlayan Fransa, büyük bir ordu ile Akdeniz üzerinden Mısır'a çıkarma yapmıştır. Bu dönemde Mısır'da çok güçlü bir Osmanlı kuvvetinin olmaması sebebiyle Fransız Ordusu Mısır'ı rahatlıkla ele geçirmiştir. Bu dönemde Napolyon, Mısır'da durmayarak Suriye'ye ilerlemiş ancak orada Osmanlı kara savunması ve İngiliz donanmasının direnişiyi karşılamıştır. Akka'da Cezzar Ahmed Paşa'ya mağlup olan Napolyon bu dönemde tekrar Fransa'ya dönmek durumunda kalmıştır.

Osmanlı hâkimiyeti altındaki topraklardan ilk elden çıkan toprak Cezayir olmuştur. Fransa ile Cezayir bölgesi arasındaki ilişki Kanunî Dönemine kadar gitmektedir. Bu dönemde Fransa, Cezayir'de konsolosluk açmıştır ve bölgede ticaret faaliyeti yürütmüştür. Zaman içerisinde Osmanlı ile ilişkilere paralel olarak bozulan ikili ilişkiler, Cezayir Dayısı İzmirli Hüseyin Paşa'nın taviz vermeyen tutumuyla daha da tırmanışa geçti. Fransa'nın kendi içerisinde uğraştığı siyasî meselelerden kurtuluş çaresi olarak dikkatleri dış politikaya çevirmeye çalışan dönemin Fransız Kralı Polignac, Cezayir'i işgal etmeye karar vermiştir. 1830 yılında gerçekleşen Fransızların Cezayir'i işgaline karşın Osmanlı, işgali tanımadığını belirtmekten ve diğer devletlerin dikkatini işgale çevirmekten başka bir şey yapamamıştır. Özellikle İngiltere'den yardım ummuşsa da İngiltere o dönem içerisinde Osmanlı'ya yardımda bulunamamıştır.

Avrupa'da diplomasinin etkin bir şekilde kullanılması ve Avrupalı Devletlerin denizaşırı politikalar izlemesi sebebiyle Osmanlı, diplomasiyi etkin bir şekilde kullanmak

durumunda kalmıştır. Özellikle Fransa'nın Akdeniz'de İngiltere'nin üstünlüğüne karşın denge oluşturmak amacı da taşıyan Afrika politikası zaman içerisinde Avrupa'nın içerisinde meydana gelen ihtilaller ve iç karışıklıklar sebebiyle 50 yıl geri kalmıştır. Bu dönemde Fransa, Cezayir'deki hâkimiyet alanını genişletmeye çalışmış; 1847'de Cezayir'e ancak hâkim olabilmıştır. Rusya'ya karşı Kırım Savaşında ittifak eden Batılı Devletlere katılan Osmanlı, dış politikada taşrasını korumak adına az bir zaman da olsa rahatlamıştır. Ancak bu dönemden sonra Avrupa'da değişen denge politikası ve sömürge ihtiyacı Batının dünyanın geri kalanına karşı farklı siyaset izlemesine sebebiyet vermiştir.

Afrika'da Sömürgeciliğe Yerel Halkın Verdiği Tepki

Sanayi Devrimi Avrupa'da gerek toplumsal seviyede gerekse devletlerin siyasetinde birçok değişime sebep olmuştur. Üretimde meydana gelen değişimler zaman içerisinde bu üretimin devamı için ham madde bulma mecburiyetini doğurmuştur. Bu gelişmelerle birlikte insanlık dünyasında açılan yeni dönemde Avrupalı Devletlerin de çehresi değişmiştir. Bu bağlamda ham madde ihtiyacını temin etmek amacıyla yeni politikalar üreten devletler, askerî alanda da sanayiden yararlanmayı bilmişlerdir. Modern ordular kurmaya muvaffak olabilen devletler, bu güç ile Afrika'da yeni yerler keşfetmişler ve bu yerlerin gerek yer altı kaynaklarını gerekse insan kaynağını zaman içerisinde kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmayı bilmişlerdir.²⁵ Bu dönemde karşı koyulamayacak şekilde güçlenen Batı'nın güttüğü siyaset ve bölge halkına olan yaklaşımı sebebiyle bölge halkı tarafından düşmanca bir tutumla karşılanmıştır.

Tarihsel süreç içerisinde Afrikalıların birleşebileceği ve içerisinde ittifak edebileceği ciddi bir siyasi yapı meydana gelmemiştir. Bu dönemde beraber yaşama kültüründen ve medenî özelliklerden bir hayli uzak olan Afrika'da sosyal yapı örgütlenmesi genel olarak aşiret ve kabile şeklinde gerçekleşmiştir. Batılıların bölgedeki saldırıları ve işgallerine kadar birlik olma ve örgütlenme konusunda muvaffak olamayan Afrikalılar, saldırılara karşın daha çok din birlikteliği ile Batı hücumuna karşı durmaya gayret göstermişlerdir. Bu bağlamda bölgede etkin olan tasavvuf hareketleri kendi içerisinde örgütlenmiş; halk işgallere olan tepkisini tarikatlar vasıtasıyla örgütlenerek göstermiştir. Bu anlamda din, halkı örgütleyen bir üst yapı olarak ortaya çıkmıştır.²⁶

Afrika'da işgale uğrayan ilk bölge olan Cezayir'de halkın verdiği tepki, dönemi anlamak açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bu dönemde halk Fransa'nın işgal

²⁵ Hubert Descamps, **Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü**, Çev. Oktay Akbal, Tan Matbaası, İstanbul 1966, s. 32.

²⁶ Martin, **Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş**, s. 62.

girişimine karşı Kadirî Şeyhi Abdulkadir'in etrafında toplanmak suretiyle işgale karşı bir direniş göstermeye çalışmıştır. Şeyh Abdulkadir, uzun yıllar Cezayir'de Kadirî Tarikatının temsilcisi olan bir aileye mensuptu. Bu dönemde, Cezayir'de güçlü olan Kadirî Tarikatına ilave olarak bölgede Darkavî ve Ticanî tarikatları da siyasî otoriteyi etkileyecek derecede nüfuza sahiplerdi. Bu anlamda bölgeye hâkim olan Osmanlılar ile tarikatlar arasında soğukluk meydana gelmiştir. Gerek bölgede dayının tutumları gerekse devletin bölgede zaman içerisinde yerel halk aleyhine değişen vergi politikaları tarikatların Osmanlı idaresine cephe almalarına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde Osmanlı Dayıları, ilk ciddi isyan teşebbüsüne 1785'te Darkavî Tarikatı tarafından maruz kalmışlardır.²⁷ Bu dönemde bastırılan isyan hareketinin bir benzeri zaman içerisinde Ticanî Tarikatı tarafından da yapılmaya çalışılmışsa da etkili olamamıştır. Bu atmosferde devlet ve yerel halk ilişkileri soğumaya yüz tutarken, Kadirî Şeyhi Muallim Efendi, idare ile arasını mümkün oldukça iyi tutmaya çalışmıştır. Buna karşın Osmanlı idarecileri de şeyhe karşı gerekli hürmeti ve saygıyı göstermişlerdir.²⁸

1830'da meydana gelen Fransız işgali ve Osmanlı'nın bu durum karşısındaki etkisizliği, halkın önde gelenlerinin işgale karşı konulması gerekliliği konusunda tahrik etmiştir. Bu dönemde işgale gelen Fransızlar, Cezayir mukaddesatını incitecek bir kısım faaliyetlerde bulunmuşlardır. Özellikle bölgede birçok caminin Katolik Kilisesine çevrilmesi ya da toplumda kabul görmüş insanların kemiklerinin dışarı çıkartılıp dışarı fırlatılması Cezayir'de öfkeye sebep olmuştur. Bu dönemde toplumun önde gelenleri, nüfuzlu kişiler ve ulema Fransızlara karşı cihad edilmesi yönünde karar almışlardır.²⁹ Cihadın yönetilmesi ve kişilerin organizesi noktasında vazifeli olarak 60 yaşındaki Kadirî Şeyhi Muallim Efendi gösterilmişse de kendisi yaşını sebep göstererek vazifeyi kabul etmemiştir. Cihad için bir danışman gibi çalışmayı kabul eden Muallim Efendi, Cihadın savaşa ve yönetme işini oğlu Abdulkadir'e bırakmıştır.³⁰

Şeyh Abdulkadir, bölgede Kadirî tarikatının da üstünlüğünü kullanarak yerel halkı tek bir otorite altında toplamayı bilmiştir. Bu dönemde bir devlet gibi teşkilatlanan tarikat, Osmanlı'dan esinlenerek bölgede idarî kurumlar teşkil etmiştir. İslam'ın özüne dönmeyi kendisine hedef edinen Abdulkadir, bir yandan da moderniteden ve Batı Medeniyetini de göz ardı etmemiştir. İyi bir eğitime ve geniş bir dünya görüşüne sahip olan Şeyh, İngiltere'den

²⁷ Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş*, s. 63.

²⁸ Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş*, s. 65.

²⁹ Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, TTK, Ankara 2013, s. 194.

³⁰ Naci, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberiler*, s. 107.

yardım istemiş; Fransızlara karşı denge oluşturmak amacı gütmüşse de İngiltere'den olumsuz yanıt almıştır. Aynı dönemde “Osmanlı Hilafetine” mektup yazan Abdulkadir Efendi, Osmanlı'dan ciddi bir sahiplenme görememiştir.³¹ Bölgede yalnız kalan Şeyh, kendi parasını bastırmış ve bir ülke başkanı gibi hareket etmiştir. Bu dönemde Şeyh, farklı alternatiflere yönelmek durumunda kalmış; Fas ile ilişki samimi ilişkiler kurmuştur. Bu hedef doğrultusunda Fas'tan Cezayir'e birçok hediyeler ve yardımlar gelmiş; Fas Halkı ve idaresi Cezayir'in yanında olmuştur.³²

Fransa'ya karşı silahlı birliklerle direnmeye çalışan bölge halkından yerel bir ordu oluşturan Abdulkadir, bu orduyu modern ölçülerle ve sistemle oluşturmuştur. Ancak ordu, hedef ve yapı olarak İslam Ordusu kimliğine sahipti. Orduda Kur'an'dan referanslı birlikler ve rütbelere kurulmuştur. Cezayir Ordusu üç kısımdan oluşmaktaydı: Süvariler, Piyadeler ve Topçular. Bölgeyi iyi tanıyan yerel halk, Fransız Askerlerine pusu kurmakta ve vur-kaç savaşında oldukça başarılı mücadeleler ortaya koymuştur.³³ Fransızların hesap edemediği bu direniş, Fransızların ağır kayıplar vermesine ve bölgede ciddi maddî kayıplar yaşamasına sebep olsa da, Fransızlar, 1847 yılında Cezayir'i ele geçirmiş ve Şeyh Abdulkadir'i sürgüne göndermiştir.

İslam dünyasında görülen kurtuluş arayışları, aynı zamanda diğer Müslüman beldelerle haberleşmeyi ve yardımlaşma ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Bu anlamda dönemin en güçlü Müslüman devleti olan Osmanlı, ortaya çıkan süreç içerisinde Müslümanların başvurabileceği bir merci olarak görülmüştür. Osmanlı'nın kendi içerisinde kendi siyasî benliğini arama çabası içerisinde olduğu dönemde ortaya çıkan bu durum, Osmanlı'yı İslamcılığa ya da devletin söylemiyle “İttihad-ı İslam” siyasetine yönlendirmiştir. Nitekim bu dönemde iç siyasette de İslamcılık akımını savunan ve uygulanmasını talep eden aydın düşünürlerin mevcudiyeti de bu siyasetin uygulanmasında etkili olmuştur.

Osmanlı taşrasında, -özellikle Afrika'da- belirli bir otorite ve devlet kimliği altında yaşama tecrübesi olmayan yerel halk, Batı işgali sayesinde bir üst kimlikle tanışmıştır. Bu dönemde özellikle Senusîlerin bir devlet gibi çalışmak suretiyle örgütlediği kabileler, Senusîlere itaat etmek suretiyle İslam kimliği içerisinde eriyebilmişlerdir. Batıya karşı savaşmanın temel mesele olduğu bu dönemde yeni bir Müslüman kimliği ve ideali gelişmiştir. Nitekim bu dönemde Batıda da meydana gelen toplumsal hareketler, sekülerleşmeyi ve dinden uzaklaşmayı netice verirken; Afrika ve Asya'da İslam'ın güçlenmesini ve bir siyasî

³¹ Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, s. 91.

³² Martin, *Sömürgecilğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş*, s. 76.

³³ Naci, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberiler*, s. 110.

otorite olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu dönemde örgütlenme, idare ve direniş gibi kavramlar İslamî referanslar üzerinden değerlendirilmiştir. Bu anlamda Batının iç dinamiklerinin dönüşümü olan olaylar, ulus-devleti ve milliyetçiliği doğururken; İslam beldelerinde, İslamî yakınlaşmayı ve İttihad-ı İslam şiarıyla Hilafet siyasetinin zuhuruna vesile olmuştur.

İslam dünyasının çözüm arayışı yalnızca devletler ve otoriteler nezdinde olmamıştır. Bu dönemde özellikle bir üst kimlik arayışı ve örgütlenme çabası içerisinde olan Müslümanlar, kendi içlerinden çıkardıkları ilim adamlarının gayreti neticesinde bu örgütlenmeyi gerçekleştirebilmişlerdir. Bu dönemde Batıya karşı maddî ve manevî anlamda karşı koymayı hedefleyen Müslümanlarda bu alanları kapsayacak şekilde çalışmalar meydana gelmiştir. Bu anlamda Afrika'da, bölgeyi tanıyan ve bölgenin sıkıntıları için çözüm arayışında olan yerel tarikat şeyhleri bölgede hem dinî hem idarî hem de askerî alanda halka rehberlik yapmıştır. Özellikle Fransız işgaline karşı Cezayir'de Emir Abdulkadir; Gine, Senegal ve Mali'de Hacı Ömer Tal; Moritanya'da Ma'al Ayneyn el-Kalkami ve Libya ve Büyük Sahra'da Muhammed es-Senusî'nin kurduğu Senusî tarikatı mücadelede bulunmuştur. ³⁴Bu dönemde üst kimlik olarak İslam, kurtarıcı olarak da bölgenin en güvenilir ve bilge kişileri olarak tarikat şeyhleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde dağınık ve kabile hayatı şeklinde örgütlenen yerel halk yeni bir kimlik ve amaçla bu şeyhler etrafında Batılılara karşı birleşme ihtiyacı duymuştur.

Osmanlı taşrasında ortaya çıkan ve yapılanmasını Libya bölgesinde gerçekleştiren Senusîler, Osmanlılar ile zaman içerisinde ortak gayede ve idealde buluşarak Batılılara karşı işbirliği yapmışlardır. Nitekim bu dönemde gerek Osmanlı'nın gerekse Senusîlerin bölgede yalnız kalması bu iki otoriteyi birbirine daha da çok yakınlaştırmıştır. Bölgede maddî ve manevî alanda ihyayı amaçlayan Senusîler bu hedeflerinde her zaman Osmanlı'nın yardımını görmüşken; Osmanlı'da bölgedeki istikrarın ve düzenin sağlanmasında Senusîlerden destek almıştır. Özellikle II. Abdülhamid Döneminde İttihad-ı İslam siyasetinin devlet tarafından uygulanmasıyla birlikte öne çıkan tarikat siyaseti, devlet ile yerel halkın kaynaşması açısından faydalı olmuştur. Nitekim bu dönemde devletin resmî kurumları dışında halk ile kendisini bağlayacak en büyük kurum tarikatlar olmuştur. Taşrada nüfuzlu tarikat şeyhlerini destekleyen ve İttihad-ı İslam siyasetini onlar vasıtasıyla halk arasında yaymak ve halkı bu amaç uğrunda örgütlemek isteyen II. Abdülhamid, uluslararası ortamda Müslüman sömürgeci olan devletlere karşı da bir tehdit unsuru oluşturmak istemiştir.

---

³⁴ B.G. Martin, **Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş**, İnsan Yayınları, İstanbul 1988, s. 13

İslam coğrafyasında Batı işgaliyle başlayan ve farklı coğrafyalarda farklı şekillerdeki yapılanmalar, zaman içerisinde birbirine yaklaşmak suretiyle Hilafet siyasetinin içinde buluşabilmişlerdir. Hicaz'daki Vahhabî hareketi hariç, bütün İslamî yapılanmalar Abdülhamid'in Hilafetini ve Osmanlı'nın üst otoritesine hürmette bulunmuşlardır. Bunun en büyük örneğini ise Senusî Tarikatı oluşturmuştur. Önceleri bir ihya hareketi olarak müstakil bir şekilde başlayan ve bölgede zaman içerisinde milyonlarca müntesibi olan bir kuvvete dönüşen tarikat, kendisine has yapısını muhafaza ederek Osmanlı Hilafet siyaseti içerisinde erimiş ve Hilafete hizmet etmiştir. Bu anlamda gerek dönemin uluslararası ortamı gerekse Osmanlı'nın, taşrasına merkezîyetçilik politikası ile birlikte İslamcılığı da götürmesi etkili olmuştur.

Batının işgalci siyasetine karşı, savunmada olmak durumunda kalan İslam dünyasının uygulamaya çalıştığı İttihad-ı İslam siyaseti, geçici bir süre de olsa Müslümanlar için umut ışığı olmuştur. Eskiye göre iletişimin ve ulaşımın arttığı bu dönemde Müslümanlar birbirini tanımaya çalışmış ve bu anlamda İstanbul bir merkez hükmüne gelmiştir. İttihad-ı İslam siyasetinde Müslümanların danışma ve başvuru vazifesini de gören İstanbul, bu siyaset sayesinde uzun yıllar Müslümanlar tarafından bir üst otorite olarak görülmüş; değişik coğrafyalarda Halifenin ismi Cuma hutbelerinde geçmiştir. Bu anlamda Osmanlı'nın izlemiş olduğu İttihad-ı İslam siyaseti, tek taraflı ve merkezden dikta edilen bir siyaset değil; Osmanlı taşrasının ve muhtelif İslam beldelerinde yaşayan Müslümanların ihtiyaçları ve talepleri doğrultusunda şekillenen bir siyaset olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. XIX. YÜZYIL OSMANLI SİYASİ DÜŞÜNÇESİ VE İTTİHAD-I İSLAM SİYASETİNİN KURUMSALLAŞMA SÜRECİ

XIX. yüzyıl Avrupa'sında sanayi devrimi, modernite akımı, gelişmiş ve daha güçlü orduların istihdamı gibi gelişmeler dünya düzeninde bir dizi farklılıkları da beraberinde getirmiştir. Devlet ve toplum düzeyinde meydana gelen değişimler zaman içerisinde uluslararası düzeni de değiştirmiş ve birçok devleti etkilemiştir. Bu anlamda birçok yeniliğin meydana geldiği bu dönemde devletler, yeni düzene münasip tarzda politikalar ve stratejiler izlemek durumunda kalmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti de ortaya çıkan bu sisteme ve değişikliğe uyum sağlamak amacıyla kendi bünyesinde birtakım değişiklikler ve yenilikler yapmış; zaman içerisinde bu değişimlerin olumlu ve olumsuz tezahürleri görülmüştür.

1.1. XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasî Düşüncesi

Özellikle XIX. yüzyılın başlarında kendisinde köklü bir yenilenme ihtiyacı duyan Osmanlı Devleti, bu değişimi öncelikle idari ve askeri alanda yapma gereği duymuştur. Devlet otoritesinin ve merkezileşmenin artırılmasının esas alındığı bu dönemde, geleneksel devlet anlayışında büyük değişimlere gidilmiş; devlet düzeni Batıyı esas alınarak tekrar tanzim edilmiştir. Bu anlamda Osmanlı, dönemin şartlarına ve medeni düzenine uyum sağlama amacı güderken devlet olarak da Batılı bir kimliğe bürünme amacı da gütmüştür.

1.1.1. Batıcılık

Osmanlı tarihçileri tarafından “Batıcılık” olarak isimlendirilen bu akım, Avrupa'nın gerek siyasi gerekse ekonomik olarak ilerlemesinin tesiri altında kalan bürokratların devlette uygulamaya çalıştıkları politikaları içine alır. Osmanlı'nın kendi iç dinamiklerinin tezahürü olan sistemlerin artık işlemediğini ve devletin taze bir yönelişe ihtiyaç duyduğunu öne süren devlet adamlarının geliştirdiği bu politikalar ile birlikte Osmanlı, Avrupa'nın gerek fikir dünyasını gerekse idari sistemini kendi bünyesinde uygulamaya çalışmıştır.³⁵ Bu dönemde maliye, eğitim, diplomasi, idari sistem gibi devletin ciddi bölümlerinde Batı referans alınarak yenilikler yapılmış; Batı rol-model olarak görülmüştür.

Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren gerek devletin iç dinamiklerinden gerekse diğer devletlerin geçmişe nispeten güç kazanmasının sonucu olarak Osmanlı, idari sisteminde yeniliğe gitme ihtiyacı duymuştur. Özellikle Rusya ve Avusturya'nın güçlenmesinden olumsuz etkilenen devlet, iç politikada da istikrarı sağlamakta güçlük çekmiştir. Durumun böyle olması Osmanlı bürokratlarını devlette ıslahatlar yapmaya sevk etmiştir. Yapılan

---

³⁵ Timur, **Osmanlı Kimliği**, s. 150.

ıslahatlar genelde devletin “Asr-ı Saadeti” olarak adlandırılan XVI. yüzyıl örnek alınarak yapılmıştır. Gerek devlet adamlarının vazifeleri gerekse devletin yapısının incelendiği bu ıslahat name ve tavsiyelerde devlete yeni bir yol haritası çizecek bir durum belirtilememiştir.³⁶

Devletin dâhilinde olan sorunlarda iç dinamiklerden faydalanmak suretiyle çözüm arayışları devletin sorunlarına çare olamamıştır. Devletin bünyesinde uzun yıllar boyu kendi içinde sistemleşen müesseseler, devletin dâhilinde sorun olduğu gibi, ilerlemenin önünde de ciddi mani teşkil etmiştir. Özellikle Yeniçeri Ocağının ve ulemanın devlette kendi çıkarları doğrultusunda karar verebilme yetkisi yüzünden istikrarlı bir idari sistem tesis edilememiştir. Bu doğrultuda devlet, geçmişten ve kendi coğrafyasından değil; daha taze ve dinamik olan yeni medeniyete müteveccih olma meylinde olmuştur.

Batının Osmanlı karşısında gerek ekonomik gerek siyasi üstünlüğü, Osmanlı’yı Batının değerlerini ve ilerleme sebeplerini öğrenmeye itmiştir. Bu doğrultuda III. Selim (1789-1808), dönemin Viyana Büyükelçisi Ebubekir Ratıp Efendi’yi Batı hakkında rapor yazması için vazifelendirmiştir. Yazılan bu raporlar doğrultusunda öteden beri devlette düşünülen yenilik hareketlerinin başlanılmasına karar verilmiştir. “Nizam-ı Cedid” ismiyle gerçekleştirilmeye çalışılan bu kapsamlı yenilik hareketi özellikle Yeniçeri Ocağının muhalefeti sebebiyle sonuçlandırılmamıştır. Tahttan indirilen III. Selim’in yerine kısa bir müddet IV. Mustafa (1808) geçse de Alemdar Mustafa Paşa tarafından tahttan indirilmek suretiyle yerini II. Mahmud’a (1808-1839) bırakmak zorunda kalmıştır.

III. Selim’in uygulamaya çalıştığı yenilikleri hayata geçirme hususunda azimli olan Sultan Mahmud, ilk başlarda askerle ve ulema ile iyi geçinmiş; kafasındaki yenilik fikirlerini hemen fiiliyata geçirmemiştir. II. Mahmud yenileşmenin önünde mani teşkil eden Yeniçeri Ocağını radikal bir kararla kaldırma kararı almasıyla birlikte devlette merkezileşmeye gitmiştir. Bununla birlikte devletin güçlenmesi için ulemanın yetkilerini ve mal varlığına sınır getirilmiştir. Bu sayede devletin önünde yeniliğe karşı olan grup bertaraf edilmiştir.³⁷

Devleti Batılı tarzda yenilik yapmaya sevk eden saik yalnızca iç dinamiklerden mütevellit değildi; aynı zamanda azınlıklar meselesinin dış devletler tarafından –özellikle Rusya tarafından- kaşınması ve Osmanlı’nın iç işlerine karışacak hale gelmesi sebebiyle Osmanlı, bir dizi yenilik kararı alma durumunda kalmıştır. Bu yenilikler Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839) adıyla Osmanlı’nın azınlıklarla “ortak vatandaşlık” maddelerini içerdiğinden içerideki ulemayı ve Müslüman tebaayı rahatsız etmiştir. Tanzimat fermanı ile birlikte

---

³⁶ Mehmet Öz, **Kanun-ı Kadimin Peşinde**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 69-71.

³⁷ Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2014, s. 105-109.

bürokratlar tarafından Batıcı uygulamaların yürürlüğe girmesinin bir örneği de 1851’de Fransa’dan alınan Ceza Kanunu olmuştur. Şeriatın taviz verme anlamına gelen bu yenilikler ve değişimler Osmanlı’da İslamcı bir muhalefetin doğuşuna zemin ihzar etmiş; sivil yapılanmayı İslamcılık lehine çevirmiştir.

Batıcı politikanın “İslamcı” camiayı öfkeliendirecek en önemli icraatlarından birisi de şüphesiz İslahat Fermanı ile azınlıkların elde ettikleri haklardır. Özellikle iktisadi ve kültürel anlamda o dönemde Müslümanlardan üstün olan azınlıkların bu durumu bu fermanla devlet tarafından da desteklenmiş oluyordu. İslahat fermanının gerek Batının dayatmasıyla gerekse devletin bekasını düşünerek yapılmış olması sonucu değiştirmemiş; Müslüman ulema ve aydınlar “Batıcılık” akımına karşı örgütlenme gereği duymuşlardır.³⁸

1.1.2. Osmanlı’da Batıcı Siyasete Karşı Muhalif Siyaset: İslamcılık

Devlet idaresinde ve ideolojisinde yapılan her köklü değişim, onun karşısında eskiyi ve gelenekselliği savunan başka bir grup meydana getirmiştir. İdarede yenilikçilerin politikalarına karşın, muhalefette daha çok karşıt olma ve farklı mecralarda örgütlenme gereği hâsıl olur. Bunun Osmanlı’daki örneği kendisini “İslamcılık” olarak göstermiştir.

Osmanlı ülkesinde İslam inanç, öteden beri idari ve gelenek bağlamında birçok alanı kapsamıştır. Coğrafyada derin kökleri olan İslam’dan verilen tavizler ve Batıdan iktibas edilen Şeriat’a uygun olmayan bazı kanunlar, Müslüman kesimde öfkeye ve itiraza sebebiyet vermiştir. Özellikle bürokraside Fransız modelini esas alan bürokratların varlığından rahatsız olan mütedeyyin kesim, iktidarı ve moderniteyi göz ardı etmeden İslam’ı yeniden yorumlama gayreti içine girmişlerdir.³⁹

Osmanlı’da Batıcı politikaların tezahürü olarak yani karşı hegemonya olarak İslamcı bir muhalefet kendisini göstermiştir. Özellikle Avrupa’da değişen siyasi sistemleri ve Avrupa’yı bizzat yaşayarak takip eden bir kısım düşünürler, Paris’te ve Londra’da gazete çıkarmak suretiyle Osmanlı’nın rejiminin ve idari sisteminin değişmesi gerektiğini savunmuşlardır. Gazeteci-aydın profiline sahip bu grubun savunduğu sistem, Batının demokrasi değerlerinin İslam ile harmanlanması sonucunda Müslüman halkın demokrasiyi içselleştirmesini amaçlamıştır.⁴⁰ Padişahlık makamına halkın iradesini elinden alan gaspçı gözüyle bakılır iken meclis, meşveret ve demokrasi kavramlarını İslami kavramlarla Osmanlı milletine sunma amacı gütmüşlerdir.

³⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 61.

³⁹ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 134.

⁴⁰ Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s. 173

Müslüman tebaanın ancak İslami referanslarla yapılacak olan yenilikleri kabul edeceğini öngören Genç Osmanlılar, Hz. Peygamber Döneminden ve dört Halife dönemine atıfta bulunarak İslam'da meclis ve meşveret meselelerinin mecburi olduğunu ve Hilafetin bir meclis tarafından yürütülmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁴¹ Mesela bu hususta koyu bir İslamcı olan Ali Süavi, her Müslüman'ın Şeriatı korumakla muvazzaf olduğunu ve bunun için aklı melekeleri müsait olan her kişinin oy vermeye mecbur olduğunu söylemiştir. İdare tarafından ya sürgüne gönderilen ya da hapse atılan idealist düşünürler hedefinde muvaffak olamamışsa da Osmanlı'nın geçirdiği süreç içerisinde iz bırakmayı başarabilmiş; diğer yenilikçiler için de ilham kaynağı olmuştur.

Batıcılık akımının hemen ardından ortaya çıkan İslamcılık akımının geleneksel Osmanlı İslamiyet anlayışından ayıran en büyük fark, şüphesiz modernite akımından etkilenerek yeniden yorumlanmış olmasıdır. Avrupa'nın kendi bünyesinde geçirdiği idari ve siyasi değişimlerden etkilenen Osmanlı bürokratları ve aydınları, İslam'ı idarede bir enstrüman olarak kullanmak istemişlerdir. Bu niyetin tezahürü olarak İslamcılık, Müslümanlara fikhî ve itikadî olmaktan ziyade siyasi bir hüviyet vaat etmiştir.⁴²

İslamcılık fikrini savunan düşünürlerin, Avrupa'dan iktibas ettiği "millet hâkimiyeti" ya da demokrasi gibi kavramlar gerek Osmanlı geleneklerine gerekse Osmanlı fikir dünyasına yabancı kavramlardı. İslamcılara göre, Avrupa'dan doğrudan alınarak millete dikte edilemeyecek kadar hassas olan bu yeniliklerdeki referans noktasını İslamiyet oluşturmalıydı. Bu anlamda itaat ve Hilafet kavramlarının yeniden tanımlanmasına ihtiyaç vardı. Bu ihtiyacın deruhte edilmesinin tek sebebi de umumun kabul etmesiydi. İslamcılar, bu manada özellikle Hilafet makamının üzerinde durmuşlar; Hilafete evrensel ve daha etkin bir kimlik verme kaygısı gütmüşlerdir. Özellikle "uhuvvet-i siyasi" olarak adlandırılan milletlerin kendi benliklerini buldukları dönemde İslamcılar, Uhuvvet-i İslamiyeyi de bu yolla temin edeceklerini düşünmüşlerdir.

1.1.3. İslamcılık Siyasetini Hazırlayan Dış Unsurlar

Osmanlı dâhilinde cereyan eden İslamî akım yalnızca Osmanlı'ya münhasır kalmamıştı zira o dönemde İslam dünyasında Batının İslam Dünyasına tasallutu sebebiyle gerek fikri gerekse dinî anlamda bir canlanma görülmüştür. Bunun tezahürü olarak İslam Dünyasında üç güçlü akım meydana gelmiştir.⁴³ Bunlardan birincisi Osmanlı ve Mısır Hıdivliği tarafından uygulanmaya çalışılan Batıdan mülhem sistemler tesis etme çabasıdır ki

⁴¹ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 326

⁴² Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 334.

⁴³ Hayrettin Yücesoy, *SENUSÛLİK: Sufi Bir İhya Hareketi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1985, s. 7.

“modernleşme” olarak isimlendirilmiştir. İkincisi daha çok ulema-aydın düşünürler tarafından öne sürülen Selefilik akımıdır. Bu akım, ilerlemenin İslam’ın asli kaynaklarına dönmek suretiyle İslam’ın yeniden yorumlanması gerektiğini savunmuştur. Aynı zamanda bu fikri savunanlar içtihat kapısının açılması gerekliliğini ve İslam’ın maruz kaldığı sorunların bertaraf edilebilmesi için gelenekten vazgeçilip İslam’ın aklî yönünü öne çıkarma gerekliliğini öne sürmüşlerdir. Özellikle Cemalettin Afgani ve öğrencisi Abduh’un Avrupa’da yaptığı faaliyetler neticesinde ortaya çıkan fikir akımı, o dönemde birçok ulemayı tesiri altına almıştır. Üçüncü olarak ise tarikatların güçlü olduğu coğrafyalarda –Afrika, Kafkaslar gibi- Avrupalı devletlerin izlediği siyasete bir etki olarak değişen sufizm yorumlarıdır. Şahsi ve enfüsi olan tarikat anlayışı, Avrupa işgallerinden sonra daha çok direnişçi ve savaşçı bir kimliğe bürünmüştür. Genel olarak Batı değerlerinin ve dış siyasetinin tesiri altında yapılan bu değişimler, Osmanlı’da Pan-İslam ideolojisinin hazırlanmasında etkili olmuştur.

XIX. yüzyılın diğer asırlardan en önemli farkı birçok değişime çok kısa bir zamanda maruz kalması olmuştur. Bundan dolayıdır ki, devletler yeni sistemler ve politikalar tesis etme amacı gütmüşlerdir. Özellikle ulus-devletlerin Avrupa’da zuhuru ve modern diplomasının hayata geçmesiyle birlikte devletler yeni hegemonya sahaları açmak için kuvvetlerini çeşitli yollarla takviye etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu doğrultuda her devlet siyasi birliğini sağlamak amacıyla kendi politikasını geliştirmiştir.

Avrupa’da, İngiltere ve Fransa’nın kendi dinamiklerinden yeni bir medeniyet ve kimlik inşa etmesi sonucunda diğer coğrafyalarda hâkimiyet tesisi edebilmesi; Almanya’ya ilham kaynağı olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren hızla gelişen Almanya, kendisini “millet” temelinde tanımlamak suretiyle Avrupa’da kendisine yeni bir alan tesis etme amacı gütmüştür. Bu doğrultuda “pan-germanizm” politikası uygulanmaya çalışılmıştır. Eski Alman tarihi, Almanların üstün olduğu fikri ve inancının devlet tarafından sistematik bir şekilde verildiği bu dönemde Almanya, Avrupa’da Avusturya’yı da içine alacak şekilde bütün Almanların tek devlet altında birleşmesini amaçlamıştır.⁴⁴

Osmanlı’yı daha yakından ilgilendiren diğer “pan” hareket pan-slavizm olmuştur. Rusya’nın Osmanlı ve Avusturya gibi iki büyük devlete karşı bölgede nüfuz elde etme amacının tezahürü olan bu politika, Rusya güdümünde Balkan devletlerinin birleşmesini amaçlamıştır. Yine XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren sistemleştirilmeye çalışılan bu politika bölgede yaşayan milletlerin kendi benliklerini arama gayretiyle birleşmiş ve görece

---

⁴⁴ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 278.

başarılı olmuştur. Özellikle 1850'dan sonra meydana gelen ayaklanmalar ve bağımsızlık arayışlarında bu politikanın etkisi oldukça fazladır.⁴⁵

Dönemde ulus-devlet hüviyetine kavuşma arzusu içinde olan tüm Avrupa devletleri gerek tarihten gerekse coğrafi gerekliliklerden verdikleri referanslarla yeni oluşuma girme ihtiyacı duymuşlardır. Dönemin şartlarından dolayı izlenen bu politika Osmanlı aydınlarına da ilham kaynağı olmuş; onları Osmanlı'nın kabiliyeti ve kapasitesi nispetinde yeni bir yapı tesis etme fikrine itmiştir.

İngiltere'nin doğu politikalarında müstesna bir yere sahip olan dönemin Hindistan'ında ciddi miktarda Müslüman nüfus bulunmaktaydı. İngiltere için büyük öneme haiz olan Hindistan'da işlerin ters gitmesi ciddi zararlara sebep olabilirdi zira İngiltere doğu politikasının seyrini Hindistan'a göre tanzim etmiştir. Bu nedenle İngiltere, Hindistan'da Osmanlı'nın İslam dünyası üzerindeki tesirinden ve otoritesinden istifade etmek istemiş ya da başka bir deyişle bölgede Osmanlı Hilafetini kendi çıkarları için etkin bir hale getirmek istemiştir.⁴⁶ Özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü desteklemesi sebebiyle Osmanlı istemeyerek de olsa İngiltere'yi Müslüman isyanlarına karşı desteklemek mecburiyetinde kalmıştır.

1857 yılında vuku bulan ve "Sipahi Ayaklanması" olarak bilinen Müslüman ayaklanmasında dönemin padişahı Sultan Abdülmecit, Halife namıyla bizzat olayla alakadar olmuş; İngiltere lehine Hilafeti Müslümanlar üzerinde kullanmıştır⁴⁷. Bu dönemde İngiltere ile Kırım Savaşı münasebetiyle ciddi iktisadi ve siyasi ilişki içerisinde bulunan Osmanlı'ya bu politikasından ötürü İngiltere şükranlarını takdim etmiştir. 1875'te Afganistan'daki karışıklıkta da Osmanlı'ya başvuran İngiltere, Osmanlı'da Hilafeti canlandırmış ve Osmanlı bürokratların takip edebilecekleri farklı bir politikanın önünü açmıştır.

Osmanlı'nın uzun yıllar millet sistemi ve âdem-i merkezi sistemle idare ettiği coğrafyada baş gösteren Avrupalı devletlerin işgal politikası, işgale maruz kalan halkı yeni arayışlara sevk etmiştir. Bunun sonucu olarak Müslümanlarda bir üst otoriteye başvurma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Batılı devletlere karşı genel bir tepki olarak kendisini gösteren İslamcılık akımı hemen hemen her Müslüman coğrafyada kendisini bir şekilde göstermiştir. Gerek Osmanlı taşrasında gerekse Osmanlı ile sınırı olmayan beldelerde Müslümanlar,

---

⁴⁵ Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, s. 227-228.

⁴⁶ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid ve Hindistan Müslümanları", **Devr-i Hamid Ansiklopedisi**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, I-V, Kayseri 2011, I, s. 283.

⁴⁷ Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1992, s. 65.

dönemin en güçlü devleti olan Osmanlı'dan yardım talebinde bulunma ihtiyacı hissetmişlerdir.

Hilafete ve Osmanlı'nın İttihad-ı İslam siyasetine en çok teveccüh gösteren halkların başında şüphesiz Hindistan Müslümanları gelmektedir. Babür Devletinden sonra bölgede ciddi bir Müslüman otoritenin de eksikliğini çeken Hindistan Müslümanlarının bu ihtiyaçları, İngiliz işgalinden sonra daha ziyade artmıştır. İngiliz işgalinden önce sadece Osmanlı ile karşılıklı iyi niyet şeklinde olan ilişkilerde dönüm noktası İngiliz işgali olmuştur zira 1857'de çıkan bir Müslüman ayaklanmasında İngiltere, Osmanlı'dan Müslümanlar üzerindeki nüfuzunu kullanmasını istemiştir. O dönemde Kırım Savaşı dolayısıyla müttefik olan iki devlet Hindistan'da işbirliği yapmışlardır.

Zaman içerisinde İngiltere ve Osmanlı arasında bozulan ilişkiler Hindistan'da da kendisini göstermiştir. Öyle ki Hindistanlı Müslümanlar Osmanlı'yı kendi devletleri gibi görmüşler; birçok defa da maddi yardım yapma talebinde bulunmuşlardır.⁴⁸ Bölgede İslamî otorite boşluğunu Hilafetle doldurma ihtiyacı içinde olan Hindistan Müslümanlarının bu gayreti ve niyeti, Osmanlı tarafından görülmüş; bölgede İslamî bir faaliyet yapma niyeti hâsıl olmuştur.

İslam dünyasında Batı işgalinden dolayı toprak kayıpları yaşanırken aksi bir durum Orta Asya'da meydana gelmiştir. 1865 yılında, bugünkü Doğu Türkistan'da Çin merkezi hükümetinin zaafından istifade etmek suretiyle ayaklanan Müslümanlar bağımsız bir devlet kurmaya muvaffak olabilmişlerdir. Asker kökenli birisi olan Yakup Bey'in önderliğinde kurulan devlet, gerek bölgede Çin ile rekabet halinde olan Rusya'ya gerekse Hindistan'da faaliyet gösteren İngiltere'ye denge politikası kurma açısından faydalı olmuştur.

Bu gelişmenin Osmanlı açısından önemi ise, Kaşgar Devleti reisi Yakup Bey'in Osmanlı'dan beklentileri ve Osmanlı'nın tebaası olma niyeti olmuştur. 1873'te bizzat dönemin padişahı Sultan Abdulaziz'i ziyaret eden Yakup Bey, Osmanlı tarafından büyük bir hürmetle karşılanmış ve kendisine Osmanlı'ya bağlılığı sembolize eden "emirlik" unvanı verilmiştir. Yakup Bey de, o dönemde Osmanlı padişahı yani Halife adına para bastırıp, hutbe okutturmuştur.⁴⁹ Bu bağlamda Osmanlı gerek sivil halk tarafından gerekse resmi Müslüman otoriteler tarafından İslamî bir üst yapı ve kimlik olarak görülmüştür.

Orta Asya'da bir diğer husus da tarikatların bölgedeki hâkimiyeti ve etkisidir zira özellikle Nakşibendî tarikatının bölgedeki faaliyetlerinden dolayı bölgedeki nüfuzu hayli

---

⁴⁸ Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, s. 113.

⁴⁹ Kemal Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 94.

fazladır. Bölgede devlet otoritesinin eksikliğini tarikatlar vasıtasıyla doldurulduğu bu dönemde tarikatlar, Osmanlı padişahını Halife kabul etmişlerdir. Tarikatın itikadına göre, Haccın kabul olması için Halife ile Cuma namazında aynı camide namaz kılmak gerekliydi. Bu dönemde Orta Asya Müslümanları bu amacı gerçekleştirmek İstanbul üzerinden Mekke'ye gitmişlerdir⁵⁰. İletişimin ve ulaşımın görece kolaylaştığı bu dönemde Müslümanlar birbirlerini anlamak ve tanımak amacıyla farklı vesilelerle bir araya gelme imkânları aramıştır. Bu imkânların sonucunda Osmanlı İslam Dünyasında yardım istenilen ve sıkıntı arz edilen bir otorite olarak ortaya çıkmıştır.

İslam dünyasının maruz kaldığı Batı işgaline karşı, sistemli bir siyasi otoritenin olmayışı, halkı bu işgallere karşı yeni yapılanmalar tesis etmeye mecbur etmiştir. Bu anlamda Kafkaslarda en güçlü ve birleştirici güç olan din unsuru hayatî bir vazife deruhte etmiştir. Özellikle tarikat şeyhlerinin bölgedeki nüfuzu sayesinde, insanlar hızlı bir şekilde örgütlenme kabiliyetine sahip olabilmişlerdir. Bunun bir örneği Rus işgaline karşı Kafkaslarda örgütlenen Nakşibendiye-Müridiyedir.

XVIII. yüzyılda Rus işgalinin Kafkaslarda kendisini ciddi şekilde hissettirmesiyle birlikte doğan bu akım, kendi içinde Ruslara karşı örgütlenmiş; bölgede birçok aşiretin de bu sayede İslam'ı kabul etmesine vesile olmuştur. Özellikle Osmanlı-Rus Savaşlarında Osmanlı ile işbirliği yapan tarikat, Osmanlı'dan bağımsız olarak ayrı bir idari yapı olarak hareket etmiştir. Bölgede sürekli Ruslarla savaş halinde olan Çeçenler, Rusların bölgeyi kolay bir şekilde elde etmelerine mani olabilmişlerdir. Bu anlamda Osmanlı ile Çeçen savaşçıların çıkarlarının uyuşması ciddi bir yakınlaşmayı da beraberinde getirmiştir. Öyle ki o dönemde Ruslar bu yakınlaşmaya “Panislamizm” adını koymuşlardır.⁵¹

Kafkaslarda tarikatların savaşçı bir hüviyete bürünmesinin en meşhur örneği Şeyh Şamil'dir. Aynı zamanda Nakşî şeyhi olan Şamil, 1840-1850'li yıllarda Ruslara karşı verdiği mücadele, İstanbul'da gerek ulema gerek halk gerekse devlet adamları tarafından ilgiyle takip edilmiştir. Bu doğrultuda Sultan Abdulmecid, Şeyh Şamil'e yardım amaçlı Osmanlı komutanı ve zabiti göndermiştir. Osmanlı kumandanı vasıtasıyla kurulan ilişki de Şeyh Şamil de, padişaha ve Osmanlı'ya saygısını göstermiş; padişahın kendisine gönderdiği mektubu hürmetle kabul etmiştir. Bu mektuba “Kafkas ve Çerkez Hanlarını ve ileri gelenlerini davet ettik ve bunların hepsi İmam-ul Müminin olan padişahımızın bir bendesi olduk” diyerek cevap vermiştir.

---

⁵⁰ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 97.

⁵¹ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 51.

Sistemli bir İslamî otoriteden mahrum olan Kafkas Müslümanları, Rus işgaline karşı İslamî bir örgütlenme gerçekleştirebilmişlerdir. Direnişçi ve savaştı bir kimlikte örgütlenen halkın örgütlenmesinde tarikat şeyhleri en etkin merci olmuştur. Bu anlamda bölgede tarikatlar kendilerini cihada memur bilmişlerdir. Sivil ve halktan gelen bu örgütlenme devlet düzeyinde bir üst otorite olarak Osmanlı'yı görmüştür.

1.1.4. Osmanlı'da Hilafetin Siyasi Açıdan Önem Kazanması

Osmanlı'nın yönetim biçiminde uzun yıllar sembolik bir unsur olarak görülen Hilafet makamı, değişen uluslararası şartlar sebebiyle bir çözüm yolu olarak görülmüştür. Özellikle Batılı Devletlerin dini bir araç olarak kullanarak Osmanlı'nın iç işlerine müdahale etme hakkı elde etmesinin ardından Hilafet, Osmanlı için siyasi bir fırsat olarak Osmanlı Bürokratları tarafından sistemleştirilmek istenmiştir.

1.1.4.1. Tarihsel Süreç İçerisinde Hilafet Makamının Dönüşümü

İslam'ın ilk ortaya çıkmasından itibaren kendisine tâbi olanlara verdiği en büyük derslerden ve iddialardan birisi de gerek dünyada gerekse ölümden sonraki hayatta yani Ahrette mutluluğun ancak İslam'da olduğu inancını telkin etmek olmuştur. Bu bağlamda İslam, bizzat peygamberinin öğretmesi ve tatbik etmesi hasebiyle sosyal alanda sair dinlerden farklılık göstermiştir. Semavi olarak kabul edilen dinlerden farklı olarak İslamiyet'te Peygamber; ordu, devlet, hazine ve soysal nizam ile bizzat ilgilenmiş ve peygamberlik sıfatıyla bu işlerle meşgul olmuştur. Peygamberin bu derece içtimaiyatla meşgul olması ve günlük hayatı tanzim etme gayesi gütmesi peygamberlik makamının aynı zamanda idari ve sosyal bir makam olarak görülmesine de yol açmıştır.

İslamiyet bölgede taze bir güç ve din olarak ortaya çıkarken toplumda birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Bu anlamda İslam Peygamberinin Arap yarımadasına getirdiği en büyük sosyal değişikliklerden birisi muhakkak idari anlamda olmuştur. Bölge ve dönem itibariye güçlü bir aşiret yapısına sahip olan Araplar, İslam ile birlikte yeni bir üst yapı ile tanışmışlardır. Bu üst yapıda yani İslamiyet'te köle-efendi, zengin-fakir ya da aşiret üstünlüğü olmamıştır. ⁵²Bu dönemde Bu üst yapının o dönemin insanlarına verdiği en büyük vaat hürriyet ve adalet olmuştur. ⁵³Hazreti Peygamberin etrafında toplanan gönüllü ve idealist grup, yeni tebliğ olunan dini yaymak için mallarından ve canlarından ciddi fedakârlık yaparak mücadele etmişler ve İslam'ı Peygamber döneminde Arap yarımadasında hâkim kılmışlardır.

⁵² Antony Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, Çev. Hamit Çalışkan, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2010, s. 35.

⁵³ Şahin Uçar, **Mülk ve Hilafet**, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 37-38.

İslam'da tek ve mutlak otorite olan peygamberlik makamı, aynı zamanda siyasi alanda da mutlak otorite olduğundan idare makamı, Hz. Peygamber Döneminde Müslümanlar arasında bir sıkıntı teşkil etmemiştir. Hz. Peygamberin vefatının ardından siyasi otoritenin nasıl seçileceği ve Peygamberden sonra nasıl bir idari sistemin olacağı tartışma konusu olmuş; ilk dört yönetici Emir-ul Müminin sıfatıyla isimlendirilerek seçimle idareyi ele almışlardır. İnsanlık tarihi boyunca iktidar ve güç kavgaları her dönemde ve her idari sistemde olduğu gibi, Müslümanlar arasında da ortaya çıkmış ve Müslümanlar Hz. Osman döneminden itibaren çeşitli sebeplerle ayrılığa düşmüşlerdir. Bu anlamda Hilafet, siyaset ve idare konusunda yeni talipler ve gönüllüler çıkmış; İslamiyet'ten önceki aşiret yapılanmaları kendisini farklı şekillerde göstermiştir.

İslamiyet'in fetihlerle ve savaşlarla sürekli ilerlemesi neticesinde yeni kavimler ve aşiretler de İslam'a dehalet etmiş ve bunun sonucunda İslam, sadece Arap yarımadasına münhasır olmaktan çıkmıştır. Bu dönemde dördüncü Halife Hz. Ali döneminden itibaren köklü aşiretlerden olan Ümeyye Ailesi, idareye talip olmuştur. Bu doğrultuda iç savaşlara sebebiyet veren durumlar meydana gelmiş; İslam etkisi yüzyıllar sürece darbelere maruz kalmıştır. Bunun sonucunda Hilafet yani saltanat Ümeyye Ailesine geçmiştir. Ümeyye ailesinin kendisini saltanatı korumaya mecbur bilinmesinden ötürü Hilafet tamamen bir hanedana münhasır kalmış; İslamiyet'in bidayetindeki meşveret, şura, meclis gibi kavramlar yok olmuştur.⁵⁴

Ümeyye ailesiyle birlikte teşekkül eden Emevi Devleti'nin gütmüş olduğu Arapçılık politikası sebebiyle diğer kavimlerde bu devlete karşı hınç alma duygusu meydana gelmiş; bu dönemde Hilafet yalnızca siyasi bir otorite olmaktan öteye geçememiştir.⁵⁵ Emevilerin güttüğü politika neticesinde İslam dünyası Emevi sonrası dönemde yani Abbasi hanedanı İslam Dünyasında başat bir güç olmuştur. Görece diğer kavimlere daha adil davranan Abbasilerin döneminde sair kavimler İslam'ı içselleştirmişlerdir. Saltanat ve Hilafet makamının gördüğü vazife yine yalnızca siyasi olurken, bu dönemde İran medeniyetinin geleneksel idare sistemleri de bu dönemde Abbasileri etkilemiştir. Köklü bir idare ve siyasi geçmişe hâkim İran medeniyeti ile birlikte bu dönemde birçok medeniyet canlanmaları görülmüş; bu dönemde Arap, Türk, Pers gibi eski ve büyük kavimler Abbasi Hilafeti altında Müslüman kimliği ile bir arada yaşamıştır.⁵⁶

---

⁵⁴ Black, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, 46.

⁵⁵ Bernard Lewis, **Ortadoğu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011, s. 118-120.

⁵⁶ Lewis, **Ortadoğu**, s. 128-131.

Abbasi döneminden sonra yani İslam dünyasının Moğol istilasına maruz kaldığı dönemde Hilafet, ortaya çıkan anarşiyi ve başıbozukluğu defetmek için kullanılmaya çalışılmıştır. Öyle ki ortaya çıkan otorite eksikliği ve Şii tehdidi sebebiyle Sünni ulema Hilafeti tekrar formülize etme ihtiyacı duymuşlardır.⁵⁷ Moğol istilaları sonucunda merkezi yönetimin ve tek bir hâkim gücün olmaması, Hilafet makamının da gözden düşmesine yol açmıştır. Öyle ki gerek haçlı seferlerine gerekse Şii tehdidine direnme makamı olarak da görülen Hilafet, bu tehditlerin ortadan kalkmasıyla birlikte bu bağlamda zaman içerisinde ihtiyaç duyulan bir kurum olmaktan çıkmıştır.

Osmanlı'nın Yavuz Sultan Selim döneminde Hilafeti Mısır'dan alması, dini ve siyasi anlamda pek de bir yankı uyandırmadı zira İslam dünyasında tek ve en güçlü merkezi otoriteye sahip olan Osmanlı, Hilafet makamıyla birlikte bunu resmi olarak deklare etmiş oldu. Öte yandan ciddi manada bir dış tehdit olmadığından, Hilafet gücünün kullanılmasına da ihtiyaç kalmamıştır.

1.1.4.2. Osmanlı'da Hilafetin Siyasi bir Makam Olarak Kurumsallaşma Süreci

Osmanlı tarihinde önemi bir yere sahip anlaşmalarından birisi olan Küçük Kaynarca Anlaşmasının şartlarından birisi de ilk defa “Dar-ul İslam” olan bir yerin elden çıkması olmuştur. Osmanlı'nın elden çıkarmak zorunda kaldığı ilk İslam toprağı, Osmanlı'nın devletlerarası anlaşmalarda ilk kez Hilafeti kullanmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim anlaşmanın üçüncü maddesinde “*“Mezhepleri ehl-i İslam'dan olup zat-ı ma'deletsimat-ı şehriyarenem imam'ul mü'minin ve Halifetu'l muvahhidin olduğuna binaen taife-i merkume ahdolunan serbestiyet-i devlet ve memleketlerine halel getirmeyerek umur-u diniye ve mezhebiyyelerini taraf-ı humayunun hakkın şeriat-ı islamiyye muktezasınca tanzim ederler.”*” cümlesini içermekteydi.⁵⁸ Osmanlı'nın içine düştüğü zor durumdan dolayı kullanmak zorunda kaldığı Hilafet makamı, böylece siyasi bir argüman olarak kullanılmaya başlamıştır.

Hilafetin yavaş yavaş kullanılmaya başlaması, 1870li yıllara kadar gitmektedir. O dönemde İslamcılığın revaçta olduğu göz önüne alınırsa gazetelerde padişah yerine “Halife” unvanı kullanılmıştır. Özellikle gazeteler vasıtasıyla padişaha tavsiyeler verilmiş; bütün Müslümanların Hilafet makamı tarafından sahiplenilmesi gerektiği vurgulanılmıştır. Bu sürecin ardından Hilafet makamı Kanun-i Esasiye'ye girmiş ve kanunlaşmıştır. Bu anlamda Kanun-i Esasi'de:⁵⁹

⁵⁷ Black, *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi*, s. 148.

⁵⁸ Onur Kınlı, *Osmanlı'da Modernleşme ve Diplomasi*, İmge Kitapevi, İstanbul 2006, s. 34.

⁵⁹ <http://www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm> (14.02.2018).

“**MADDE 3.-** Saltanat-ı Seniye-i Osmanıyye hilâfeti Kübra-yı İslâmiyeyi haiz olarak sülale-i âli Osman’dan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir.

MADDE 4.- Zat-ı Hazreti Padişah-ı hasbel hilâfe dini İslâmın hâmisı ve bilcümle tebea-i Osmanıyenin hükümdar ve padişahıdır.” maddeleri yer almıştır.

Hilafetin kanunlaşması ve devlet nizamı altına alınmasıyla birlikte devlette Pan-islamist ideoloji resmi bir ideoloji olarak uygulanmaya başlamıştır. Bu siyasetle birlikte Osmanlı padişahı, resmen İslam Dünyasının liderliği iddiasında bulunmuş; Osmanlı Devleti de bu dönemde Müslümanların koruyuculuğu vazifesini üstlenmiştir.

1.2. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ UYGULANAN İTTİHAD-I İSLAM SİYASETİ

Osmanlı’nın dönem itibariyle değişime en çok ihtiyaç duyduğu dönem olan XIX. yüzyıl, devlette meydana gelen idarî sistem değişikliği ve diplomasinin etkin bir şekilde kullanılmasıyla ön plana çıkmıştır. Bu dönemde hızlı bir şekilde değişen dünyaya ayak uydurma çabası içerisinde olan Osmanlı, bir yandan da bölgede kendi hâkimiyetini koruma derdine düşmüştür. Özellikle XVIII. yüzyıldan beri diplomaside gözetilen denge siyaseti sayesinde bölgede ayakta kalabilen devlet, XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Batılı Devletlerin menfaat çarkları içerisinde kalmıştır. Bu anlamda yeni anlayışlar ve politikalar geliştirmek durumunda kalan devletin başına geçen II. Abdülhamid, devletin girmiş olduğu döneme münasip politikalar geliştirmek durumunda kalmıştır. Özellikle amcası Abdulaziz’in şüpheli ölümünün ardından bürokraside seçtiği kişiler konusunda temkinli davranmaya özen gösteren Abdülhamid, zaman içerisinde bürokraside merkeziyetçiliği sağlamaya çalışmıştır. Bu anlamda zamanın ve devletin hassasiyetini de göz önünde bulundurarak devletin birçok karar verme yetkisini kendisinde toplayan Sultan Hamid, kendi fikirlerini ve düşüncelerini devlet politikası haline getirmeyi bilmiştir.⁶⁰

II. Abdülhamid, 34 yaşında tahta geçmiş olması hasebiyle devlet işlerinde belirli bir tecrübeye sahipti. Bundan dolayı devlette daha önceleri görülen “genç padişah” sıkıntısı bu dönemde yaşanmamıştır. İlk andan itibaren idareyi eline alabilen Abdülhamid, iç ve dış politikada oldukça realist ve pragmatist bir siyaset izlemeyi bilmiştir. Dönem itibariyle Türk unsurunun ön plana çıkması, bu dönemde Sultan Abdülhamid’in Türk unsuruna daha ziyade önem vermesini sağlamıştır.⁶¹ İç politikada yönetim olarak merkeziyetçi bir siyaset izleyen

⁶⁰ François Georjeon, “II. Abdülhamid”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, I-XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, II, s. 267.

⁶¹ Abdülhamid II, **Diyanet İşleri Ansiklopedisi (DİA)**, 1-44, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, I, s. 222.

Abdülhamid, dış politikada ise İslamcılık, Panislamizm ya da İttihad-ı İslam olarak isimlendirilen ve Müslümanları himaye etmeyi amaçlayan bir siyaset izlemiştir.⁶² Batılı Devletlerin değişen Osmanlı politikalarına karşın yeni politikalar üretmeye çalışan Osmanlı, bu dönemde Müslüman beldelerle irtibatı ve iletişimi arttırmış; İslamî beldelerde “Hilafet imajını” yaymaya ve güçlendirmeye çalışmıştır. Bu anlamda Abdülhamid, iç siyasette merkezi otoriteyi Sultanlık yoluyla sağlamaya çalışırken bir yandan da İslam Dünyasında Halife sıfatıyla Müslümanların lideri olmayı amaçlamıştır.⁶³ Bu bağlamda hareket eden devlet, İslam Dünyasında birliği ve ittihadı sağlamak için çaba göstermiştir.

Abdülhamid her ne kadar içte ve dışta İslamcılık siyasetini takip etse de Tanzimat dönemi reformlarını sürdürmeyi de ihmal etmemiştir. Bu dönemde özellikle eğitim ve devletin bazı kurumlarında yapılan değişim Tanzimat reformlarının devamı niteliğinde olmuştur. Tanzimat devlet adamlarının arzuladığı eğitim sistemine uygun açılan yeni üniversiteler ve kurumlar, ülkedeki yeni aydınları yetiştirmiştir. Bu anlamda Abdülhamid Dönemi, İslamcılık ile birlikte modernist bir yapı özelliği de göstermiştir. Bu dönemde devletin merkezileşmesi aynı zamanda dönem itibariyle revaçta olan “ulus kimliğini” de ön plana çıkarmıştır. Nitekim bu dönemde devlet merkezileşirken, bölge halkları üzerinde nüfuzunu ve hâkimiyetini de arttırmıştır. Bu anlamda Abdülhamid Dönemi, Türkiye’de ulus-devletin öncü kuvveti olmuştur.

1.2.1. II. Abdülhamid Dönemi Devletin Genel Durumu

Avrupa’nın birçok alanda dünyanın geri kalanına karşı baskın bir durumda olmasına karşın, İslam Dünyasında Avrupa işgallerine karşı bir duruş hâsıl olmuştur. Bu duruş kendisini gerek en güçlü İslam Devleti olan Osmanlı’da gerekse Osmanlı’nın merkezinden uzak ya da sınırlarının ötesinde olan coğrafyalarda kendisini göstermiştir. Bu süreçte evrensel bir kimliğe bürünme aşamasında olan İslamcılık cereyanının ihtiyacı olan en büyük meselelerden birisi Hilafeti kendi şahsında taşıyacak bir hükümdar ihtiyacı olmuştur. Ancak gerek Osmanlı’nın dâhilinde meydana gelen olaylar, gerek Sultan Abdülaziz’in şüpheli ölümü ve hemen ardından gelen V. Murat da sağlık sorunları sebebiyle bu makamda çok kısa bir süre kalması, bu ihtiyacın tam olarak karşılanmasına mani olmuştur. Bu durumda ve koşullarda padişahlık makamına geçen Abdülhamid, hükümdarlığa geldiğinde devleti iç ve dış siyasette sıkıntılı durumda bulmuştu. Padişahlığının ilk yıllarından itibaren merkezileşmeyi esas almak suretiyle ihtiyaç duyulan Sultan profilini yakalamıştır.

⁶² Abdülhamid II, **Diyanet İşleri Asiklopedisi (DİA)**, s. 220.

⁶³ Georgeon, “II. Abdülhamid”, s. 270-272.

Osmanlı'nın Balkanlar ve Kafkaslarda en büyük rakibi olan Rusya, Osmanlı'nın düşmüş olduğu sıkıntılı vaziyeti kendi lehine dönüştürmek amacıyla Osmanlı'ya saldırmak için fırsat kollamıştır. Bu dönemde uluslararası şartlar Osmanlı aleyhine değişmiş; 1856 Paris Konferansında "Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma" taahhüdü Batılı devletler tarafından yok sayılmıştır. Bu ortamda padişahlığa gelen ve Rusya ile savaşın kaçınılmaz olduğunu gören Abdülhamid, mecburen savaşa razı olmuştur.⁶⁴ Rusya'nın Balkan ve Kafkaslardaki uzun yıllar süren emeli, bölgede rakipsiz olmak istemesi hasebiyle attığı adıma Avrupalı devletler de sessiz kalmayı tercih etmişlerdir. O dönemde İngiltere'nin Mısır üzerindeki hâkimiyeti ve Hindistan yolunu emniyete alması, Osmanlı payitahtının kıymetini görece azaltmıştır. Fransa'nın Ruslarla ittifak halinde olması ve kendi menfaatine zarar gelmiyor olması, Almanya'nın Rus-Osmanlı Savaşının kendisi için menfaatli olacağı düşüncesi gibi sebepler, Osmanlı'yı Ruslarla baş başa bırakmıştır.⁶⁵ Rus Ordusunun Osmanlı Ordusuna karşı ciddi üstünlüğünün sonucu olarak, Ruslar İstanbul'a kadar gelebilmişler ve Osmanlı'yı ağır şartlar ihtiva eden Ayestefanos Anlaşmasını (3 Mart 1878) imzalamaya mecbur etmişlerdir. Ruslara Balkanlarda istediği gibi tasarruf etme hakkını veren bu anlaşmaya İngiltere ve Almanya müdahale etmişler; Berlin Konferansı ile anlaşmanın şartlarını görece hafifletmeye çalışmışlardır.⁶⁶

Uluslararası mecrada Osmanlı'nın yalnızlığının ve güçsüzlüğünün farkında olan Abdülhamid, diplomaside yeni bir politika belirlemek durumunda kalmıştır. Bu politika Batının kendi içindeki anlaşmazlıklardan faydalanmak suretiyle devletin ömrünü uzatmak ve bu doğrultuda bir denge politikası inşa etmek olmuştur. Bu anlamda yeni hâkimiyet ve nüfuz alanına sahip olmaya ihtiyaç duyan devlet, o dönemde Batının işgalinden muzdarip olan İslam Dünyasında bu nüfuzu tesis etme amacını taşımıştır. Hilafetin devlet tarafından yürürlüğe konulmasından sonra bu vazifeyi temsil etme işi Sultan Abdülhamid'e düşmüştür. Özellikle İngilizlerin, Ortadoğu'da Osmanlı'ya karşı Arap unsurunu öne çıkarmak suretiyle Araplardan bir Halife çıkarmak isteğine karşın Sultan Abdulhamid, bölgede Hilafet siyasetini kullanmak istemiştir.⁶⁷

Devlet 93 (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) Harbinden sonra uluslararası alanda olduğu gibi içeride de ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Hazinesinin savaş sebebiyle

---

⁶⁴ Kemal Karpat, Robert Zens, "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", **Genel Türk Tarihi**, I-X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VII, s.293-294.

⁶⁵ Karpat, Zens, "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", s. 299.

⁶⁶ Karpat, Zens, "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", s. 304.

⁶⁷ Tufan Buzpınar, **Hilafet ve Saltanat**, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s. 124.

boşalması, Müslüman tebaanın gençlerinin askere alınmasından dolayı yaşanan güç kaybı gibi nedenlerle halk fakirleşmiştir. Özellikle devletin içinde bulunduğu ekonomik durum da göz önüne alındığında Sultan Abdülhamid, çok zor şartlarda idareyi almış oluyordu.

1.2.2. Abdülhamid Dış Politikası

Osmanlı'nın XVII. yüzyıldan itibaren güç kaybetmesinin tezahürü olan diplomatik arayışlar, Osmanlı'da bir diplomasi anlayışı ve geleneği oluşmasına vesile olmuştur. Bu manada Osmanlı Avrupa'da denge politikasını takip ederken, toprak bütünlüğünü bu sayede koruma amacı gütmüştür. Özellikle Rusya ve Avusturya ile çakışan menfaatler sebebiyle İngiltere'ye dayanma ihtiyacı içinde olan Osmanlı, duruma göre geçici ittifaklar içerisine dâhil olmuştur. Devletin sürekli denge politikası içinde güçlü bir devlete dayanarak diplomatik ilişkilerde bulunması; Berlin Konferansındaki (1878) alınan kararlar sebebiyle uygulanamaz bir hale girmiştir. Gün geçtikçe daha çok sanayileşen ve güçlenen Batı karşısında modern devlet kimliği inşa edemeyen Osmanlı, mevcudiyetini devam ettirmek için yeni politikalar geliştirmek durumunda kalmıştır.

1.2.2.1. Abdülhamid'in Dış Politikasının Unsurları

Berlin Konferansından sonra Sırbistan, Romanya, Karadağ gibi ülkeler bağımsızlığını kazanmış; Bosna-Hersek ise geçici olarak Avusturya'ya bırakılmıştır. Kars, Ardahan, Batum gibi şehirler Rusların eline geçerken; İngiltere, Kıbrıs'ta üs kurma hakkını elde etmiştir. Aynı zamanda devlet de Rusya'ya 60 Milyon altın savaş tazminatı ödemek durumunda kalmıştır.⁶⁸ Devletin durumunu içinde bulunduğu kargaşa ortamını bilen Sultan, savaş esnasında meclisi feshetmiş; yetkileri tek elden toplama gayesi gütmüştür. Yeni politikalar geliştirmenin zaruri olduğu bu dönemde devlet, aynı zamanda Balkanlardan gelen yoğun Müslüman göçüyle de uğraşmak durumunda kalmıştır. Bu dönemde Hıristiyan tebaanın elden çıkması ile politika üretecek tek unsur Müslümanlar olmuştur. Bu doğrultuda Müslümanlara yaslanarak ve onların birliğini temin etmek suretiyle bir politika geliştirilmesinden başka pek çare olmamıştır. Bu doğrultuda devlet İslam'ı ve tüm dünya Müslümanlarını da kapsayan stratejiler izleme politikasına girişmiştir.

Bu dönemde Osmanlı'nın, devletlerarası ilişkilerde en çok ihtiyaç duyduğu şey barışçıl bir ortam idi. Bu doğrultuda Osmanlı, elinde kalan toprakları muhafaza etmek maksadıyla statükocu bir siyaset izlemiştir.⁶⁹ Askeri açıdan yorgun ve yetersiz olan

⁶⁸ Karpat, Zens, "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", s. 303.

⁶⁹ İlber Ortaylı, "Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid", **Genel Türk Tarihi**, I-X, Yeni Türkiye Yayınları, VII, Ankara 2002, s. 324.

Osmanlı'nın elinde en büyük koz olarak diplomasi kalmıştır. Diplomaside caydırıcılık unsurunun hız kazandığı bu dönemde devletler, birbirlerine karşı güç mücadelesi içerisine girerken; diğer devletlere karşı tehdit unsuru oluşturacak yapıları desteklemiştir. Örneğin öteden beri Rusya ve İngiltere gibi devletlerin, Osmanlı Devleti içerisinde bulunan azınlıkları bahane ederek devletin iç işlerine karışması ve devlette nüfuz elde etme çabaları görülmüştür. Dini bağları öne sürerek, Osmanlı üzerinde politikalar üreten devletler, devletlerarası anlaşmalarda bu meseleyi diplomatik bir koz olarak kullanmıştır.⁷⁰

Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu bu diplomatik koz, İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin hâkimiyetleri altında yaşayan Müslümanlar olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlere karşı yeni politikası, bu devletlerin hâkimiyetleri altındaki Müslümanlar üzerinde nüfuz sahibi olmak suretiyle bu devletlere bir tehdit unsuru oluşturmak olmuştur. Bu bağlamda devletin resmi ideolojisi haline gelen "Panislamizmin" ve Hilafetin işlevsel olarak kullanılması kaçınılmaz olmuştur.

1.2.2.2. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı

İşgale ve sömürüye maruz kalan İslam dünyasında en güçlü devlet ve otorite olarak ortaya çıkan Osmanlı'nın ihtiyaç duyduğu politikadaki amacı öncelikle kendi bekasını ve mevcudiyetini muhafaza etmek olmuştur.⁷¹ Bu açıdan bakıldığında Hilafet, Abdülhamid tarafından idealist amaçlarla birlikte realist bir politikanın da aracı olmuştur. Balkanlarda hâkimiyetin kaybedilmesinden sonra devletin dâhilinde gayri Müslim unsurların genel nüfusa oranının azalmasından dolayı devletin kimlik inşa sürecinde üst kimlik olarak İslam Kimliği düşünülmüştür. Osmanlı'nın izlediği bu politikada hedeflerinden bazıları:⁷²

- 1- İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerine denge oluşturmak,
- 2- Hilafeti İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Müslüman sömürgeleri olan devletlere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmak,
- 3- Osmanlı Cemiyetini din esası etrafında birleştirmek suretiyle yeni bir kimlik inşa etmek.

Osmanlı'nın elinde kalan tebaasının çoğunluğunun Müslüman olması hasebiyle devlet, elde kalan tebaanın bir arada kalmasını temin etmek maksadıyla politikalar geliştirme ihtiyacı duymuştur. Özellikle İngiltere'nin uzun yıllardan bu yana Araplardan bir Halife çıkarmak

⁷⁰ Ortaylı, "Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid", s. 326.

⁷¹ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti, **Osmanlı Ansiklopedisi**, I-XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, II, s. 375.

⁷² Eraslan, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti, s. 379.

suretiyle Osmanlı Devleti ile Arapları birbirine düşürme amacı devlet için büyük bir tehdit teşkil etmiştir. Bu bağlamda devlet, bu dönemde öncelikle kendi tebaası üzerinde İslamî bir hâkimiyet tesis etme niyetini taşımıştır.

Osmanlı, Hilafeti yeni bir kimlik inşası olarak kullanma amacını dört esas ve hedef üzerine bina etmiştir:⁷³

1- Bütün Müslümanlar bir topluluğun parçasını oluşturmaktadır; bu topluluğun başkanı ve komutanı Halifedir.

2- Batılı devletlerin İslam beldelerini işgali yalnızca geri kalmışlıktan dolayı değil; aynı zamanda Müslümanlar arasındaki irtibatsızlık ve birlik olamamaktan kaynaklanmaktadır. Bu birlik ve mukavemet İslam Birliği ile sağlanabilirdi.

3- Müslüman toplumlarının zayıflığı sadece dünyevi sebeplerden mütevellit değildi. İman zayıflığı ve İslam'ın gerçek manada anlaşılabilmesi sebebiyle Müslümanlar kaderciliğe yönelmişler ve dünyevi hadiseleri İslamî bir usulle anlamlandıramamışlardır. İttihad-ı İslam ve Hilafet projesi İslam coğrafyasında aynı zamanda dinin daha iyi anlaşılması ve ihyası için faaliyet göstermesine imkân sağlayacaktır.

4- Dinin yeniden canlandırılmasında model olarak emir ul-Mü'minin olan Halifenin buyrukları esas alınarak faaliyet gösterilecektir. Zira Halifeye itaat farzdır. Böylelikle hem maddi hem manevi birliktelik sağlanacaktır.

Savaşın ardından yıkıma uğrayan Osmanlı, bu yıkımdan yeni bir politika çıkarmayı ve devleti ayakta tutacak formülü bulmuştur. Bu manada özetlemek gerekirse Hilafet, Batının dini kullanmak suretiyle doğuya hücumuna karşı, İslam'ı kullanmak suretiyle kendisini ve İslam Dünyasını müdafaa etme amacını taşımıştır. Bu bağlamda, Fransa'nın Suriye ve Lübnan'da Hıristiyan nüfusa yönelik politikaları, Rusların Ortodoks mezhebine mensup Osmanlı vatandaşlarına politikalarına karşın Osmanlı, Batı kolonileri olan Müslümanları örgütleyerek yeni bir politika inşa etmiştir.

1.2.3. II. Abdülhamid Dönemi Düvel-i Muazzamanın Osmanlı Politikaları

Avrupa'da "hasta adam" olarak tesmiye edilen Osmanlı, geçmişe nazaran Avrupa ile münasebetlerinde ciddi manada sıkıntı çekmiştir. "Düvel-i Muazzama" yani günüz tabiriyle süper güçler tarafından topraklarının parçalanmasına karar verildiği bu dönemde Osmanlı üç büyük devletle mücadele etmiştir. Bunlardan birincisi ve uzun yıllar hâkimiyet mücadelesi verdiği Rusya, ikincisi, uzun yıllar denge politikası içinde ittifak ettiği İngiltere, üçüncüsü ise, özellikle Afrika'da sömürgecilik faaliyetine girişmek isteyen Fransa idi. Osmanlı denge

⁷³ Karpat, Zens, "I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", s. 306.

politikasında Osmanlı için tek faydalı gelişme, Avrupa'da Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayarak modern bir devlet olarak diplomaside boy göstermesi olmuştur.⁷⁴

1.2.3.1. İngiltere

Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün ve bunun devletlerarası bir sorun teşkil etmesinin boyutu 1774 Küçük Kaynarca Anlaşmasına kadar götürülebilir. Osmanlı karşısında ciddi bir şekilde güçlenen Rusya, bölgede ciddi bir güç haline gelmiştir. Bu dönemde İngiltere, Amerika kıtasındaki nüfuzunu kaybetmiş ve yüzünü doğuya dönme gereksimi duymuştur. Güçlü bir Rusya'nın olduğu yerde doğuda istediği politikaları geliştiremeyeceğini bilen İngiltere, bu amaç için Osmanlı'yı Rusya'ya karşı desteklemiştir.⁷⁵ Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumak ve çok güçlenmesine fırsat vermemek, İngiltere'nin bu dönemde politikası olmuştur. "Şark meselesi" olarak adlandırılan bu politika neticesinde İngiltere, Osmanlı'nın uzun yıllar en büyük müttefiki olmuştur.⁷⁶

Rusya'nın bölgede Osmanlı'ya karşı muvaffak olması halinde Mısır, Basra Körfezi ve Kıbrıs'ı hedef olarak belirleyen İngiltere'nin, gerekirse Balkanlarda Ruslara karşı bağımsız bir Bulgar Devleti, Kafkaslardaki hâkimiyetine karşı ise Ermeni Devleti kurma düşüncesi programları arasına girmiştir. Bu doğrultuda İngiltere, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden vazgeçip, önce Kıbrıs'ta üs kurmayı daha sonra da Mısır'ı işgal etmeyi tercih etmiştir. Değişen bu politikalar ve işgallere karşı devlet fiilen bir şey yapamamış; işgali kabullenmiştir. Dönemin en fazla kolonisine sahip ülke konumunda bulunan İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı bu tutumu Osmanlı'yı endişeye sevk ederken, İngiltere'ye karşı yeni politikalar geliştirmeye sevk etmiştir zira bu durum Osmanlı'nın topraklarının parçalanılmasına karar verildiğine delalet etmekteydi.⁷⁷

1.2.3.2. Rusya

Şark meselesinin ortaya çıkmasında önemli bir pay sahibi olan Rusya ise öteden beri geleneksel politikası olan "sıcak denizlere inme" idealini gerçekleştirmek isterken; Ortodoksların merkezi olan İstanbul'u almayı da nihai programı içine dâhil etmiştir. Kendisini Bizans'ın varisi olarak gören ve Ortodoksları himaye etmeyi kendisine vazife edinen Rusya, öteden beri kendisine karşı güçsüz bir Osmanlı tasavvuru hayal etmiştir. Rusya aynı zamanda,

---

⁷⁴ Yasamee F.A.K., "Abdülhamid II and the Great Powers", **Studies on Ottoman Diplomatic History**, The Isis Press, İstanbul 1996, VII, s. 45.

⁷⁵ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid Döneminde Şark Meselesi", **Devr-i Hamid Ansiklopedisi**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, I-V, Kayseri 2011, I, s. 301.

⁷⁶ Yasamee,, "Abdülhamid II and the Great Powers", s. 88.

⁷⁷ Yasamee, "Abdülhamid II and the Great Powers", s. 51

gerek Balkanlardaki gerekse Kafkaslardaki menfaatleri Osmanlı ile çakışması sebebiyle bölgede Osmanlı'nın en ciddi düşmanı olmuştur. Boğazların denetimini sağlamak ve Balkanları da etkisi altına almak suretiyle hem doğuda hem de Batıda söz sahibi olmak isteyen Rusya, Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumu kendi lehine kullanarak hedefine yavaş yavaş yaklaşmıştır.⁷⁸ Rusya'nın Doğu Anadolu'da bazı şehirleri ele geçirmesi, Anadolu hatta güneye inme kabiliyetinde olması bölgede bütün hesapların ve politikaların değişmesine yol açmıştır.

1.2.3.3. Fransa

Avrupa'da Osmanlı ile çok eski ve köklü ilişkisi olan Fransa, modernleşme ve değişen dengeler sebebiyle zaman içerisinde Osmanlı ile ilişkisinde değişimler yaşamıştır. Kanuni döneminden itibaren Avrupa güç dengesinin tezahürü olarak Osmanlı'nın Fransa'yı Avrupa'da desteklemesi ve denge unsuru olarak kullanmasıyla birlikte başlayan ekonomik ve siyasi ilişkiler, Osmanlı'nın Fransızlara verdiği ekonomik ayrıcalıklar sebebiyle daha çok Fransa adına gelişmiştir. Bu doğrultuda karşılıklı menfaatlere dayanan bu ilişkide Fransa, Napolyon döneminde, İngiltere'nin nüfuzunu kırmak için Osmanlı topraklarına saldırmıştır. Mısır'ı stratejik bir nokta olarak gören Napolyon'un Osmanlı'ya saldırması sebebiyle iki devlet arasında ilişkilerde soğuma meydana gelmiştir.⁷⁹ Bu aşamada İngiltere'ye yaklaşan Osmanlı, Fransa'yı geçici olarak bölgeden uzaklaştırmışsa da uzun vadede topraklarındaki emellerinden vazgeçirememiştir zira aynı dönemde Fransa, Osmanlı toprağı olan Cezayir'i işgal etmiştir (1830). Aynı zamanda Fransa Osmanlı'nın Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı'ya karşı yaptığı isyanda açıkça Osmanlı'ya karşı cephe almıştır. Bölgede kalıcı olmak isteyen Fransa, Katolik Mezhebini de kullanarak Suriye ve Lübnan'da hâkimiyet tesis etme amacı da gütmüştür. Fransa'nın Osmanlı ile değişkenlik gösteren ilişkileri Kırım Savaşı münasebeti sebebiyle görece yumuşaklık göstermiştir.⁸⁰ Bu dönemde tanzimatın da etkisiyle özellikle eğitimde Fransız Kültürü esas alınarak değişimler yaşanmıştır.

Kırım savaşındaki ittifak ve Paris Konferansının ardından gelen ılımlı ilişki, Fransa'nın sömürge yarışında İngiltere'nin gerisinde kalması ve Osmanlı Berlin Konferansından sonraki durumu sebebiyle değişmiştir. Bu dönemde Fransa, Cezayir'den sonra Tunus işgal etmiştir (1881). Bu işgalle birlikte Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü destekleyecek hiçbir büyük gücün kalmadığı da ortaya çıkmıştır. Büyük devletler bu dönemde

---

⁷⁸ Yasamee, "Abdülhamid II and the Great Powers", s. 104.

⁷⁹ Kodaman, "II. Abdülhamid Döneminde Şark Meselesi", s. 304.

⁸⁰ Kodaman, "II. Abdülhamid Döneminde Şark Meselesi", s. 306.

Osmanlı'nın paylaşılması gerektiğine ve ömrünü tamamladığı konusunda fikir birliği içerisine girmişlerdir.

1.2.3.4. Almanya

1878 Berlin Konferansından sonra Osmanlı, Batılı ülkeler tarafından resmen işgale uğramıştır. Bu dönemde sabık devletlerarasında herhangi bir denge politikasının da uygulanabilirliğinin kalmaması neticesinde Osmanlı yüzünü Avrupa'da diplomasi sahasında etkin olmaya başlayan Almanya'ya çevirmek durumunda kalmıştır. Esasında önceleri de bir dizi ilişkilerde bulunan Almanlar ile Osmanlı Devletinin diplomatik ilişkileri XVIII. yüzyıla kadar gitmektedir. Rusya'nın Balkanlarda ve Doğu Avrupa'da güçlenmeye başlamasından sonra Prusya, Rusya'ya karşı Osmanlı ile 1760'ta diplomatik ilişkilere başlamıştır. Prusya'nın tarih içerisinde değişimi Fransız Devriminden sonra hızlanmıştır. Bu manada Prusya, bölgede bulunan sair Alman devletçiklerine nazaran bir adım öne çıkabilmiştir ve bunun sonucunda ekonomik ve siyasi alanda Avrupa'da kendine yer edinme fırsatı bulmuştur. Avrupa'da XIX. yüzyılda toplumda ve devlette görünen hareketlilik ve dinamizm Almanlara müspet manada tesir etmiş; bu sayede Almanlar Prusya devletinin öncülüğünde siyasi birliğini tamamlayabilmiştir. Önce Avusturya daha sonra Fransa'ya karşı savaşlarda alınan galibiyetler, diplomasi alanında da Almanların güçlenmesine vesile olmuştur.⁸¹ Ancak Almanlar, Avrupa diplomasisi içerisinde kendisine yer bulabilirken sömürge anlamında İngiltere ve Fransa'nın gerisinde kalmıştır.

Abdülhamid tahta çıktığında Almanların başında bulunan Bismarck, Avrupa diplomasi hayatına yeni ittifaklar sunmaktaydı. Fransa'nın Almanya'dan intikam alacağı düşüncesi içinde olan Bismarck, Fransa'ya karşı yalnız kalmamak için Avusturya ve Rusya ile ittifak anlaşmaları yapmıştır.⁸² Almanların bu dönemde Osmanlı'ya bakışı temkinli olmakla birlikte Osmanlı ile sıcak ilişkiler içerisinde olmuştur. Bu dönemde yenilik arayışı içinde olan Abdülhamid, Almanya'dan ordunun modernleşmesi için uzman asker talep etmiş ve müspet karşılık bulmuştur. Almanya'nın her ne kadar bu dönemde orduyu modernleştirerek olası bir Rus-Alman savaşında Osmanlı'yı kullanma gibi bir niyeti olmuş olsa da; Osmanlı ordusunun vaziyetinin ciddi anlamda kötü olması bu amacı devre dışı bıraktırmıştır. Berlin Konferansında, Almanya'nın, Osmanlı'nın aleyhine karar çıkarttırmaması, bu iki devlet

---

⁸¹ Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 324.

⁸² Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, s. 309.

arasında ilişkilerin başlamasına zemin teşkil etmiş ve Almanya, Osmanlı için Avrupa güç dengesi politikası içerisinde bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır.⁸³

1.2.4. II. Abdülhamid Dönemi İttihad-ı İslam Siyasetinde Başvurulan Araçlar

Devletin kurtuluş ümidi olarak ortaya çıkan İttihad-ı İslam siyaseti, devletin resmi politikası olduğu kadar, toplumda etkin ve nüfuzlu kişilerin de desteğini görmüştür. Batının işgaline ve teknolojik üstünlüğüne karşı koyamayan Müslüman Halklar gözünü Osmanlı'ya çevirir iken, Osmanlı da sair coğrafyalarda etkinlik gösterebilmek için o coğrafyadaki şahıslar ve kurumlarla iletişime geçme ihtiyacı duymuştur. Bu anlayışın tezahürü olarak İstanbul, bütün dünya Müslümanlarının merkezi ve uğrak yeri olmuştur.

1.2.4.1. Şahıslar

İslam Dünyasının maruz kaldığı işgal dalgası, İslam coğrafyasında yeni fikirlerin ve figürlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. İşgale uğrayan ve mağlup düşen Müslümanlar, yaşadıkları İslam'ı sorgulamışlar; İslamiyet'in özellikle sosyal hayatı kapsayan hükümlerini yeniden yorumlama ihtiyacı hissetmişlerdir. İslam dünyasında cereyan eden bu fikri hareketlilik Sultan Abdülhamid'in dikkatinden kaçmamıştır. Müslümanlar üzerinde hâkimiyet tesis etme emeli olan Sultan için, dünyanın muhtelif yerlerinde yaşayan fikir adamları iyi bir propaganda aracı olabilirdi. Bu doğrultuda Sultan gerek fikirlerinden istifade etmek gerekse devletin misyonunu anlatmak maksadıyla bazı şahıslarla irtibata geçmiştir. Bu şahıslardan bazıları, Cemaleddin Afgani, Mustafa Kamil, Muhammed Ferid, Şeyh Ahmed Esed, Seyyid Fadıl, İsmail Hakkı Bey, Abdulreşid İbrahim Efendi gibi çağın münevverleri olmuştur.

Bu şahısların bir kısmı kendisi yaşadığı bölgedeki şartlardan etkilenmek suretiyle bu fikre teveccüh ederken; bir kısmı da bizzat sarayın talimatı ve yönlendirmesi ile faaliyet göstermiştir. Bu kişiler sadece merkezden değil, aynı zamanda bizzat bölgeye giderek faaliyet göstermişlerdir.⁸⁴

Mustafa Kâmil; İslam Dünyasının uzun yıllardan beri ilim merkezi hükmünde olan Mısır, bu özelliği İngiliz işgali sırasında da göstermiştir. Bu ilmî havadan etkilenen zatlardan birisi de Mustafa Kâmidir. Kendisini Mısırî Osmanî olarak tanıtan Kâmil, 1874'te Kahire'de dünyaya geldi. Çocuk yaşta medrese eğitimi aldı ve daha sonra Fransa'ya giderek Toulouse'ta hukuk fakültesinden mezun oldu. 22 yaşına geldiğinde Sultan'ın dikkatini çeken Kâmil İstanbul'a davet edilerek Sultan'ın teveccühünü kazanmıştır. Bu teveccühte Kâmil'in 1893'te,

⁸³ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 256.

⁸⁴ Muhammed Harb, **Sultan II. Abdülhamid**, Ark Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 159.

Mısır'da çıkardığı “el-Medrese” isimli derginin payı büyüktür. İslam’ın birliği ve muzafferiyeti için Osmanlı’ya bağlı kalınması gerektiğini anlatan Kâmil, akıcı ve etkileyici bir hitabet yeteneğine de sahipti. İngilizlere karşı Osmanlı’ya sadık kalınmasını ve Mısır’ın kendi içerisinde birlik olması gerektiğini savunmuştur.⁸⁵

Mustafa Kâmil, İngilizlerin, Araplardan bir Halife çıkarma projesine şiddetle karşı çıkmış ve halkı Osmanlı Hilafeti etrafında örgütlemeğe çalışmıştır. Mustafa Kâmil, Osmanlı’nın istikrarını ve devamını sadece Müslümanlar için değil tüm dünya için zaruri görmüştür zira Osmanlı’nın dönem itibariyle kimlik olarak hem Doğu hem Batılı değerleri bünyesinde barındırabilecek dünyada tek devlet olması onu bu fikre sevk etmiştir.⁸⁶ Mustafa Kâmil’in gayesi ve çabası Sultan tarafından da görülmüş ve Kamil, 1899 ve 1900’da tekrar İstanbul’a davet edilmiştir. Bu ikili görüşmelerde muhakkak İttihad-ı İslam üzerine fikir alışverişinde bulunulması muhtemeldir.⁸⁷ Sultanın teveccühünü kazanmada mahir olan Kâmil, her gelişinde Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmiştir. 1904’te ise Beyler Beyi anlamına gelen ve Osmanlı’da yüksek bir makam sayılan “Mir-i Miran” unvanı kendisine layık görülmüştür. Henüz 38 yaşında iken 1908’de hayatını kaybeden Kâmil, genç yaşına rağmen İslam münevverleri içerisindeki yerini almıştır.

Abdülreşid İbrahim Efendi; 1853’te Sibiry’a doğan İbrahim Efendi, hayatının daha çok Japonların İslam’ı anlaması için vakfetmiştir. Medrese eğitimini doğduğu bölgede aldıktan sonra Kırgız Kabileleri arasında imamlık vazifesi yapmıştır. Rusların, yaşadığı bölgeyi işgal etmesiyle birlikte çare arayışları içerisinde olan Müslümanlara öncülük etmiştir. Onun fikir dünyasında, Asya Müslümanlarının selameti tek İslam Devleti olan Osmanlı’nın güçlü kalması ile mümkündür. 1880 yılında İstanbul’a gelen İbrahim Efendi, buradan da Medine’ye geçerek dört sene burada eğitim almıştır. Ömrünü İslam’ın içinde bulunduğu durumdan kurtulmak için çözüm arayışına adanmış İbrahim Efendi, döneminde ciddi meşakkatli sayılabilecek seyahatlerde bulunmuştur. Medine’den geldikten sonra tekrar İstanbul’a uğramış; dönemin aydınları ile fikir alışverişinde bulunmuştur. İstanbul’da kısa bir süre kaldıktan sonra tekrar Rus Müslümanlarının yanına dönmüş; burada Müderrisliğe devam etmiştir.⁸⁸

Abdülreşit Efendi, birçok seyahat ve İslami faaliyet öncesinde çoğunlukla İstanbul’a uğruyor ve istişarelerde bulunuyordu. Seyahatlerde geçirdiği hayatında her gittiği yerin eğitim

---

⁸⁵ Harb, **Sultan II. Abdülhamid**, s. 171.

⁸⁶ Harb, **Sultan II. Abdülhamid**, s. 172.

⁸⁷ Harb, **Sultan II. Abdülhamid**, s. 174.

⁸⁸ Harb, **Sultan II. Abdülhamid**, s. 176-179.

ve siyasi sistemini sorguluyor ve bunu İslam memleketlerine tatbik etmeye çalışıyordu. 1896'da Avrupa seyahatine çıkmış; İsviçre'yi ziyaret etmiştir. Daha sonra tekrar bir seyahate çıkarak Mısır, Hicaz, Filistin, İtalya, Avusturya, Bulgaristan, Sırbistan ve tekrar Orta Asya'ya dönmüştür. Bir müddet Petersburg'ta kalan İbrahim, daha sonra yönünü uzak doğuya çevirdi ve Japonya, Çin, Kore gibi memleketlere ziyarette bulundu. Bu memleketlerde üst düzey temaslarda bulundu. Bu seyahatin ardından Sultana mektup yazarak, Japonya'da İslam'ın inkişafı hususunda malumat vermiş ve tavsiyelerde bulunmuştur.

Abdülreşit Efendinin İttihat-ı İslam'a başka bir katkısı da "Te'arüf-ü Müslimin" dergisinde kaleme aldığı makaleler olmuştur. Osmanlı memleketinde yaşayan Tatarlar tarafından İstanbul'da çıkarılan dergi; eğitim, siyaset ve dini mevzuları ihtiva etmekte idi. Dergi aynı zamanda Rusya'da yaşayan birçok Türk'ü de etkilemiştir.⁸⁹Rusya Müslümanlarının 1905'teki liberal ortamdan istifade ederek siyasi haklar kazanmasında da bu derginin rolü büyüktür. Japonların gerek Çin gerekse Ruslara karşı galip gelmesiyle birlikte önemi artmıştır. Osmanlı için iyi bir müttefik olma kabiliyetine sahip olan Japonlar ile Halife arasında iletişim kurma amacı olan İbrahim Efendi, bu amacına tam olmasa da muvaffak olmuştur.⁹⁰ Japon kumandanı İstanbul'u ziyaret etmiş ve İslamiyet hakkında malumat talep etmiştir. 1944'te vefat eden Abdülreşit Efendi, özellikle ömrünün son yıllarını Japonlara İslam'ı anlatarak geçirmiştir. 1937'de Tokyo'da cami yaptıran ve Japon meclisinde İslam'ı resmi dil olarak kabul ettiren İbrahim Efendi, aynı zamanda Japon okul kitaplarına İslam hakkında bilgiler koymaya da muvaffak olabilmıştır. Hayatını İslam'ı anlamaya ve anlatmaya vakfetmiş olan İbrahim Efendi, aynı zamanda Rus hâkimiyeti altındaki Müslümanların hakları için de Osmanlı ile beraber mücadelede bulunmuştur.⁹¹

Cemaleddin Afgani, İttihat-ı İslam'ın belki de en çok tanınan ismi olan Afgani, gerek yaşadığı dönemde gerekse ölümünün ardından birçok kişiye ilham kaynağı olmuştur. Günümüzde dahi, fikirleri ve faaliyetlerinin amacı tartışılan Afgani, kendi döneminde İslam'ın sosyal meseleleri üzerinde kafa yoran kişilerin başında gelmektedir. Faal ve hareketli bir hayat geçiren Afgani, 1838 yılında bugünkü İran'da Esadabad şehrinde dünyaya gelmiştir. Şii bir aileye mensup olan Afgani'nin hayatı çocuk yaştan itibariyle seyahatle geçmiştir. İlk

---

⁸⁹ Müzeyyen Altunbay, "Japonya'dan Sibiryaya Bir Türk Seyyah: Abdurreşit İbrahim Efendi ve Te'arüf-i Müslimin Dergisinde Eğitim Meselesi", **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, Vol.9, S.45 (2016), s. 529-531.

⁹⁰ Harb, **Sultan II. Abdülhamid**, s. 177.

⁹¹ Altunbay, "Japonya'dan Sibiryaya Bir Türk Seyyah: Abdurreşit İbrahim Efendi ve Te'arüf-i Müslimin Dergisinde Eğitim Meselesi", s. 534-536.

eğitimini itibarlı bir âlim olan babası Safder'den alan Afgani, ilerleyen dönemlerde ileri gelen âlimlerden dil, tarih, felsefe, din, matematik, tıp, siyaset gibi alanlarda ders almıştır. Tahran, Necef, Hindistan, Mekke, Kahire, İstanbul bu şehirler Afgani'nin henüz yirmili yaşlarda iken gittiği yerler arasında girmiştir.⁹²

Çocuk yaşta aldığı ilim ve genç yaşta dünyayı ve İslam dünyasını yakından tanıma imkânı bulan Afgani, kısa bir süre de olsa otuzlu yaşlarda iken Afganistan'da Muhammed Azam Han'ın vezirliğini yaptı. 1869'da Han devrilince Afganistan'dan ayrılmak zorunda kalan Afgani, buradan Hindistan'a geçerek, İngiliz işgaline karşı Hindistanlıları örgütleme faaliyetinde bulunmuştur. ⁹³Burada İngilizler tarafından sınır dışı edilen Afgani, Kahire üzerinden İstanbul'a gelmişse de burada çok fazla duramamış; tekrar Kahire'ye dönmüştür. Sekiz sene burada kalan Afgani, ilim yönüyle kendisini burada bir hayli geliştirme imkânı bulmuş ve mason locasına girmiştir. Kendisine alan açmak ve fikirlerini başka mecralar vasıtasıyla duyurma amacı güden Afgani, henüz pek bilinmeyen sebeplerden dolayı bu locadan atılmıştır. Mısır'da İngiliz aleyhine yaptığı propagandadan ötürü tekrar sınır dışı edilen Afgani, Hindistan'a gitse de tekrar sınır dışı edilmiştir. Bu sınır dışı edilişlerin ardından Afganî'nin yeni durağı Avrupa olmuştur. ⁹⁴1883'te kısa müddet Londra'da kalan Afgani, aynı yıl içerisinde Paris'e geçmiştir. Bu dönemlerde İslam Dünyasında kendisinden bahsettiren Afgani, aynı zamanda İslam dünyasındaki problemleri bertaraf edecek fikirler geliştirmeye de devam etmiştir. Kişisel girişimleriyle İslam dünyasını örgütlemeye çalışır iken aynı zamanda, farklı araçlar vasıtasıyla da davasını yaşatmaya çalışmıştır. Bunun bir örneği Paris'te öğrencisi Abduh ile çıkardığı "Urvetu'l Vusqa" adlı gazete olmuştur. Müslümanları uyandırma, örgütleme ve İslam Dünyasının zayıflamasına ve geri kalmasına yol açan sebepler üzerinde yazı yazan Afgani, aynı zamanda bu derginin ismini taşıyan ve İslam Dünyasının muhtelif yerlerinde şubesi bulunan gizli bir cemiyet de kurmuştur.⁹⁵

Afgani'nin evrensel bir kimliğe bürünen bu faaliyetini yakından takip eden Sultan Abdülhamid, kendisinin fikirlerinden istifade etmek ve kendisini daha yakından tanımak maksadıyla İstanbul'a davet etmiştir. Dönemde devlet politikası olan İttihat-ı İslam fikrini taşıyan iki zat, birçok noktada ayrı düşünmekte idiler. Afgani, Sultan Hamid'e adem-i merkezi ve federatif bir devlet önerisi sunar iken Abdülhamid, dönem şartları itibariye

---

⁹² Ahmady Enamullah, **Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012, s. 24.

⁹³ Enamullah, **Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası**, s. 56.

⁹⁴ Enamullah, **Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası**, s. 62.

⁹⁵ Jacob Landau, **Pan-İslam Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme**, Anka Yayınevi, İstanbul 2001, s. 37.

merkezi tarzda bir Hilafet sistemini savunmaktaydı. İstanbul'dan çıkmasına uzun müddet izin verilmeyen Afgani, bu dönemde Halifeye, devletin merkezini Avrupa'dan Arap Dünyasına taşımasını ve devletin resmi dilinin Arapça olmasını tavsiye etmiştir. Araplar ile ayrılığın önüne ancak bu yolla geçilebileceğini belirten Afgani, aynı zamanda Şii-Sünni ayrılığına da Hilafet vasıtasıyla son verilebileceğini de aktarmıştır.⁹⁶

Sonuç olarak, Afgani, daha çok Müslümanları ve umum İslam Âlemine münasip bir ittihat-ı İslam düşüncesinde iken, Abdülhamid daha gerçekçi ve devletlerarası bir politika tertip etme niyeti gütmüştür. Bu sebepten Afgani, Osmanlı memleketinde, istediği faaliyeti yapamamış ve 1897'de İstanbul'da vefat etmiştir. Ölümünün ardından da hayatı ve eserleri tetkik edilen Afgani'nin fikirleri ve davası takipçileri tarafından bir müddet devam ettirilmiştir.

1.2.4.2. Tarikatlar

Abdülhamid'in ittifak noktasında devletler noktasında elinde pek bir seçenek olmaması onu taşrada faaliyet gösteren sivil yapılanmalara yöneltmiştir. Bu anlamda Abdülhamid'in yararlandığı kurumsal yapı özelliğinde olan yapıyı daha çok tarikatlar teşkil etmiştir. Dönem itibariyle sınırlar ötesi örgütlenme kabiliyetine sahip olan tarikatların hemen hemen hepsi ittihat-ı İslam fikrini ve politikasını benimsemişler ve desteklemişlerdir. Bu anlamda farklı yerlerde bulunan ve faaliyet gösteren tarikat şeyhleri sultan Abdülhamid'in Hilafetini tanımışlardır. Özellikle işgale uğramış bölgelerde tarikatlar, yapılanmalarını ve ideallerini tekrar düzenlemek durumunda kalmışlardır. Bu anlamda muhtelif bölgelerde faaliyet gösteren tarikatlar, Osmanlı'nın resmi kurumu gibi ittihat-ı İslam politikası için çalışmışlardır.⁹⁷

1.2.4.2.1. İslamiyet'te Tarikatların Yeri ve Önemi

İslam'ın ortaya çıkmasından ve farklı coğrafyalara hızlı bir şekilde yayılmasından sonra İslam toplumunda farklı kurumlar ve düşünceler meydana gelmiştir. İslam idaresinin olduğu yerlerde İslam kültür ve düşüncesini sağlamlaştırmak ve içselleştirmek amacı güdülen düşüncelerden birisi de tasavvuf olmuştur. İslam'ı ruhî ve iç âlemde tanımlamak ve yaşamayı bir düstur haline getirme amacı güden tasavvufî oluşumlar Hz. Peygamber Döneminden sonra teşekkül etmiştir. Peygamber Döneminde dinî ve dünyevî kaynağın tek olması hasebiyle dini anlamlandırma noktasında Peygamberin varlığı dönemin Müslümanları için yeterli olabilmiştir. Özellikle sahabeden ve tabiinden sonraki dönemde gerek Müslümanların umumî

⁹⁶ Norman York, "Disputing the "Iron Circle": Renan; Afghani, and Kemal on Islam, Science, and Modernity", *Journal of World History*, V.22, No.4 (December 2011), s. 704-705.

⁹⁷ Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, s.198.

seviyesinde gerekse diğer milletlerin İslam'a dâhil olmasıyla birlikte dini öğrenmek ve yaşamak için bir öğreticiye ihtiyaç duyulmuştur.⁹⁸

Bu dönemde tasavvuf mesleğinin icra edildiği yer olarak tekkeler ön plana çıkmıştır. Bir inanç sistemi olarak şekillenen ve “gidilecek yol” anlamına gelen tarikat ismini alan bu manevi yapılar, dünyanın birçok yerinin İslamlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Endonezya, Orta Asya, Kuzey Afrika, Anadolu ve Balkanlar tarikatların faaliyetleri neticesinde İslamlaşmışlardır. XI. yüzyıldan itibaren ciddi şekilde yayılma meyli gösteren tarikatlar, devlet yapıları üzerinde de ciddi anlamda etkinlik göstermişlerdir. Örneğin 1071 Malazgirt Savaşından itibaren Anadolu'ya Türkmen akımının yönlendirilmesi ve iskânında tarikatlar kilit vazife üstlenmişler; halkın gerek maddi gerekse manevi ihtiyacını karşılamışlardır. Anadolu'daki Türk akınlarının diğerlerinden farklı ve kalıcı olmasının sebeplerinden birisi de bu müesseseler ve onların faaliyetleridir. Hem ticari hem toplumsal hem de dini vazifeler gören tarikatların bu dönemde bir vazifesi de askerlik yönünde olmuştur. Alperen ve Bahadır olarak isimlendirilen hem derviş hem savaşçı olarak vazife gören bu kişiler, İslam'ı yalnızca kılıçla değil; aynı zamanda muhabbet ve şefkatle de yaymaya çalışmışlardır.⁹⁹

1.2.4.2.2. Osmanlı'da Tekke-Devlet İlişkileri

Anadolu'da tasavvufi inanışın hızlı bir şekilde yayılması ve kurumsallaşması, bölgede tarikatların ciddi bir otorite haline gelmesine olanak sağlamıştır. Özellikle Moğol istilasının ortaya çıkardığı otorite boşluğunda tarikatlar, bu otorite boşluğunu doldurmuş ve Selçuklu-Osmanlı arasındaki geçiş sürecinden daha fazla güçlenerek ve sistemleşerek varlığını devam ettirebilmiştir. Bu anlamda Osmanlı Devletinin kuruluş ve güçlenme devresinde de tarikatlar gerek idari gerekse askeri alanda etkinlik göstermiştir.¹⁰⁰ Özellikle kuruluş döneminde Osman Gazi'nin kayınpederi Edebali'nin kıymeti ve Yeniçeri Ocağının Bektaşî Tarikatına müntesip olması, devlette tarikatlara verilen kıymeti ve ehemmiyeti göstermektedir.

Osmanlı'da sadece idari alanda değil aynı zamanda sivil alanda da en etkin kurum olarak faaliyet gösteren tarikatlar, zaman içerisinde amaçlarından ve kimliklerinden uzaklaşarak kendi içerisinde farklı bir yapıya evrilmiştir. Bu bozulmanın sonucu olarak en dikkat çekici olay ise Yeniçeri Ocağının devletin yenilikleri ve değişimi karşısında engel

---

⁹⁸ Mustafa Kara, **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977, s. 87-88.

⁹⁹Kara, **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, s. 101-105.

¹⁰⁰Hasan Küçük, **Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müspet Tesirleri**, Türdav Yayıncılık, İstanbul 1976, s. 152.

teşkil etmesi sonucunda kaldırılma teşebbüsüdür. III. Selim Döneminde başlayan ve II. Mahmud Döneminde tamamlanan kaldırılma girişimi aynı zamanda Osmanlı'da devlet-tekke ilişkileri açısından da ayrı bir öneme sahiptir. II. Mahmud'un o dönemde dine aykırı sayılabilecek yenilikleri daha çok tarikat ehlini telaşlandırmıştır zira bu dönemde devlet merkezileşmeyi ve otoriteyi sağlamak için tarikatların yetkisini ve nüfuzunu sınırlandırmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde bu sınırlandırma ile birlikte devlet, şeyhe ya da tarikata değil bizzat kendisine tabi olan bir tebaa meydana getirme amacı taşımıştır.¹⁰¹

1.2.4.2.3. Meclis-i Meşayih ve Merkezileşme

Bektaşiliğin ilgasıyla birlikte merkezileşmeye giden devlet, Evkaf-ı Hümayun Nezaretini kurmak suretiyle diğer tarikatların maddi servetine bir sınır ve denetim getirmiştir. Ancak devletin Bektaşiliği kaldırma girişimi uzun vadede Sünnî-Hanefî mezhebine mensup tarikatların nüfuz alanlarının genişlemesine yol açmıştır.¹⁰² Bu anlamda devlet merkezileşirken Sünnî terminoloji ve tarikatları vasıta yapmıştır. Öte yandan III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde yapılan yenilikleri destekleyen tarikatlar da devlet tarafından ayrıcalıklı bir makama getirilmiştir. Devlet ile halk arasında aracılık vazifesini de gören tarikatların bu önemli vazifesi, devlet tarafından kullanılmaya çalışılmıştır. Özellikle II. Mahmud Döneminde ulemadan mümkün oldukça yararlanılmaya çalışılmıştır. Sünnî ulemanın bir kısmının desteğini alan Sultan Mahmud, kendisine yöneltilen “Gâvur Padişah” ithamını da böylelikle bertaraf etmek istemiştir.¹⁰³

Devletin otoritesinin ve merkezileşmesinin en somut adımı 1866'da kurulan “Şeyhler Meclisi” anlamına gelen Meclis-i Meşayihin kurulması olmuştur. Böyle bir yapının kurulmasındaki esas amaç devletin tarikatları bir merkezden idare etme ve tarikatlarla istişare mekanizması geliştirme ihtiyacı olmuştur. Bu anlamda sivil ve gayri resmi olan tarikat örgütlenmeleri bu yolla bir resmiyete ve denetime tabi tutulmuştur. Tarikat ile ilgili çıkan bir anlaşmazlık ve sıkıntıda tarikat şeyhi muhatap kabul edilmiş; sorunun çözümünde vazifelendirilmiştir.¹⁰⁴ Devletin girişimleriyle birlikte bir yandan tarikatların ve tarikat

---

¹⁰¹ Küçük, **Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müspet Tesirleri**, s. 194.

¹⁰² Muharrem Varol, **Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 82.

¹⁰³ Hür Mahmut Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yüzyıl)**, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 651-652.

¹⁰⁴ Hür Mahmut Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yüzyıl)**, s.655.

şeyhlerinin yetkileri kısıtlanırken, bir yandan da tarikatlar devlet tarafından kabul edilmiş ve muhatap alınmıştır.

1.2.5. II. Abdülhamid Dönemi Geliştirilen Tarikat Siyaseti

II. Abdülhamid Döneminde Müslüman tebaanın önem kazanması sonucunda ortak bir Müslüman kimlik oluşturma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu amacın gerçekleştirilmesinde halk nezdinde en önemli iş tarikatlara düşmüştür. Osmanlı Devletinin adem-i merkezi yapısı sebebiyle hâkim olduğu topraklardaki yerel halk ile iletişimi çok sınırlı kalmıştır. Bu anlamda gerek Osmanlı memleketinin dâhilinde gerekse Osmanlı toprağı olmayan Müslüman beldelerde ortak İslamî söylem oluşturma işi tarikatlar vasıtasıyla şeyhlere düşmüştür. Bu doğrultuda İstanbul, dünyanın farklı yerlerindeki tarikatların ve şeyhlerin uğrak yeri ve istişare merkezi olmuştur. Bu anlamda devlet, dünyanın farklı yerlerinde bulunan tarikatlarla iletişime geçmiş; onları bu siyasette istihdam etmek istemiştir. II. Abdülhamid'in, dünyanın farklı yerlerinde bulunan ve İttihat-ı İslam siyasetinde irtibata geçtiği tarikatların bazıları; Ortadoğu bölgesinde Şeyh Ebu'l Hûda Efendi vasıtasıyla Rifaiyye Tarikatı, Kuzey Afrika'da Şeyh Muhammed Zafir Efendi vasıtasıyla Şazeliyye-Medeniyye Tarikatı ve İdrisiyye tarikatının bir anlamda devamı olan ancak bulunduğu bölge ve şartlar sebebiyle kendisine has bir kimlik ile ortaya çıkan Senusiyye Tarikatı olmuştur.¹⁰⁵

1.2.5.1. Rifaiyye Tarikatı

Köklü tarikatlar arasında yer alan Rifaiyye Tarikatının kurucusu Seyyid Ahmet el-Rifaî'dir(ölm 1183). İslam coğrafyasında birçok yere yayılan bu tarikatın faaliyet alanı daha çok Arabistan, Mısır, Ortadoğu coğrafyasının geri kalanı, Anadolu ve Balkanlardır.¹⁰⁶İstanbul'da da kabul gören ve kabul edilen bu tarikatın XIX. yüzyıldaki önemli şahsiyetlerinden birisi Şeyh Ebu'l Hûda Efendi olmuştur. Abdülhamid'in ittihat-ı İslam siyasetinde Suriye, Irak ve Hicaz'ın bir bölümünden sorumlu olan Ebu'l Hûda, aynı zamanda Arapların umumunda propagandadan sorumlu kişiydi. 1849'da dünyaya gelen Ebu'l-Hûda, Halep, Bağdat, Diyarbakır'da görev yaptıktan sonra İstanbul'a getirilmiş ve Osmanlı bürokrasisinde mühim bir mevki olan Rumeli Kazaskerliği vazifesini ifa etmiştir. Ortadoğu bölgesi hakkında malumatı ve nüfuzu olan Ebu'l-Hûda Efendi, özellikle Araplarla ilişkide Sultana danışmanlık vazifesinde bulunmuştur. 1878'de Meclis-i Mebusan'a Halep temsilcisi olarak başladığı görevine meclisin fesholmasıyla birlikte sarayda devam etmiştir.

¹⁰⁵ Yücesoy, **SENUSİLİK: Sufi Bir İhya Hareketi**, s. 74.

¹⁰⁶ Küçük, **Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müspet Tesirleri**, s. 78.

Özellikle o dönemde Suriye’de çıkan anlaşmazlıklarda ve devlete karşı çıkan sıkıntıları bertaraf etmek için çaba göstermiştir.¹⁰⁷

Abdülhamid döneminde hem rütbe anlamında hem de hürmet anlamında ilerleyen Ebu’l Hûda, İstanbul’da iken birtakım Arapça eserler kaleme almıştır. Bu eserlerde vurgulana üç ana mesele vardı.¹⁰⁸

- 1- Sultan Abdülhamid’in Hilafetinin benimsenmesi ve Müslümanların Hilafete bağlı kalmasının gerekliliği,
- 2- Rifaiyye Tarikatı’nın propagandasının yapılması ve şeyhlerinin yüceltilmesi
- 3- Kendisine hücum eden birtakım din adamlarına ve siyasetçilerine karşı müdafaada bulunmak ve kendisinin Seyyitlik unvanını vurgulamak.

Rifaiyye tarikatının yayıldığı her tarafa gönderilmeye çalışılan bu eserler, aynı zamanda o bölgede yaşayan insanlara da ulaştırılmıştır. Bu dönemde taşra da devlet tarikat vasıtasıyla halkı yabancı işgaline karşı örgütlemeye gayret göstermiştir. Bu dönemde ulu’l emrin Abdülhamid olduğunu ve bütün Müslümanların onun etrafında birleşmesi gerektiğini vurgulayan Ebu’l Hûda özellikle Arap-Osmanlı arasındaki muhtemel ayrılığı ve anlaşmazlığı önlemeyi düşünmüştür.¹⁰⁹

Suriyeli bir tarikat şeyhinin Abdülhamid tarafından seçilmiş olmasının bir sebebi de o dönemde Suriye’nin kendisine mahsus bir durumda olması olmuştur. Bu durum, Tanzimat Dönemi devlet adamlarının ilk adımını attığı ve Ali, Fuat Paşaların devamını getirdiği Suriye’de bölgencilik gelişmesine sebep olan bir dizi yeniliklerdir. 1864 ve 1867’de çıkarılan Vilayet kanunları eyaletlere âdem-i merkezi uygulamaların girişine sebebiyet vermiştir ve bu sayede bölgede Müslim ve gayr-î Müslim’den oluşan ayrı bir ekonomik ve toplumsal yapı meydana gelmiştir. Bu gelişmeler Osmanlı’yı, Suriye’nin merkezden bağımsız ayrı bir kimlik oluşturma ve kendisine ait bir yapı tesis etme tehlikesine maruz bırakmıştır.¹¹⁰ Bu anlamda Suriye’de ayrı bir kimlik inşasına karşı Abdülhamid, Hilafeti kullanarak Suriye’deki bu girişimleri başarısız kılmak suretiyle Suriye’deki tebaayı özellikle Müslümanları merkeze bağlama amacı gütmüştür.

---

¹⁰⁷ Ebu Manneh Butros, Çev. Tufan Gündüz, “Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebu’l Huda es-Seyyidi”,

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.7 (1995), s. 376.

¹⁰⁸Butros, “Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebu’l Huda es-Seyyidi”, s. 389.

¹⁰⁹ Selçuk Günay, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, **AÜ DTCTF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 28 (1992), s. 96.

¹¹⁰ Günay, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, s. 101.

1.2.5.2. Şazelîyye-Medeniyye Tarikatı

Şeyh Muhammed Zafir'in o dönemde şeyhlik makamında olduğu Medeniyye Tarikatı, Abdülhamid tarafından Kuzey Afrika'daki Fransız işgaline karşı halkı uyandırmak ve mukavemet gücünü arttırmak maksadıyla istihdam edilmiştir. Bu dönemde merkezden uzak olan Afrika kıtasındaki tebaayı harekete geçirmek ve bağlantı kurmanın tek şartı tarikatlar olmuştur. Bu anlamda Şeyh Muhammed Zafir ve tarikatı İstanbul için hayati bir önem teşkil etmiştir. Şeyh Zafir'in babası Şazelîyye-Derkaviyye tarikatının Medeniyye kolunun kurucusu 1829'da Trablusgarp yakınlarında dünyaya gelen Muhammed Hasan el-Medeni'dir. Babasının yanında ilk ilim tahsilini alan Zafir, Tunus ve Cezayir'de bulunmuştur. Daha sonra Mısır ve Medine'ye geçerek erbab-ı irfandan ilim tahsil eden Zafir, babasının 1847'de vefatının ardından Şazelîyye-Derkaviyye-Medeniyye tarikatı şeyhi olarak irşada başlamıştır. Bu dönemde Medeniyye Tarikatı, Trablus, Tunus, Fizan, Mısır, Hicaz ve Suriye'de yayılmıştır. 1870lerde İstanbul'a gelen Muhammed Zafir, o zaman şehzade olan Abdülhamid ile tanışmıştır. Abdülhamid'in bu dönemde ona intisap ettiği söylenmektedir. Bu dönemde Mısır'a giden Şeyh Zafir, II. Abdülhamid tahta çıktığında Abdülhamid'in isteği üzerine tekrar İstanbul'a dönmüştür.

Özellikle Afrika'da faaliyet gösteren Medeniyye tarikatı vesilesiyle Osmanlı, İttihad-ı İslam propagandasında bulunmuş; halkı Fransız sömürüsüne karşı bir olmaya davet etmiştir. Bu anlamda tarikat, devletin resmi bir kuruluşu gibi hizmette bulunmuştur. Afrika'daki Osmanlı varlığı ve devlete bağlılık anlamında Şeyh Zafir, Sultan Abdülhamid'in en çok güvendiği şahıs olmuştur. Afrika'da Fransız işgaline karşı faaliyetler ve gösterilen mukavemet Fransız istihbarat raporlarına da yansımıştır. Nitekim bu raporların birisinde tarikat için: *“Medeniler, dini ve siyasi reisleri İstanbul'da ikamet eden ve Sultan Abdülhamid'in şeyhi olan Şeyh Zafir'dir, sayıları çok olup, bazen Libya'da çok aktiftirler. Trablusgarp ve banliyösünde, Zaviye'de, Garbia'da, Tabur'da, Bou Yamail'de, Zuara'da, Libya dağında, Essahel'de, Zliiten'de, Sulhak'da, Eşşatiya el Fuki, Eşşatiya bölgesinde, Agar'ın doğusunda El Garadah'ta, Agar'ın Batısında Mahrugah'ta, Şyaati bölgesi olan Agar'da, Morzuk bölgesi olan Eşşatiya'da ve Ghadames'de zaviyeleri vardır. İslam'ın ön gördüğü sonuçlara varmak, yani müstevli bütün yabancıları yok etmeye ulaşmak için, bütün tarikatlar, aynı propaganda usullerine başvurumaktadırlar. Sadece mucizelere ait rivayetler ve Hıristiyanlığın üzerine*

*kazanılacak olan nihai zaferin müjdesiyedir ki, bu tarikatlar, cahil Afrika halklarını coşturuyorlar.”*¹¹¹ bilgisi verilmiştir.

Osmanlı'nın taşrada tarikatlar vasıtasıyla örgütlenmesine misal olan bu tür faaliyetler, Abdülhamid'in tarikatlar ile işbirliği yapmak suretiyle uygulamaya çalıştığı ittihat-ı İslam siyasetinin temel yapı taşını oluşturmaktaydı. Bu tarikat yapılanmaları sayesinde gerek haberleşme gerek teslimiyet gerekse örgütlenme anlamında devlet, taşradaki tebaası ile iletişime geçmiş ve halktan beklentilerini bu yolla ortaya koymuştur.

1.2.5.3. Senusî Tarikatı

XIX. yüzyılın muktezası olarak ortaya çıkan tarikat, bölgede yerel anlamda örgütlenmeye ve bilinçlenmeye vesile olmuştur. Tarikat yapısı ve otoritesi aracılığıyla bölgede ihya hareketinde bulunmayı amaçlayan tarikat, Sultan Hamid'in dikkatini çekmiştir. Bölgede ilk önceleri klasik tarzda tarikat yapılanması şeklinde ortaya çıkan tarikat, zaman içerisinde Batı işgaline karşı direniş hareketine dönüşmüştür. 1838 yılında Muhammed Senusî tarafından Hicaz'da kurulan tarikat, Sultan Abdülhamid Döneminde, Batılı devletlere karşı caydırıcı bir güç unsuru olarak bölgede istihdam edilmiştir. Zaman içerisinde devletin resmi bir organı gibi faaliyet gösteren tarikat, Osmanlı'nın Libya'yı müdafaa etme sürecinde etkin bir şekilde faaliyet göstermiştir.

---

¹¹¹ İhsan Süreyya Sırma, “Fransa'nın Kuzey Afrika'daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid'in Panislamist Faaliyetlerine Ait Birkaç Vesika”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 7-8 (1976-1977), s. 167-168.

İKİNCİ BÖLÜM

2. SENUSÎ TARİKATI

İslam topraklarına Batılılar tarafından yapılan taarruz neticesinde birçok İslamî uyanış ve tecdit hareketleri bu coğrafyada meydana gelmiştir. Bu anlamda, Batının askerî ve ekonomik alanda mutlak üstünlüğü farklı yerlerde, farklı tezahürler meydana getirmiştir. Örneğin Batı ile devlet düzeyinde ilişkisi bulunan ve uzun yıllardır Batıyı yakından takip eden Osmanlı Devleti'nde bu tezahür, Batıdaki bir takım uygulamalardan etkilenmek suretiyle kendi devlet düzeninde bu uygulamalara münasip yenilik yapmak olarak kendisini göstermiştir. Bu anlamda İslam devleti kimliğinden taviz veren İstanbul'da hâl böyle iken; taşrada Avrupa'ya ve medeniyetine karşı farklı hissiyatlar hâkim olmuştur. Bu bağlamda Batının bizzat işgaline uğrayan ve onların idaresi altında yaşamak tehlikesi veya durumunda olan Müslümanlardaki Batı anlayışı ve algısı Osmanlı merkezinden daha farklı olmuştur. Bu anlamda her coğrafyanın kendisine münasip tarzda bir tepkisi ve örgütlenmesi olmuştur.

XIX. yüzyıl, Avrupa için ilerleme ve dünyanın değişik coğrafyalarını keşif ve keşfedilen coğrafyalarda hâkimiyet kurma asrı olur iken, diğer coğrafyalarda özellikle Müslüman coğrafyalarda müdafaa ve örgütlenme asrı olmuştur. Müslümanlar bir yandan Batının ilerleme kaynağını arayıp kendi ülkesine tatbik etme yolları ararlarken bir yandan da kendi ülkelerine yönelen Batılı hücumunu bertaraf etmekle uğraşmışlardır. Bu örgütlenmenin en müşahhas örneklerinden birisi de Afrika'da teşekkül eden Senusî Tarikatıdır. İlk başlarda klasik sufi bir ihya hareketi olarak ortaya çıkan Senusîlik, zaman içerisinde siyasi ve askeri bir yapıya evrilmiştir. Zamanın ve hadisatın tesirinden nasibini alan tarikat, bölgede sûfizm anlayışına da farklılık getirmiştir.¹¹²

2.1. Senusî Tarikatının Kuruluş Süreci

Afrika'da bir ihya hareketi olarak ortaya çıkan Senusî Tarikatı Muhammed b. Ali es-Senusî tarafından kurulmuştur. 1787 yılında Cezayir'in Mustagnem kentinde dünyaya gelen Senusî, ilköğrenimi Cezayir medreselerinde, yüksek ihtisasını ise Fas-Karaviyyin Üniversitesinde tamamlamıştır. Hukukçu kimliği ile ön plana çıkan es-Senusî, eğitim gördüğü üniversitede öğretim görevlisi olarak da çalışmıştır. Dönemine göre farklı ve yenilikçi fikirlere sahip olan Senusî, fikirleri sebebiyle Fas'ta üniversitedeki işine son verilmiştir. Fas'tan ayrıldıktan sonra Mısır'a giden ve el-Ezher'de 9 ay ders veren Senusî, burada da fikirleri sebebiyle hoş karşılanmamıştır. Mısır'dan Hicaz'a geçen Muhammed es-Senusî, burada hayatına yön verecek olan kişiyle Ahmet b. İdris el-Fasî ile tanışmıştır. Kendisinin

¹¹² Senusî Muhammed Mehdi, **DİA**, Diyanet Vakfı Yayınları, 1-44, İstanbul 1988, 36, s. 532.

fikir dünyasına yakın olan el-Fasî'den oldukça etkilenen Senusî, burada onun tarikatı olan İdrisiyye tarikatına intisap etti. Kendisi gibi hukukçu olan el-Fasî de aradığı talebe profilini Senusî'de bulmuştur.¹¹³

Genç yaşta Kadirî, Darkavî, Şazeli ve Ticanî gibi tarikatlardan icazet almasına rağmen İdrisiyye Tarikatında karar kılan es-Senusî, el-Fasî ile birlikte Vahhabiliğe karşı sufizmin İslamî temellerini savunmuş ve Vahhabilerin de saygısını kazanmıştır.¹¹⁴ Hicaz'dan Yemen'e göçen bu ikili burada hizmetlerine bir müddet burada devam etmiştir. Yemen'de iki yıl kalan es-Senusî, El-Fasî'nin vefatının ardından tekrar Hicaz'a dönmüştür. Hicaz'da İdrisiyye Tarikatının Halifesi olarak faaliyet gösteren Senusî, ilk tekkesini 1837 yılında Ebu Kubeys tepesinde açmıştır. Bu tekkenin faaliyete geçmesi, aynı zamanda Senusî tarikatının da resmen başlangıcı kabul edilmektedir.

2.1.2. Tarikatın Kuruluş Sürecinde Kuzey Afrika'nın Durumu

Muhammed es-Senusî, İdrisiyye Tarikatına müntesipti; ancak kendisinin hususî kemâlatından ve vaazlarından etkilenen o kadar büyük bir kitle vardı ki, etkilendiği tarikat kendi ismiyle bilinir hâle gelmiştir. Muhammed es-Senusî, Hicaz'da belli bir müddet kaldıktan sonra ait olduğu topraklara Kuzey Afrika'ya dönüp, orada irşat faaliyetlerine devam etme kararı almıştır. Kuzey Afrika'yı ve oradaki sıkıntıları bilen Senusî, buranın yapısına münasip bir hizmet ve tarikat tarzı geliştirmiştir.

2.1.2.1. Siyasi Durum

Muhammed es-Senusî'yi, Kuzey Afrika'da mücadele için tahrik eden pek çok unsur mevcut idi. Bunlardan en önemlisi Kuzey Afrika halklarının ciddi siyasi bir otoriteden mahrum kalması ve Batılı devletlerin işgaline ve saldırılarına karşı koyacak bir örgütlenme olmaması olmuştur.¹¹⁵ Bu dönemde özellikle doğduğu yer olan Cezayir'in işgal edilmesi ve Osmanlı taşrasında merkezle ilişkilerin kopuk olması ve bunun sonucunda taşrada ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık ve başıbozukluklar Afrika'da yeni bir yapılanmanın olması gerekliliğini göstermiştir.

Osmanlı'nın eyaleti olan Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ın merkezden uzak olması hasebiyle uzun yıllar kendi içerisinde özerk bir yapıda varlığını sürdürmüştür. Ancak XIX. yüzyıl şartlarında bölge Avrupa saldırısına uğramasına karşın, Osmanlı merkezden yardım edecek ve buna karşı koyacak askeri ve siyasi irade ortaya koyamamıştır. 1830 yılında

¹¹³ Yücesoy, **SENUSİLİK: Sufi Bir İhya Hareketi**, s. 19.

¹¹⁴ Nicola Ziadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, Çev. Kadir Özköse, Risale Yayınevi, İstanbul 2006, s. 74.

¹¹⁵ Ziadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, s. 78.

Fransızların Cezayir'i işgaline karşı mukabelede bulunamayan Osmanlı, durum ve hâl itibariyle Afrika'nın geri kalanına da hükmedecek durumda değildi. O dönemde Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanına karşı koymakta güçlük çeken Osmanlı, askeri olarak toprak bütünlüğünü muhafaza edecek irade ve güçten oldukça uzak düşmüştür.

Devlet-taşra arasında bu ilişkiler mevcut iken, İslam dünyasının çoğu yerinde görüldüğü gibi, aşiret kavgaları, kan davaları, ahlakî yozlaşmayla birlikte hurafelerin artması ve bu inançlara halkın körü körüne inanması görülmüştür. Bununla birlikte bölgede, halkı eğitecek bir otoritenin bulunmaması ve bölgede güçlü olan tasavvufi yapıların İslam'ın öğretilerin tersine faaliyet göstermeleri sonucu ortaya çıkan cehalet ve aynı zamanda fakirlik gibi unsurlar bölgede ciddi bir siyasi birliğin ve istikrarın oluşmasına engel teşkil etmiştir.¹¹⁶ Bu noktada sıkıntıları bilen es-Senusî bu sıkıntılara münasip tarzda bir derman arayışına girmiştir.

2.1.2.2. İlmî Durum

Kuzey Afrika'nın İslam hâkimiyetine girmesinin ardından bölgede İslam'daki ilerlemeye paralel olarak ilmî anlamda birtakım hareketlilikler gözlemlenmiştir. Bölgede ilim merkezlerinin teşekkül ettiği dönemde özellikle XIII. yüzyılda muhtelif bölgelerde medreseler kurulduğu görülmektedir. Özellikle Tunus'ta kurulan Zeytuniyye Medresesi gibi eğitim merkezleri Malikî mezhebinin öğretilerini bölgede yayarken aynı zamanda siyasi otorite ile de fikir birliğinde bir araya gelmiştir. Bu dönemde bu medreselerde bir yandan pek çok eser telif edilirken, bir yandan da bu medreseler İslam'ın da bölgede kalıcı hâle gelmesine vesile olmuştur.

İslam dünyasının genelinde olduğu gibi XIV. Yüzyıldan sonra ilmî olarak ciddi bir boşluk ve ilerlemeden yoksun bir ortam ortaya çıkmıştır. Yeni fikirler ve eserler vücuda gelmezken, yazılan eserler ve eğitimler eskinin tekrar ve taklidi mahiyetine girmiştir.¹¹⁷ Bu dönemde genel olarak Afrika'da, Mısır'da faaliyet gösteren el-Ezher Üniversitesi'nden başka faaliyet gösteren ciddi bir üniversite uzun süre teşekkül etmemiştir. Bu hâl XIX. yüzyıla gelindiğinde kendisini cehalet, fakirlik, ihtilaf olarak kendisini göstermiştir. Muhammed Senusî, bu dönemde bu durumun bölgede yapılacak maddi ve manevî ihyâ hareketleriyle aşılabileceğini düşünmüştür.

¹¹⁶ Kadir Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 24.

¹¹⁷ Corcî Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, C. 2, s. 201.

2.1.2.3. Dini ve Tasavvufi Durum

Afrika'nın Müslümanların eline III. Halife Hz. Osman döneminde bölgeye başlayan akınlarla birlikte geçmiştir. Bu dönemde Bizans hâkimiyeti altında olan Kuzey Afrika'da Müslümanlar zaman içerisinde zayıflayan Bizans'ı ve bölgede yaşayan Berberileri mağlup ederek bölgede hâkimiyet tesis edebilmişlerdir. Emevi Döneminde Müslüman topraklarına dâhil olan Kuzey Afrika, bu dönemden sonra aşırı uç grupların ve merkezdeki kargaşadan dolayı merkezde tutunamayan Müslümanların sığınak ve yeni siyaset geliştirmek için fırsat yeri olmuştur.¹¹⁸ Bu anlamda bölgeye Şiiiler, İbadiler ve Hariciler göç etmişlerdir. Burada yeni bir otorite ve İslamî anlayış tesis amacı içinde olan bu gruplar zaman içerisinde Sünnîlik içinde eriyip gitmişler; çok fazla kalıcı olamamışlardır.

Afrika'nın İslamî anlayışında öteden beri sufi anlayış ve tekkeler ön planda olmuştur. İslam coğrafyasında görüldüğü gibi ehl-i zâhir ve ehl-i bâtın gibi ayırım olmamakla beraber halkın itikadında tekke ve tarikat İslam ile bir bütün haline gelmiştir.¹¹⁹ Özellikle Murabıt ve Muvahhidler Döneminde İslam'ı koruma adına bölgede siyasi düzenlemeler de gerçekleştiren tarikatların bölgede üstlendikleri gerek siyasi gerekse sosyal anlamda birçok vazifesi bulunuyordu. Bu anlamda XIX. yüzyıla gelindiğinde halkın içerisinde bulunduğu sıkıntılar, aşiretler arasında vuku bulan kavgalarda arabuluculuğu tarikatlar üstlenmişlerdir. Afrika'da tekkeler aynı zamanda okul, yetimhane, yoksullar yurdu, yardımlaşma merkezi olarak da kullanılmıştır. Bulunduğu şehrin merkezinde modern devletin sağlaması gereken birçok hizmet, o dönemde tarikatlar vasıtasıyla sağlanmıştır.¹²⁰

XIX. yüzyıl Afrika'sında Batılı silahlı ve işgalci güçlere karşı direniş, bölgede ciddi bir devlet otoritesi olmadığı için halka düşmüştür. Halkı da o dönemde örgütleyecek en güçlü unsur da tarikatlar olmuştur. Tarikatların bu işlevine karşın halkın cehaleti ve bölgenin geri kalmışlığının yanında Batılı devletlerin Afrika politikası, tarikatların kimliklerinde, yapılarında ve işlevlerinde değişimi kaçınılmaz kılmıştır. Bu bağlamda Ortadoğu'daki fikri canlanmadan etkilenen bölgede “neo-sufi” olarak adlandırılan yeni tasavvuf anlayışları meydana gelmiştir. Bu dönemde tarih, hukuk, siyaset gibi sosyal ilimler okuyan, İslam'da yeniliği savunan ve içtihat kapısının açılması gerekliliğini vurgulayan tarikat önderleri, halkları ve toprakları için çok yönlü bir mücadelenin içine girmişlerdir.¹²¹ Bu anlamda Kuzey Nijerya'da Osman Dan Fidio, Cezayir'de Fransız Sömürgeciliğine karşı Emir Abdülkadir ve

¹¹⁸ Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, s. 532.

¹¹⁹ Şehbenderzade Ahmed Hilmi, **Senusiler ve Sultan Abdülhamid**, Ses Yayınları, İstanbul 1992, s. 20.

¹²⁰ Ahmed Hilmi, **Senusiler ve Sultan Abdülhamid**, s. 23.

¹²¹ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 30.

Halifeleri, Senegal ve Mali’de Hacı Ömer Tal, Moritanya’da el-Kalkami, Doğu Afrika’da Kadirî ve Şazelî Tarikatları bölgede Batılılara karşı Müslüman direnişinin temsilcileri olmuşlardır.

2.2. Senusîliğin Teşkilât Yapısı

Afrika’da bir ihyâ hareketi olarak ortaya çıkan Senusî tarikatı, yapılanmasını ve nizamını eski usulden de faydalanarak gerçekleştirmiştir. Geleneksel tarikat yapılanmasını büyük ölçüde muhafaza eden tarikat, hedefinde ve bazı faaliyetlerinde farklılığa gitmiştir. Kendisine başlangıçta merkez olarak Cagbub beldesini seçen tarikat, burada kurumsallaşmış ve faaliyete başlamıştır. Tarikat bu anlamda faaliyetlerini yürütmek için uzun yıllardan bu yana kullanılan “zaviye”leri seçmiştir. Zaviyeler için Muhammed es-Senusî “ Buralar, Allah’ın mescitleri, ilahi rahmetin tecelli ettiği yerler, Kur’an öğrenim müesseseleri, İslam prensiplerinin öğretildiği okullar, yardımlaşma, dayanışma, kardeşlik ve dostluk yuvalarıdır.” demiştir.¹²² Bu zaviyeler yerleşim yeri olarak kendilerine su kaynaklarının bulunduğu yerler, ticaret yolları üzerine seçmişti ve iki zaviye arasında pek uzak mesafe olmayacak şekilde kurulmuştur.

Şehir yerine daha çok kendisine çölleri ve uzak yerleri seçen Senusî, böylelikle kendisine yeni bir alan açarken, İslam’dan uzak kalmış halkı da İslam konusunda bilinçlendirmeyi amaçlamıştır. Daha önce devletin ve aşiretler dışında bir üst otoritenin olmadığı yerlerde Senusî tarikatı faaliyet göstermiş ve buralarda birçok insan tarikata intisap etmiştir. Tarikatın nüfuz alanının artması ve yayılcı bir politika izlemesi dolayısıyla tarikatta hiyerarşik bir düzenleme yapmak zaruri hâle gelmiştir. Bu anlamda Senusî müntesipleri üç kısımda sınıflandırılmıştır:

1- Muhibbûn: Şeyhe intisap etmeyen, tarikatla herhangi bir bağlantısı bulunmayan kitlelere verilen isimdir. Tarikatla gönül bağı bulunan bu topluluktan beklenen, tarikata aidatlarını ödemeleri ve cihat çağrısı olduğunda iştirak etmeleridir.

2- İhvan: Arapça kardeş anlamına gelen bu sınıfta yer alan insanlar tarikata ve şeyhe bağlıdırlar. Genellikle belli eğitim düzeyine sahip bulunanların içerisinde bulunduğu bu sınıf, tekkelerde vazifelidirler ve tarikatın zikir ve virt okuma gibi manevî işlerinde etkindirler.

3- Yönetim Kadrosu: Zaviye Şeyhlerinden oluşmaktadır. Eğitim düzeyi en yüksek olan sınıfı oluşturan bu kadro, istikrarı temin için Senusî Ailesindeki fertlerden oluşmaktadır.

---

¹²² Ziadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, s. 151.

Saltanat usulünü benimseyen tarikatın aynı zamanda meşveret ve istişare imkânı sağlayan bir yapılanması da vardır.¹²³

Tarikatın şeyhlerden sonra en yetkili kurumu olan meclise “Niyabet Meclisi” denilmiştir. Bu meclis, tarikatı yakından tanıyan maneviyatta yol kat etmiş ve eğitim düzeyi olarak da üst kişilerden oluşmuştur. Bu anlamda meclis üyeleri, tarikat şeyhlerinin danışmanı ve yardımcısı niteliğindedirler. Her yıl kurban bayramında tarikatın merkezi Cağbub şehrinde toplanan meclis üyeleri burada tarikatın faaliyetleri ve sıkıntıları ile ilgili istişarelerde bulunmuşlardır. Bu açıdan şeyh merkezli işleyen tarikat sistemi, gerektiğinde seviyeli ve birikimli insanlardan da tavsiye almak suretiyle kararlar alabilmiştir.¹²⁴

2.3. Senusî Tarikatının İslam Anlayışı ve Bölgedeki Hedefleri

İslamiyet, VII. yüzyılda Arap yarımadasında ortaya çıktığından beri, tarihsel süreç içerisinde birçok yorum ve anlayışa maruz kalmıştır. Bu yorumlamada en büyük etkenler İslam’ın yayıldığı coğrafya ve dönemin şartları olmuştur. İslamiyet’in getirmiş olduğu kanunlar ve hükümler yaşanılan çağa ve döneme münasip bir şekilde tatbiki için çaba sarf edilmiştir. Bu anlamda ulema, medrese hocaları, tarikat şeyhleri gibi toplumun dinî anlamda önde gelenleri toplumun dinî anlayışını ve itikadını bu şartlara göre tanzim etme ihtiyacı duymuşlardır. Genel olarak Kur’an’ın ve Sünnet’in esas alındığı bu değişim ve karar verme süreci bazı toplumlarda sıkıntı doğururken bazılarında ise dinin daha ziyade anlaşılması ve yaşanması konusunda şevk verici bir duruma gelmiştir.

Osmanlı Devleti’nin idari yapısının gereği olan adem-i merkezi yapı sebebiyle hâkimiyeti altında bulunan bütün topraklara direk iletişime geçememesi, zaman içerisinde farklı bölgelerde Osmanlı’nın isteği ve iradesi dışında fikirlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bunun en bariz örneği Hicaz Bölgesinde önceleri bir fikir akımı olarak ortaya çıkan ancak zamanla siyasi bir yapı ve davaya evrilen Vahhabîlik inancıdır. Osmanlı’nın bölgeden zaman içerisinde kabul edilmemesine kadar varan bu yeni yapı, Osmanlı için sadece tehdit olamamış; aynı zamanda o dönemde arayış içerisinde olan pek çok İslamî teşkilatlanmalara ilham kaynağı olmuştur.¹²⁵

Senusî tarikatının bölgedeki örgütlenmesini ve teşkilatlanmasını sağlayan en büyük etken bölgedeki yerel otorite eksikliği olmuştur. Türklerin zaman içerisinde yerel halktan

¹²³ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 34.

¹²⁴ Yücesoy, **SENUSÎLİK: Sufî Bir İhya Hareketi**, s. 45.

¹²⁵ Mahmud Ahmed Ghazi, “Emergence of Sanusiyah Movement: A Historical Perspective”, **Islamic Studies**, Vol:22, No:3 (1983), s. 32.

kopuk bir yönetim göstermesi, bölgede yeni bir otoriteyi gerekli kılmıştır. Bu anlamda Senusî Tarikatı'nın İslamî anlayışı aynı zamanda siyasî bir kimliğe bürünmüştür. Bu dönemde klasik tarikat anlayışından farklı olarak Senusîler, dünya işlerini ve medeniyeti ikinci planan atmamış; tarikat teşkilatlanmasında bu anlayışı göstermişlerdir. Dönem itibariyle artan iletişim ve ulaşım imkânlarından da haberdar olan Senusîler, yalnızca kendi bölgelerini değil; aynı zamanda bütün İslam Âlemini kapsayan bir ihya hareketi kurma niyeti gütmüşlerdir. Nitekim Muhammed Senusî, Kuzey Afrika'da gerçekleştirilebilecek bir ihya hareketinin tüm Müslümanlara model olacağı kanaatini taşımıştır.

İslam mezheplerinden bölgede yaygın olan Ehli Sünnetin bütün kollarını benimseyen Senusîlere göre, dinde içtihadın olması gerekliliği vurgulanmıştır. Öteden beri İslam dünyasında görülen durgunluğun ve geri kalmanın dermanını içtihad kapısının açılmasında gören Senusîler, döneme münasip tarzda dinde bir dizi yeniliğin yapılması gerekliliğini vurgulamışlardır. Eskiye oranla histen ve kalpten ziyade akli esas alan Senusî tarikatı, bu doğrultuda İslamî bir anlayış ortaya koymuş ve Hz. Peygamber Döneminden ilham alarak tarikatını yönlendirmeye gayret göstermiştir.

2.3.1. Senusîlerin İlmî ve Tasavvufî Anlayışı

Senusîlerin ilmi ve tasavvufu seviyesinin anlaşılması için en büyük kaynak şüphesiz Muhammed es-Senusî'nin hayatı ve eserleridir. Hicaz'dan yeni fikirler ve dinî anlayışla dönen Senusî bölgedeki gerek dinî gerekse sosyal alanda değişiklik yapmak isteyen Senusî hakkında el-Eşheb: *“Yerel gelenekleri, bölgenin kültür dokusunu ve halkın bilgi seviyesini çok iyi bilmekteydi. İslam'ın gerçekleri ile çatışmayan modern anlayışlara son derece açıktı. Bilimsel çalışmaları ile dikkat çeken serbest düşünür ve üstattı. Sosyal hizmetleri dinamik, canlı ve verimliydı.”*¹²⁶ sözlerini sarf etmiştir. Senusî tarikatı o dönemde revaçta olan “Asr-ı Saadet Müslümanlığına” dönmeyi hedeflemiştir. Özellikle Selefilik ve Vahhabilik'te görülen bu hedef, kendisi Senusî tarikatında da göstermiştir. Es-Senusî, ilmî ve tasavvufî çalışmasını bu yönde tanzim ederken, yapılan faaliyetlerde kaynak olarak direk Kur'an ve Sünnet'i kendisine rehber etmiştir.¹²⁷ Tarikatların bir kısmında görülen Vahdet-i Vücut inancı ve kısmen şeriattan verilen tavizler es-Senusî tarafından makbul görülmemiştir. Bölgede bazı tarikatları ciddi bir şekilde eleştirirken özellikle heves ve şehvet peşinde giden, tembelliği kendisine hayat düsturu edinmiş tarikatları hak olarak kabul etmemiştir.

¹²⁶ Ziaadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, s. 88.

¹²⁷ Yücesoy, **SENUSÎLİK: Sufi Bir İhya Hareketi**, s.24.

Hicaz'da kaldığı dönem içerisinde İbn-i Teymiye'nin fikirleri kendisini etkilemiştir. Hicaz Bölgesinde çokça okunan bir âlim olan Teymiyye, özellikle sahih olmayan hadisler ve tasavvufî yapılanmalar hakkında sert ve şiddetli fikirlere sahipti. Genç yaştan itibaren tasavvuftan ders alan Senusî, Hicaz'daki bu tasavvuf karşıtlığına karşı, tasavvufu ve tarikatları muhafaza etmeye çalışmıştır. Ancak bölgedeki bu fikirler, tarikat yapısında da farklılığa gidilebileceği fikrini vermiştir. Bu doğrultuda akıl ile kalp, âlim ile sufî arasında orta yolu bulmak suretiyle yeni bir yöntem ve usul ortaya çıkarabilmenin mümkün olabileceğine inanmıştır.¹²⁸ 1843 yılında ilk tekkesini Sireneyka'da günümüz Libya'sında açan Senusî, bölgede kendi nüfuzunu ve halkların tarikata olan teveccühünü kullanmak suretiyle irşat faaliyetlerine başlamıştır.

Kuzey Afrika'da farklı yerlerinde XVIII. ve XIX. yüzyılda teşekkül eden Tarikat-ı Muhammediye anlayışı el-Fasî'yi ve dolayısıyla onun müridi olan es-Senusî'yi etkilemiştir. Bu anlayışa göre, klasik anlamda sufizm terk edilerek onun yerine sünnete bağlılığa ehemmiyet verilmesi ve İbni Arabî'den gelen felsefî nitelikli fikirlerden kaçınılması gerekliliği vurgulanmıştır.¹²⁹Bu bağlamda Senusî Tarikatı da Hz. Peygamber'in düsturlarını ve yaşantısında geldiği kemâlat seviyesini kendilerine rehber edinmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Senusî Tarikatı, bölgede geleneksel tarikat yapısını ve örgütlenmesini kullanmak suretiyle yeni düşünce ve ideallerle halkı irşat etmeyi hedeflemiştir.

Senusî tarikatının bu yapılanmasında şüphesiz merkezin yani Osmanlı'nın taşra ile dinî ilişkisinin ve irtibatsızlığın da etkisi olmuştur. Nitekim Senusîliğin kuruluş sürecinde payitahtta bir dizi yenilikler yapılmış; bu yenilikler taşrada dinden uzaklaşma olarak yorumlanmıştır. Bu anlayış Hicaz'da Vahhabî akımını doğururken İslam dünyasının kalbi ve merkezinde faaliyet göstermesi hasebiyle diğer İslamî yapılanmaları da etkilemiştir. Bu anlamda Senusî tarikatının fikir ve ideallerinde de bu etkiyi görmek mümkündür zira hedef ve ideal anlamında her iki yapılanmanın da birçok ortak yönü ve hedefi vardı.¹³⁰

1- Dinden hurafe ve Batıl inançları çıkarıp Kur'an'ın ve Sünnet'in ihyâsına çalışmak.

2- Hz. Peygamber Dönemini esas almak suretiyle dinde yenilikler yapmak ve yeni bir dinî düzen inşa etmek.

İki yapılanma arasında ortak hedefler bunlar iken zaman içerisinde daha çok ortak nokta ortaya çıkmıştır:

¹²⁸ Yücesoy, **SENUSÎLİK: Sufî Bir İhya Hareketi**, s. 28

¹²⁹ Mahmud, "Emergence of Sanusiyah Movement: A Historical Perspective", s. 28.

¹³⁰ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 180.

1- Her iki yapı da başlangıçta dinî hisler ve fikirlerle ortaya çıkmışsalar da zaman içerisinde siyasi bir yapıya evrilmişlerdir.

2- Faaliyet alanları daha çok düşük gelirli bedevî ve statü olarak alt sınıf insanların yaşadığı bölgelerde meydana gelmiştir. Vehhabî hareketi Necid’de, Senusî hareketi Sireneyka’da başlamıştır.

3- Başlangıçta siyasî, ekonomik ve sosyal hayatta meydana gelen boşluktan istifade etmek suretiyle faaliyete başlayan iki yapı da zaman içerisinde bir devlet ya da bir emirlik gibi hareket etmişlerdir.

Bu durumdan anlaşıldığı üzere Senusî hareketinin oluşması ve kurumsallaşması sürecinde daha çok dönemin şartlarıyla birlikte, o dönemde İslam Dünyasında meydana gelen farklı yapılanmalar da etkin olmuştur. Ancak daha çok sosyal ve siyasal anlamda meydana gelen bu anlayış, Senusîliği itikadî anlamda çok fazla etkilememiş; sadece ilham kaynağı olmuştur. Bu anlamda çağdaş olan bu iki yapılanma, fikir ve dinî yapılanma itibarıyla birbirinden oldukça farklı bir yapıdadır.

2.3.2. Senusîlerin Siyasi Düşüncesi

Kuzey Afrika, Osmanlı idaresinde olmasına rağmen Osmanlı’nın merkezinden uzak kalması sebebiyle bir devlet kültürü ve medeniyetinden mahrum kalmıştır. Aynı zamanda bölge coğrafi şartlarının zor olması da, bölgede bir hâkimiyet tesisinin önünde engel teşkil etmiştir. Durumun böyle olması, Kuzey Afrika’da sosyal ve siyasî anlamda dönüşümün meydana gelmesine olanak vermemiştir. Ancak XIX. yüzyılda İslam Coğrafyalarında meydana gelen Batı işgalleri sebebiyle, bölgede yeni siyasî fikirlere ve yapılanmalara ihtiyaç duyulmuştur. Bu anlamda Afrika’nın önde gelen ulema ve düşünürleri Batı İşgaline sadece kuvvet yoluyla değil; aynı zamanda fikrî ve sosyal gelişmelerle de karşı koyulması gerektiği kanaatini taşımışlardır.¹³¹ Özellikle Mısır kaynaklı fikirler, bölgede meydana gelen işgallere karşı İslamî duruş ve uyanış hususunda yol gösterici bir vazife yapmıştır. Batının bu hücumuna karşı, Kuzey Afrika’da bütün ulema ve nüfuzlu insanlar İslam’ın yaşanması ve ciddi bir üst otorite olması gerekliliğini düşünmüşlerdir.

Senusî Tarikatı’nın başlangıçta hedefi, dinî ve İslamî bir uyanış olmasından dolayı bölgede siyasî anlamda bir etki uyandırmamıştır; ancak zaman içerisinde tarikatın hızlı bir şekilde yayılması ve bölge insanları tarafından kabul edilmesi tarikatın kurumsallaşmasını da hızlandırmıştır. Bölgede bir üst otorite olarak kabul edilen tarikat, zaman içerisinde bölgedeki işlevi ve kabiliyeti neticesinde siyasî bir kimlik olarak da vazifede bulunmuştur. Bu anlamda

¹³¹Mahmud, “Emergence of Sanusiyah Movement: A Historical Perspective”, s. 38.

Cezayir'in işgaliyle birlikte bölgede başlayan Batı işgallerine karşı siyasî birliğin sağlanmasının şart olduğunu bilen Senusî, bölgede din vasıtasıyla huzuru ve güveni temin etmek için çaba göstermiştir. Muhammed es-Senusî'yi bu derece tahrik eden en önemli etken Osmanlı merkezinden ümidini bir derece kesmiş olmasıdır.¹³² O dönemde Fransızların Cezayir'i işgali, Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Batılı Devletlere karşı Osmanlı'nın içinde bulunduğu durum es-Senusî'ye bölgede yeni yapılanmaların ve otoritenin tesis edilmesinin gerekli olduğu fikrini vermiştir. Bu doğrultuda başlangıçta tarikat-merkez arasında soğukluk ve karşılıklı kuşkular yaşanmıştır. Tarikatın toplumsal faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan bu durum Senusî Mukaddemlerinin devlet görevlisi işlevi görmesine imkân vermiş; halkın güveni ve itimatı ile birlikte tarikat, bölgede kendisini hâkim bir otorite olarak göstermiştir.

Muhammed es-Senusî, bölgedeki siyasî ve askerî yetersizlikten ortaya çıkan durumdan kendisine bir vazife çıkarmıştır. Bölgede yerel ciddi bir otoritenin bulunmayışı, onu devlet kurma fikrine yönlendirmiştir. Bu dönemde bölgede birçok başıbozuk kabile ve idarî yapıları bir araya getirmek suretiyle Kuzey Afrika'da bir İslam Devleti kurmak istemiştir.¹³³ Bu anlamda başlangıçtaki hedefi, insanlara İslamî bir intibah vermek suretiyle Batı'ya karşı İslamî bir kimlikle duruş ve direniş sergilemek olmuştur. Bu siyasî hedefinde de Hz. Peygamber Dönemini kendisine örnek almış; Müslüman üst kimliğiyle bir siyasî otorite meydana getirmek için çaba göstermiştir. Senusî'nin bu harekette nihaî hedefi, Kuzey Afrika'dan başlayarak bütün Müslümanların birleştirmek olmuştur.¹³⁴

Tarikatın bölgede hızlı bir şekilde yayılması ve nüfuzunun artması, Osmanlı'yı endişeye sevk etmiştir. Bu endişenin temel sebebi ise, Hicaz'da Vehhabîlerin devlet otoritesine ve Halifeye karşı tuttukları tavrı olmuştur. Senusîler'in bölgede güçlenmesi ve yayılmasından endişe eden Osmanlı, tarikat hakkında müspet bilgiler edinmiştir. Tarikatın ortaya çıktığı dönem Osmanlı'nın durumunu iyi bilen es-Senusî, kendi başına müstakil bir tarzda değil; iş birliği yaparak Batı'ya karşı konulabileceğinin farkına varmıştır. Bu anlamda genel olarak, Senusî Tarikatı siyasi anlamda Osmanlı'yı bir üst siyasi otorite olarak tanımlamış ve Osmanlı'ya itaat etmiştir. Senusîliğin temel felsefesinde halk ile iç içe olmak ve halkı cehaletten kurtarmak suretiyle İslam'ın özüne dönme gayesi olması, Senusîlerin alttan ve halktan gelen bir sahiplenmeyle bölgede siyasî bir yapı kurmasına olanak vermiştir.

---

¹³² Ziaadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, s.83.

¹³³ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 182.

¹³⁴ Mahmud, "Emergence of Sanusiyah Movement: A Historical Perspective", s. 32.

Bu kurulan yapı ve sahiplenme sayesinde Osmanlı siyasî olarak bölgede güçlenmiş ve tebaasını arttırmıştır.¹³⁵

Muhammed es-Senusî'nin İslam uyanış ve direnişinde mezheplerin ve diğer tarikatların ayrı bir yeri vardır. Sünnî dört hak mezhebi de meşru gören Senusî aynı zamanda hepsine de bir gözle bakmış ve mezhep müntesiplerinin aralarındaki ihtilafın önlenmesini amaçlamıştır. Bu bağlamda Senusî, gerçek anlamda Müslümanlar arasındaki ihtilafı meselelerin bırakılıp onun yerine Batı'ya karşı direnilmesi gerektiğini savunmuştur.¹³⁶ Onun bu fikrî mücadelesi sonucunda ortaya çıkan tarikat, aynı zamanda bölgede birçok mezhep ve tarikatı da bir noktada buluşturabilmiştir. Bu anlamda es-Senusî'nin bütün İslam Dünyası için düşündüğü çözüm bütün hak tarikatları birleştirmek ve İslam Dünyasında sivil bir otorite meydana getirmek olmuştur.¹³⁷

Dönem itibarıyla yeni fikirler ve yorumlarla ortaya çıkan tarikat, İslam Dininin sosyal hayatta yaptığı değişimleri takip etmek suretiyle stratejiler izlemiştir. Örneğin 1850 yılında Muhammed es-Senusî, Bingazi Valisi Muhammed Salih Paşa'ya mukaddemlerin dinî ve sosyal vazifesini hakkında fikir verecek şu mektubu göndermiştir: *“Tarafımızdan tüm zaviyelere atanan vekiller Cuma namazını kıldırarak, Kur'an'ı öğretecek, ilmi yayacak ve halka dinlerinin gereklerini göstereceklerdir.”*¹³⁸ İslamiyet'te hutbe dolayısıyla sosyal bir kimlikte olan Cuma namazının bölgede Senusî mukaddemleri tarafından kıldırılması aynı zamanda tarikatın, siyasî anlamda söylemlerinin ve fikirlerinin bölgede yayılması anlamına gelmekteydi. Bu anlamda Osmanlı idarecileri, Senusî Tarikatının itikadî yapısından ve siyasî düşüncesinden rahatsız olmamışlardır. Merkezden bağımsız ve siyasî otorite eksikliğinden ortaya çıkan tarikat, Osmanlı için siyasî anlamda tehdit değil; bilakis bölgede halk ile devlet arasında köprü vazifesi gören ve bölgede Osmanlı lehine siyasî birliği sağlayan mekanizma olmuştur.

2.3.3. Senusîliğin Cihad Anlayışı

Senusî Tarikatı'nı tarihte savaşı ve direnişçi kimliğiyle öne çıkarmıştır. Özellikle önceleri Fransızlara daha sonra İtalyanlara karşı yapılan silahlı mücadele ve direniş, tarikatın isminin bütün İslam Coğrafyasına yayılmasına vesile olmuştur. Dönem şartları itibarıyla bölgede düzenli ve modern bir ordunun eksikliği sebebiyle kendisini savaşmaya hazır ve mecbur bilen tarikat, kendi düzenini de bu gerçeğe göre tanzim etmiştir. Bu anlamda Senusî

¹³⁵ Mahmud, “Emergence of Sanusiyah Movement: A Historical Perspective”, s. 36.

¹³⁶ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 185.

¹³⁷ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 187

¹³⁸ Ziaadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, s. 146.

Tarikatında cihat anlayışı daha çok vatan müdafaası olarak kendisini göstermiştir. Yahya ibn Şerif'in "*Müslümanlar gayr-i Müslim idaresinde yaşayamazlar, yapılacak işgallere karşı koymak farzdır; eğer karşı koymak mümkün değilse bölgeden hicret lazımdır.*"¹³⁹ fetvasını kendilerine düstur edinmişlerdir. Bu anlamda Senusî Tarikatı, gerek gençlerin eğitiminde gerekse kendisine intisap eden insanlara telkin ve fetvalarında savaşmayı ve vatan müdafaasını dinî vecibe olarak insanlara aktarmışlardır.

Senusî Tarikatı, Hz. Peygamber Dönemini ideal düzen olarak nitelendirmiş ve o dönemde uygulanmaya çalışılan dinî ve sosyal düzeni kendisine rehber olarak belirlemiştir. Bu anlamda İslam'da Küçük Cihat-Büyük Cihat olarak değerlendirilen düşmana karşı mücadele ve nefse karşı mücadele terbiyesi uygulanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda tarikat, sadece siyasî ve askerî anlamda cihat kavramını nitelendirmemiş; bu kavramı kişinin kendi benliğinden başlamak suretiyle din adına toplumda yapılan her türlü müspet değişim ve dönüşümü ihtiva eden yenilikleri cihat etmek olarak kabul etmiştir.¹⁴⁰ Örneğin yeni üniversitelerin ve eğitim kurumlarının açılması, kütüphane kurulması, bölgede İslam'ın yayılması ve yüceltilmesi gibi bütün faaliyetler tarikat tarafından cihat programının bir parçası olarak görülmüştür. Bu anlamda tarikat, bölgede cihat anlayışı yapıcı ve yenileyici niyetlerle istimal etmiştir. Senusîliğin iç âlemde yapmış olduğu değişim ile ilgili olarak Senusî ailesinden gelen ve Libya Kralı olan I. İdris: "*İtalyan Medeniyeti ilerlemeyi teknik üstünlükte görmekteydi. Bu dış ihtişamı oluşturmaktadır. Fert ve millet planında göz kamaştırıcı güce ulaştırmaktadır. İç gelişimi ve manevî dinamizm ve gücü küçük görmekte ve önemsememektedir. Ben size şunu söyleyebilirim: Senusî Devletinin her yerinde ise huzur ve sükûn vardır.*"¹⁴¹ Senusîlik bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere hedefini sadece savaşmak ve direnmek olarak belirlememiş; bütün bölge insanların İslam ile yeni bir kimlik kazanması için çaba göstermiştir.

Senusîler, bir yandan klasik anlamda tasavvuf örgütlenmesinin gereği olan iç dünyanın zenginleştirilmesi ve kendisine intisap edenleri insan-ı kâmil seviyesine çıkartma amacı güderken; bir yandan da beldelerine yapılacak yabancı saldırısına karşı her an karşılık verebilecek derecede teşkilatlanma özelliğine sahip bir yapılanma olmuştur. Tarikat bölgede kendi köşesine ve zaviyesine çekilip dünyadan bihaber faaliyette bulunmamış; geleneksel tarikat örgütlenmesini kullanmak suretiyle silahlı kuvvetleri ve binlerce askeri bulunan bir güç olarak bölgede zuhur etmiştir. Mukaddemler, bölge halkı için şeyh, öğretmen, tüccar ve aynı

¹³⁹ Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik*, s. 138.

¹⁴⁰ Yücesoy, *SENUSÎLİK: Sufi Bir İhya Hareketi*, s. 76.

¹⁴¹ Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik*, s. 141.

zamanda komutan vazifesini görmüştür. Bu yapılanma ve disiplin sayesinde tarikat, kendisini ve bölgesini uzun süre muhafaza edebilmiştir.

2.4. Afrika’da Senusî Faaliyetleri

Bölgede kurumsallaşan ve bölgeye yayılan tarikat, İslam’ın özüne dönmeyi, dini hurafelerden arındırmayı, bölgede batlılara karşı direnmeyi ve İslâm hâkimiyetini tesis etmeyi kendisine vazife bilmiştir. Bu bağlamda tarikat, girişmiş olduğu çok yönlü mücadelede zaviyeler ve bu zaviyelerde vazifeli şeyhler yani “mukaddemler” vasıtasıyla bölge halkı üzerinde faaliyet göstermeye çalışmıştır. Bu çabanın neticesinde halktan karşılık bulan tarikat, bölgede “devlet içinde devlet” gibi faaliyet göstermiş ve bölgede kabul görmüştür.

3.4.1. Toplumsal Faaliyetler

XIX. yüzyıl dünyasında yeni fikirlerin ve ideolojilerin zuhuru, toplumsal yapıda da birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan bu değişimin Avrupa’da ortaya çıkardığı kazanımlardan birisi de devletlerde ve hanedanlarda meydana gelen değişimdir. Bu değişim Avrupa’da halkların ayaklanması ve hâkim otoriteye karşı hak iddia etmesiyle mümkün olabilmiştir. Bu bağlamda her toplum kendi yapısına ve kimliğine münasip tarzda bir dönüşümle ancak mevcudiyetini istikrarlı bir şekilde devam ettirebilmiştir. Dünyanın birçok yerinde meydana gelen bu değişimler Afrika’da tarikatların devletleşmesi ya da bir otorite hâline gelmesi olarak tezahür etmiştir. Afrika’nın kendisine has bu durumu, yerel halkta da birtakım değişimi ve dönüşümü gerekli kılmıştır.

Senusî tarikatı kendisine uhuvvet ve tesanüt olmak üzere iki kavramı esas almıştır.¹⁴² Kardeşlik ve yardımlaşmak üzerine kurulan bu düzen özellikle çölde yaşayan ve İslamî terbiyeyle pek muhatap olmamış olan bedvîleri kapsamaktaydı. Uzun yıllardan bu yana örgütlenmesini aşiretler üzerinden sağlayan çöl insanları için Senusî tarikatı ayrı bir üst yapı olmuştur. Bu dönemde bedvîlerin hayat meşgalesi olan hırsızlık, yol kesme gibi alışkanlıklar zaviyelerdeki terbiye vesilesiyle engellenmeye çalışılmıştır. Hayatları zorlukla geçen çöl insanları, tarikat sayesinde kendileri için bir amaç ve yönlendirme bulmuşlardır. Bu dönemde kendileri ya da kabileleri için menfi işlerde yaptıkları fedakârlıkları, din adına ve daha düzenli ve kurumsal bir yapı için yapmışlardır. Bu anlamda kabul gören Senusî tarikatı lideri, adeta milli bir kahraman gibi kabul edilmiştir.¹⁴³

Tarikatın toplumsal faaliyetlerde ön plana tuttuğu bir diğer sıkıntı ise kabileler arası çatışmalar olmuştur. Bu dönemde kabileler arasındaki anlaşmazlık sebebiyle bölgede siyasi

¹⁴² Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 216.

¹⁴³ Ahmed Hilmi, **Senusîler ve Sultan Abdülhamid**, s. 46.

bir istikrar temin etmek neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Kabilelerin birbirleriyle sürekli rekabet içinde olması çöl hayatının şartları sebebiyle bir arada yaşama ihtiyacı hissedilmemesi tarikatın bölgede örgütlenmesini ve faaliyetini tehdit etmiştir. Ancak bölgede kabilelerin bu yapısından istifade edilmiş ve kabileler zaviye açma ve tarikatı kabullenme adını yarışa girmişlerdir.¹⁴⁴ Kabileler tarafından sahiplenilen tarikat, bu sayede pek çok alana yayılabilmek imkânı bulmuştur. Şeyhin nüfuzunu ve liderliğini kabul eden kabileler, Senusî şeyhlerinin emirlerine ve öğretilerine sadık kalacak kıvama zaman içerisinde gelmişlerdir. Bu bağlamda Senusî tarikatı bölgede halkın desteğini alan ciddi bir otorite hâline gelmiştir.¹⁴⁵

Senusî şeyhlerinin bölgede itibar edilir hâli ve bir üst otorite olarak görülmesi, bölgede kabileler arasında çıkan anlaşmazlıklarda hakemlik vazifesini beraberinde getirmiştir. Her kabileye eşit mesafede durmaya özen gösteren tarikat, kabileler arasında böylece sükûneti sağlamayı hedeflemiştir.¹⁴⁶ Senusî tarikatının bu amacı zaman içerisinde kendisini göstermiştir. Ticaret yolları güvenli hâle gelmiş, bölgede ticaret artmıştır. Bu dönemde aynı zamanda Osmanlı'nın nüfuz edemediği halklara ulaşma imkânı sağlanmış ve halk Osmanlı idaresine karşı ısındırılmıştır. Bölgede Osmanlı ile yerel halk arasında köprü vazifesi gören tarikat, bölgede toplumsal barış ile birlikte siyasi istikrarı sağlamıştır.

Tarikatın yapmış olduğu bu faaliyetlerle birlikte Afrika'nın toplumsal çehresi değişmiştir. Tarikat kendisini üstten ve baskıcı bir yöntemle değil; halktan ve halkın anlayacağı bir tarzda bu değişimi gerçekleştirmiştir. Halkın içinden çıkan, eğitim düzeyi yüksek şahısların vazifeli olduğu tarikat, Afrikalı Müslümanları birleştirmek suretiyle bir amaca sevk etmiştir. Avrupa'da iç savaşlar ve kargaşalar sonucunda ortaya çıkan üst benlik ve millet şuurunun bir benzeri, Afrika'da din vasıtasıyla bedevî kabileler arasında meydana gelmiştir.

2.4.2. Eğitim Faaliyetleri

Afrika'da birçok alanda olduğu gibi, eğitim alanında da ciddi eksiklikler ve intizamsızlıklar mevcuttu. Gerek eğitimi organize edecek bir yapının olmayışı gerekse bölgenin fiziki ve siyasi şartlarından dolayı halkın eğitim düzeyi yeterince yüksek değildi. Bu anlamda Senusî tarikatının, tarikat programlarından birisi de halkı genel olarak bilinçlendirmek ve bilinçli gelecek nesiller inşa etmek olmuştur. Bu anlamda tarikatın faaliyet gösterdiği zaviyeler, aynı zamanda bölgedeki çocuklar için ilkökul anlamına gelmiştir. Genel olarak bölgedeki çocuklar dinî eğitimlerini bu zaviyeden almış ve bu sayede zaviyelerdeki

¹⁴⁴ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 221.

¹⁴⁵ Martin, **Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş**, s. 137-138.

¹⁴⁶ Martin, **Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş**, s. 142.

okuma-yazma faaliyeti sonucunda Kuzey Afrika'nın fakir Fizan kabilelerinde bile okuma-yazma oranı artmış; bu civarda birçok hafız yetişmiştir.¹⁴⁷ Tekkelerde çocuklara yönelik eğitim olduğu gibi daha ileri seviyeye de hitap eden eğitim mevcuttu. Muhammed es-Senusî, eğitim için ayrı bir sistem ve program oluşturmuştu. Bu amaç için, merkezden tekkelere ücretsiz kitaplar dağıtılıyor, fakir talebelerin ihtiyaçları mümkün oldukça giderilmeye çalışılıyordu. Tekkeler eğitim işini zaman içerisinde bir sisteme oturtmuştu. Bu anlamda tekkede eğitimin tasnifi iki şekildeydi:

- 1- Nahiv, Sarf, Mantık, Kıraat, Aruz, Hisab, Cebir gibi âlet ilimleri,
- 2- Akaid, Esbab-ı Nüzul, Fıkıh, Edebiyat, Tıp, Kimya, Hendese, İnşa, Tasavvuf, Musiki, Astronomi ilimleri.¹⁴⁸

Senusî tarikatının eğitime verdiği önemi anlamak ve eğitimde geldiği noktayı göstermek açısından en dikkat çekici detay Cağbub şehridir. Tekkenin merkezi konumunda olan şehir, aynı zamanda bir İslam Üniversitesine sahipti. Bu üniversite kendi bünyesinde geleceğin âlimlerini, siyasetçilerini ve askerlerini yetiştirmiştir. Bu özelliğiyle Cağbub, zaman içerisinde bölgede eğitim anlamında bir cazibe merkezi hâline gelmiştir. Zaviyelerde yetişen zeki gençler burada eğitim almak ve yetişmek için Cağbub şehrine gelmişlerdir. Senusîlerin eğitime verdiği önem, kendisini kütüphanecilikte de göstermiş; bu dönemde Cağbub'ta 8000 cilt kapasiteli bir kütüphane kurulmuştur. İlim merkezi hâline gelen bu üniversite 300 öğrenci okuduğu ve o dönemde talebelere çok yönlü eğitim verildiği görülmektedir. Bu bağlamda üniversitede dinî ve pozitif ilimlerin yanı sıra marangozluk, demircilik, dokumacılık, örmecilik, boyacılık, çiftçilik gibi alanlarda da eğitim verilmiştir. Üniversitenin diğer üniversitelerden en büyük farkı ise her öğrenciye askerî eğitim verilmesi olmuştur. Bu noktada her öğrenci aynı zamanda savaşa hazır bir asker olarak yetiştirilmiştir.

Senusî tarikatının İslam'ın özüne dönme hedefinde en önemli unsurlardan birisi eğitim olmuştur. Bu bağlamda tarikat, kendisine eğitimi bir program yapıp, bölgede İslam'ın anlaşılması için bir metot geliştirmiştir. Bu vesileyle bölge hem cehaletten kurtulacak hem de tarikatın hedeflediği ihyâ hareketlenmeleri sağlanmış olacaktı. Bu anlamda bölgede eğitim aynı zamanda yetişen yeni nesil için de yeni meslek sahalarının açılmasına olanak sağlamıştır. Önceleri hırsızlık ve yol kesme gibi meslekte uzmanlaşan bedevi kabileler, tarikatın irşadıyla bu tür adetleri terk ederken, eğitim programı sayesinde yeni mesleklerle tanışmışlardır.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Ahmed Hilmi, **Senusîler ve Sultan Abdülhamid**, s. 20.

¹⁴⁸ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 224.

¹⁴⁹ Ziadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, s. 147.

2.4.3. Ekonomik Faaliyetler

Bölgede geleneksel tarikat anlayışından farklı birçok öğretilerle faaliyet gösteren Senusî tarikatı, dünya işlerine, sanata ve medeniyete bakışıyla da tarikat sisteminde bir yenilik getirmiştir. Bu farklılıklardan birisi de dünya işlerine ve medeniyetine bakış açılarıdır. Muhammed es-Senusî, tarikatların o dönemdeki Müslüman profiline ve anlayışına dair: “Âlim, zahid, âbid olduklarını söyleyen bir takım kişiler, sanat erbabına, sanat ve meslekle uğraşmayı bırakmadıkça, dünyadan el-etek çekmedikçe âlim ve âbid olunmayacağını söylerler. Şu bilinmelidir ki, sanatsız medeniyet olmaz.”¹⁵⁰ diyerek müritlerine ders vermiştir. Bu bağlamda tarikat, madden de ilerlemeyi ve halkın seviyesini ve refahını arttırmayı hedeflemiştir.

Tarikat sanat ve meslek sahibi olunmasını o derece önemsemiştir ki, bütün müritlerinin her birisinin meslek sahibi olmasını tarikata intisap etmek için zorunlu kılmıştır. Zaviyelerde verilen meslek dersleriyle birlikte burada yetişen insanlar tarikatın yönlendirmesiyle meslek sahibi olabilmişlerdir. Tarikatın üzerinde durduğu en büyük ekonomik faaliyet ise ticaret olmuştur. Tarikat bölgede hem tüccarlar arasında ilişkileri düzenlemiş hem de ticaretin güvenli bir şekilde yapılması için ticarete munasip güvenli bir ortam hazırlamıştır. Tarikat bu amaçlar için genelde zaviyesini ticaret yolları üzerinde kurmuştur. Bölgede ticaretin artması zenginlikle birlikte kaynaşmayı ve tanışmayı da sağlaması itibariyle Senusî tarikatı ticaret vasıtasıyla bölgede büyük ekonomik ve siyasi güç hâline gelmiştir. Birçok tarikat şeyhi aynı zamanda tüccarlık yapmış ve bölgede parayı kontrol etmiştir. Eğitimde Cağbub tarikatın merkezi olduğu gibi ekonomide de Kufra ticari merkez işlevi görmüştür. Tarikatın bölgedeki maddi-manevî faaliyetleri bölge insanını canlandırmış ve hareketlendirmiştir.¹⁵¹

Muhammed es-Senusî, bütün müritlerinin bir faaliyet içerisinde bulunması gerektiğini ve İslamî medeniyetin ancak emekle ve alın teriyle tesis edilebileceğini düşünmekteydi.¹⁵² Bu anlamda bölge için önem verdiği bir diğer uğraş da tarımdı. Toprağın ekilip biçilmesini, üretimi ve ağaçlandırmayı özellikle teşvik eden tarikat, aynı zamanda bu tarım faaliyetlerinden de pay almıştır. Halk malın bir kısmını bölgedeki zaviyelere bağışlamıştır. Tarikat, zekât, teberrü, sadaka, ticaret mallarından gelir elde etmiştir. Gelirin bir kısmıyla zaviyenin ihtiyaçları karşılanmış; geri kalanı da merkeze gönderilmiştir.¹⁵³

¹⁵⁰ Ziadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, s. 148.

¹⁵¹ Evans Pritchard, **The Sanusi of Cyrenaica**, Oxford University Press, Oxford 1949, s. 63.

¹⁵² Ziadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, s. 147.

¹⁵³ Pritchard, **The Sanusi of Cyrenaica**, s. 66.

2.5. Senusîlerin Etki Alanı ve Bölgedeki Nüfuzu

İlk olarak 1843 yılında Sireneyka'da faaliyet gösteren tarikat, zaman içerisinde özellikle Orta Afrika'da yayılmak için kendisine münasip alanlar bulabilmiştir. Bu anlamda tarikatın seçtiği yer olarak Sireneyka, daha çok bedevilerin yaşadığı ve siyasi otoritenin hâkim olmadığı yer olarak göze çarpmaktadır. Bu durumda avam tabakası ve kabileler içerisinde örgütlenmenin kolay ve hızlı olacağına farkında olan es-Senusî, halkın teveccühünü ve güvenini kısa bir sürede kazanabilmiştir. Halkın güvenini kazanabilen Senusî, onlardan fedakârlıklarını ve itaatlerini de bu yolla elde etmiştir zira Senusîliğin bu derece hızlı yayılmasındaki en büyük etken tarikata gösterilen itaatkâr tutum olmuştur.¹⁵⁴

Faaliyet alanı olarak kendisine zaviyeleri seçen tarikat, zaviyeleri etkin bir şekilde kullanmıştır. Medrese, tekke, askeriye gibi çoklu vazifeler görebilen zaviyeler, haberleşme ve irtibatın sağlanması için birbirine uzak olmayacak şekilde kurulmuştur. Nitekim bu zaviyelerin bir özelliği de istihbarî bilginin şeyhler vasıtasıyla merkeze iletebilmeleri olmuştur. Bu anlamda bölgede olan bir hareketlilik ya da sıra dışı bir olayda Senusî Mukaddemleri bu olaylardan haberdar olurdu. Bu anlamda zaviyeler, aynı zamanda bölgede büyük bir istihbarat ağı kurmaya muvaffak olabilmiştir. Bölgede tanınmayan tüccarlar ya da farklı uğraştaki insanlar bölgedeki şeyhlere getirilir, şeyhin izninin ardından bölgede faaliyet gösterebilmiştir. Tarikat bölgedeki nüfuzu itibarıyla bölgede halk tarafından kabul edilen ve tartışılmayan bir otorite haline gelmiştir.¹⁵⁵

Zaviyelerin bu işlevsel yapısı ve farklı kabileler tarafından kolaylıkla kabulü, bölgede menfaati ve emeli olan Batılı Devletleri tedirgin etmiştir. Bunun sonucunda tarikat, ihtiyat maksadıyla kendisine ait olan bazı zaviyeleri bazı bölgelerde saklama ya da diğer tarikatlar adıyla gösterme ihtiyacı duymuştur.¹⁵⁶ Bu anlamda Senusî Tarikatının bölgedeki zaviye sayısına ilişkin resmî bir belge yoktur. Ancak bu konuyla ilgili ciddi ve derin araştırmalarda bulunan Evans-Pritchard'a göre Senusîler toplamda 146 zaviyeye sahiptiler. Bunların günümüz coğrafyasına göre dağılımı: Mısır'da 31, Hicaz'da 17, Libya'da 84, Sudan'da 14'tür. Bazı tarihçiler Cezayir'de ve bazı Afrika ülkelerinde Kadirî Tarikatı perdesi altında Senusî faaliyetinin olduğundan bahsetmiştir. Günümüz Libya'sında Sireneyka, Bingazi, Derne ve Tripoli'de yayılan tarikat, buradaki yerel halkın tamamı üzerinde nüfuz kurmuştur. Senusîler hakkındaki belgelerin ve o dönemin Libya'sında nüfus kayıt sisteminin eksikliğinden müntesipler hakkında belirli bir sayı yoktur. Ancak o dönemde bölgede

¹⁵⁴ Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, s. 59.

¹⁵⁵ Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaica*, s. 69-70.

¹⁵⁶ Pritchard, *The Sanusi of Cyrenaic*, s. 75.

araştırmada bulunan Duveyrier, tarikatın nüfuz alanını dikkate alarak tarikatın 3.000.000. kişiye hükmettiğini belirtmiştir. Bir başka araştırmacı Rinn ise 1884 yılı itibariyle bölgede 25.000 piyade ve 1.500 süvariden oluşan bir Senusî birliğinden bahsetmektedir. Zaman içerisinde bu sayılar abartılı bulunsa da bunların yanlış olduğunu ispatlayacak herhangi bir belgeye de ulaşamamıştır.¹⁵⁷

Senusîlerin bölgede maddî-manevî hâkimiyeti ve örgüt yapısı sadece kurulduğu alana ve kabilelere münhasır kalmamıştır. Dönem içerisinde yayılan ve güçlenen tarikat, yayıldığı bölgedeki zengin ve köklü ailelerin de desteğini almıştır. Zaman içerisinde tarikat, hâkim olduğu bölgeye sadece dinî ve ekonomik olarak değil; aynı zamanda kültürel ve entelektüel birikim olarak da katkıda bulunmuştur. Toplumun farklı tabakalarındaki insanlar, statü gözetmeksizin bu tarikatta eriyebilmişlerdir. O dönemde revaçta olan dinde reform ve yenilik gibi kavramlar Mısır'da Muhammed Abduh tarafından dile getirilirken, Abduh'un bu faaliyeti sonucunda, çevresinde yeni bir entelektüel tabaka meydana gelmiştir. Bu dönemde bu fikirlerden etkilenen ve bir kısmını da paylaşan Senusî Şeyhleri de bölgede dikkatleri üzerlerine çekmişlerdir. Bu anlamda tarikat, toplumun tüm kesimini kucaklarken bir yandan da o dönemde revaçta olan söylemler vasıtasıyla bölgedeki eğitimli ve dinde yorum farklılıkları olan kişilere de cazip gelmiştir. Mısır'daki kadar olmasa da, Senusî düşünce yapısına iltihak eden birçok Müslüman olmuştur.

2.6. Kuzey Afrika'da Senusîler Dışındaki Yerel Unsurlar ve Senusîlerle İlişkileri

Afrika'nın farklı yerlerinin Batı işgaline uğraması, işgale uğrayan yerlerde farklı otoritelerin işgale karşı koyması hususunda tahrikine sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda Senusîlerin nüfuzunun az olduğu yerlerde Batı'ya karşı yeni yapılanmalar ve kişiler ortaya çıkmıştır. Özellikle bölgede manevî referansla ortaya çıkıp zaman içerisinde dünyevî alanlarda da faaliyet gösteren Senusîler'e benzeyen yapılanmalar olduğu gibi tamamen askerî ve idarî amaçlarla ortaya çıkan kişiler de olmuştur. Bu anlamda Afrika'ya Batı hücumu aynı zamanda yerel unsurların farklı şekillerde ancak aynı amaçla yani Batı düşmanlığıyla ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Batı hücumunun fiilen başladığı tarih olan 1880 sonrasında bölgede İngilizlere karşı Sudan Mehdîsi, Fransızlara karşı yine Bilad-us Sudan'da Rabih bin Fadlullah ortaya çıkmıştır.

Senusîleri bölgede meşgul eden bir diğer unsur da diğer tarikatlar olmuştur. Özellikle Ticanîler ve Cezayir Bölgesinde Kadirîler, Senusîlerin bölgede nüfuz kazanmalarına ve

---

¹⁵⁷ Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik*, s. 154.

güçlenmelerine mani olmak istemiştir.¹⁵⁸ Durumun böyle olmasında Senusîlerin bölgede izlediği örgütlenme yapısı ve bölgedeki üstünlüğü etkili olmuştur. Nitekim Senusîler, kendilerine intisap eden kişinin diğer tarikattan bağıını koparması gerekliliğini şart koşmamışlardır. Bu durum zaman içerisinde diğer tarikatların Senusî gölgesinde kalmasına ve yeterince faaliyet gösterememesine sebep olmuştur. Bu yüzden bazı tarikat şeyhleri Senusîlerin bölgelerine girmeleri konusuna temkinli yaklaşmışlardır. Bu gizli rekabet hali zaman içerisinde Batılılar tarafından kullanılma konumuna gelmişse de bölgede çok büyük bir olumsuz etki uyandırmamıştır.¹⁵⁹ Özellikle Fransa'nın tarikatlar üzerinden yerel unsurlardan müteşekkil bir yapıyla Senusîlerin meşgul etme girişimi bu anlamda sonuçsuz kalmıştır. Bu dönemde Senusî Tarikatı, diğer tarikatların bazı bölgelerde muhalefetine ve soğuk durmasına rağmen genel halkın desteğini alabilmiştir.

2.6.1. Rabih Devleti

1880-1900 yılları arasında İngiltere-Fransa arasında paylaşımı yapılan yerde kendisine ait müstakil devletini kuran Rabih, bu dönemde Afrika'nın işgalini geciktiren kişilerin önemlilerinden olmuştur. Rabih bin Fadlullah, 1846 yılında Hartum'da dünyaya gelmiştir. Rabih ile ilgili iki farklı söylenti mevcuttur. Bunlardan birisi Rabih'in çocuk yaşta köle olarak alınarak Zübeyir Paşa tarafından azat edilerek asker olarak yetiştirildiği yönündedir. Diğeri ise Sudanlı bir âlimin oğlu olduğu ve küçük yaşta babasını kaybettiğinden Mısır'da Sudan asıllı komutan olan Zübeyir Paşa'nın yanında yetiştirildiğidir. Bölgede iç istikrarın bozulması ve İngilizlerin Mısır'ı işgalinin ardından emrindeki askerlerle Sudan'a kaçmış ve burada askerî mücadeleye başlamıştır. Askerlik sanatını ve savaşmayı bilen Rabih, bölgede zaman içerisinde "hareket halinde bir devlet" kurmuştur.

Mısır'da önemli askerî ve idarî görevlerde bulunan Zübeyir Paşa, Darfur'un 1874'te Mısır idaresi altına alınmasına büyük katkıda bulunmuştur. Darfur'da komutan olan Zübeyir Paşa, 1875 yılında Darfur'da meydana gelen meseleler hakkında Kahire'ye şikâyette bulunmak için gittiğinde bölgede alıkonulmuş ve Darfur'a dönmesine izin verilmemiştir. Paşaya yapılan bu muamele onun nüfuzundan ve geçmişteki faaliyetlerinden kaynaklanmıştır. Bu anlamda Hidiv, onu Kahire'de tutmak suretiyle nüfuzunu önlemek istemiştir. Darfur'a geri gönderilmeyen Zübeyir Paşa'nın yerine oğlu Süleyman geçmişse de dönemin Sudan Valisi İngiliz Gordan Paşa, onu Bahru'l Gazel valiliğine göndermiştir. Süleyman gittiği bölgeden de azledilince kendisine bağlı 15 komutanla birlikte Mısır-İngiliz yönetimine cephe almışsa da

---

¹⁵⁸ Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş*, s. 152.

¹⁵⁹ Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş*, s. 155-156.

zaman içerisinde teslim olmaya karar vermiştir. Rabih ve 5 komutan dışında teslim olan Süleyman'ın askerleri İngilizler tarafından kurşuna dizilmişlerdir.¹⁶⁰

İngiliz-Mısır yönetimin karşı savaşmayı göze alan Rabih, Zübeyir Paşa'nın ordusundan kalan 800 kişi ile mücadeleye başlamıştır. Bu mücadelede sürekli hareket halinde olmak durumunda kalan Rabih, bölgedeki askerî güç eksikliğinden istifade etmeyi bilmiştir. Çad Gölüne kaçan Rabih, özellikle Fransızların işgal yollarını kapatmayı bilmiştir. Bu dönemde bölgede yerel unsurlarla işbirliği arayışı içerisinde olan Rabih, İngilizlere karşı savaşan Sudan Mehdisi ile işbirliği yapmıştır.¹⁶¹ Bölgede askerî tecrübesi olan bir orduyla hareket eden Rabih, zaman içerisinde bölgede güçlenerek Çad Gölüne kadar hâkimiyet kurabilmiştir. Bu dönemde birçok yerel unsurla savaşmak suretiyle bölgede Banda, Dar Runga, Dar Kutî, Sara, Şari ve son olarak Bornu'yu ele geçirerek kendisine ait devleti kurabilmiştir.¹⁶²

Rabih'in bölgedeki savaşçı ve cesur faaliyetleri onun farklı şekilde isimlendirilmesini sağlamıştır. Batılılar Rabih için "Kara Napolyon" derken; Sadık el-Müeyyed Timurlenk benzetmesi yapmıştır. Stratejik dehası ve savaşçı kişiliğiyle Napolyon'a, savaş sistemi ile de Timurlenk'e benzetilmiştir zira Timurlenk de kendisi gibi gittiği yerlerden adam toplamak suretiyle ordusunu güçlendirmiştir. 1890lara gelindiğinde Rabih'in ordusu 20.000 üniformalı askeri bulmuştur. Sürekli silâh altında bulunan kişilere ek olarak, ele geçirilen yerlerden da ganimet olarak birçok silah elde edilmiştir. Bu dönemde bölgenin en büyük Sultanlıklarından olan Sokoto Sultanlığı üzerine gitmeye karar vermişse de muvaffak olamamıştır.¹⁶³

Bölgede sürekli güçlenen Rabih, Batılılar tarafından etkisiz hâle getirilmesi gereken bir hedef hâline gelmiştir. Bu dönemde bölgede yerel emirliklerin de desteğini alan Fransa, ileri seviyedeki silahları ve mühimmatlarıyla Rabih'in ordusunu dağıtmayı başarmıştır. Savaşta Rabih öldürülürken, ordusu da dağıtılmıştır. Bu dönemde Rabih'in kurmuş olduğu ve sürekli genişlettiği devleti birkaç ay süresinde dağılmıştır. Bölgede ciddi bir direniş hareketinden kurtulan Fransa için bölgeyi sömürgeleştirmek daha kolay bir hale girmiştir.

Rabih'in kurmuş olduğu ve devlet ve nüfuz sahibi olduğu alan kısmen Senusîlerin bölgedeki nüfuzuyla çatışmıştır. Nitekim Vaday Sultanlığı üzerinden Senusîlerin için önemli

---

¹⁶⁰ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 152.

¹⁶¹ R.A., Adeleye, "Rabih Fadlallah 1879-1893: Exploits and Impact on Political Relations in Central Sudan", **Journal of Historical Society of Nigeria**, Vol:5, No:2, s. 229.

¹⁶² R.A. Adeleye, "Rabih Fadlallah 1879-1893: Exploits and Impact on Political Relations in Central Sudan", s. 234.

¹⁶³ Sadık el-Müeyyed, **Afrika Sahrâ-yı Kebirinde Seyahat**, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2008, s. 168.

olan ticaret yolu Rabih tarafından bir müddet kapalı tutulmuştur. Özellikle Senusîlere intisap eden Vaday ve Bornu'da Rabih'in yapmış olduğu faaliyetler Muhammed Mehdi'yi rahatsız etmiştir.¹⁶⁴ Bu anlamda 1895 yılında el-Hac İsa isimli bir tacir Mehdi Senusî tarafından Rabih ile görüşmek üzere Dikva'ya gönderilmiştir. Bölgede barışın ve birliğin önemini ve aynı zamanda kapanan ticaret yolunun tekrar açılması kendisine söylenmişse de istenilen netice alınamamıştır. Bu bağlamda 1896 yılında ise Muhammed es-Sünni bölgeye gitmiştir. Burada Muhammed Mehdi'nin sözlerinin ciddiye alınmasını ve Allah'ın yolundan sapılmaması gerektiğini kendisine iletmiştir. Rabih, Senusî temsilcilerini iyi karşılamış ve onların dediklerini yapmaya çalışmıştır.¹⁶⁵ Bu anlamda Rabih, 1896 yılında ticaret yollarının tekrar açılmasına izin vermiştir. Bazı kaynaklara göre ise, Rabih, bu görüşmeler ve ilişkilerden sonra Senusîlerle işbirliği yapmak suretiyle Fransızlara karşı savaşmıştır. Bu savaşta Türk Bayrağını kullanması ve açması bu kanaatin oluşmasında en önemli etken olmuştur.¹⁶⁶

2.6.2. Sudan Mehdisi

Uzun yıllar Afrika'da Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan yerel halk tarafından Osmanlı idaresine karşı isyanlar ve itirazlar olsa da bu isyanlar, daha çok bölgesel ya da belli başlı kabilelere münhasır kalmıştır. Osmanlı'nın İslam Devleti olması ve hâkim olduğu Müslüman beldelerde İslamî hayata münasip tarzda siyaset izlemesi Müslüman çoğunluğun Osmanlı'yı kabul etmesinde önemli bir etken olmuştur. Ancak İngiliz ve Fransız işgalinin bölgede bir tehdit olarak ortaya çıkması sonucunda bölgede yerel unsurda dinî referanslı ayaklanmalar ve isyan hareketleri meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi olan Senusî tarikatının yanı sıra; Doğu Sudan'da Muhammed Ahmed isminde Mehdîlik ve İslam Devleti liderliği iddiasında bulunan bir zat İngiliz işgaline karşı ortaya çıkmıştır.

1842 yılında Sudan'ın Dongola Vilayetinde Lebeb adasında doğan Ahmed, dindarlığı ile bilinen köklü bir aileden gelmiştir. 1861 yılında temel öğrenimini tamamlayan Ahmed, dönemde revaçta olan el-Ezher yerine tarikata girmeyi kendisine münasip görmüştür. Semmaniye Tarikatına intisap eden Ahmed, burada eğitimini tamamladıktan sonra irşad vazifesine başlamış; 1870'te Eba Adasında kendi tarikatını kurmuştur. Kısa zamanda takvası ve zühdüyle yerel halkın dikkatini çekmek suretiyle bölgedeki nüfuzunu arttırmıştır. 1871'de şeyhini bulunduğu yere çağırtmış ve kendisine tabi olmasını istemiştir. Bunun üzerine şeyhiyle irtibatı kesilirken, diğer Semmanî şeyhi olan Veddüzeyn el-Kureyşî tarafından kendi

¹⁶⁴ Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 95.

¹⁶⁵ Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 95-96.

¹⁶⁶ Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 99.

bölgese davet edilmiştir. Burada faaliyetlerine devam eden Ahmed, burada şeyhinin ani ölümünün ardından tarikatın başına geçti ve bölgedeki müridleri kendisine bağlamıştır. Bu dönemde nüfuzunu arttıran Ahmed, bölgedeki bazı kabileleri de kendisine bağlamıştır.¹⁶⁷

Eba'ya tekrar dönen Ahmed, bu dönemde Mehdiyyet makamıyla daha çok ilgilenmeye başlamıştır. Kendisinin beklenen Mehdi olduğunu ve Hz. Peygamberin bunu müjdelediğini bildirmiştir. Bölgede zaman içerisinde kendisine intisap edenlerin sayısı artarken siyasî olarak da tehlike arz etmiştir. 1881'den itibaren bölgedeki otoritelere ve tarikatlara mektuplar yazıp kendisine intisap edilmesi gerekliliğini ve kendisinin ilahî vazifelerle kuşatıldığını bildirmiştir. Bu dönemde Osmanlı İdaresi tarafından ilk anda ciddiye alınmayan Sudan Mehdisi, söylemleri ve halk üzerindeki tesirleriyle bölgede Mısır için ciddi bir tehdit haline gelmiştir. Yerel halkı Türklere ve İngilizlere karşı örgütleyen Ahmed, bir yandan da cihad çağrısında bulunmuştur. Osmanlı'nın bölgeye gönderdiği kişilerin nasihatlerini ciddiye almayan Ahmed, bölgeye gönderilen Osmanlı askerlerini birçok kez yenilgiye uğratmıştır. Bölge halkını örgütleyen ve cihad çağrısında bulunan Mehdi, İngiliz-Mısır ortak koalisyonunu yenerek bölgede hâkimiyet kurmuş ve şöhretini geniş alanlara yaymıştır. Bu durum yerel halkın kendisinin Mehdi olduğunun kabulünü sağlamıştır.¹⁶⁸

Sudan Mehdisinin savaşlardan muzafferiyetle ayrılması ve ganimetleri arttırmasının yanı sıra şehirlerde de üstünlük kurarak Mısır idaresini buradan çıkarması Mısır'da emelleri olan İngilizleri de endişeye sevk etmiştir. 1883'te ciddi bir kuvvetle Mehdi'nin üzerine giden Komutan Hicks komutasındaki ordu mağlup edilirken Hicks dâhil 250 asker de ölmüştür. İngilizlerin tüm saldırılarına karşı koyan Mehdi Hareketi, bölgede Sevakin dışında bütün bölgelerde hâkimiyet kurabilmiştir. Bölgede görevlendirilen Gordon Paşa, 8000 kişilik orduyla Mehdi Hareketinin üzerine gitmişse de yine mağlup olmuştur. Bunun üzerine Ahmed, Hartum'u ele geçirmiştir. Bölgede Kızıldeniz'den Darfur'a, Dongola'dan Bahr-ul Gazel'e kadar olan alanda hâkimiyet kurmuştur.¹⁶⁹

Geleneksel tasavvuf anlayışı içerisinde hareket eden Ahmed, zaman içerisinde içsel ve uhrevî olan düşüncelerini dünyevî ve sosyal bir hareket içerisinde eritmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda kurmuş olduğu devlet için hazine kurdururken zekât ve vergi toplamıştır. Aynı zamanda para bastıran Mehdi, ganimetlerin beşte birisini kendisine alırken diğer kısmını da paylaşmıştır. Bu anlamda Hz. Peygamber Dönemini esas alan Ahmed, Kur'an'ı ve Sünnet'i

---

¹⁶⁷ John Henrik Clarke, "Mohamed Ahmed The Mahdi of the Sudan", **The Journal of Negro Education**, Vol:30, No:2 (1961), s. 156.

¹⁶⁸ Clarke, "Mohamed Ahmed The Mahdi of the Sudan", s. 157.

¹⁶⁹ Clarke, "Mohamed Ahmed The Mahdi of the Sudan", s.159.

esas almak suretiyle bir düzen inşa etmek istemiştir. 1885 yılında aniden hastalıktan ölen Mehdi'nin hemen ardından Abdullah et-Teaşi'ye geçen idare, 1898 yılına kadar devam etse de İngiliz ve Fransız politikalarına karşı dayanamamıştır. Uzun yıllar manevî olarak da etkisini gösteren Mehdiyyet hareketi Sudan'ın milli bilincinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁷⁰

1881'de önemli bir güç olarak ortaya çıkan ve Mehdilik iddia eden Ahmed ile Senusî tarikatı arasında ciddi yakınlaşma olmasa da Muhammed Mehdi es-Senusî, Ahmed tarafından birçok kez kendisine tabi olunması yönünde mektuplar almıştır. Kendisinin zamanın beklenen kişisi olduğunu rüyalara dayanarak anlatan Ahmed, Senusîlere maddî ve manevî anlamda işbirliği teklif etmiştir. Mektubunda ancak kendisi sayesinde İslam'ın kurtulacağını belirten Ahmed, bu durumun bütün Müslümanlara bildirilmesini Hz. Peygamber'in kendisine bildirdiğini söylemiştir. Bu anlamda bir yandan kendisinin bölgede maddî-manevî en güçlü şahıs olduğunu belirtirken bir yandan da kendisine ittiba etmenin kaçınılmaz olduğundan bahsetmiştir. Nitekim mektubunda *“Ben Allah'ın ve Peygamberi'nin ilhamını alırken, hep seni düşünüyor ve Hz. Peygamber de vezir ve yardımcılarımdan birisinin sen olduğunu bildiriyordu. Sonradan manevî bir işaretle Hz. Peygamber'in ve aralarında yardımcılarımla bulunduğum, Hz. Peygamber'in manevî evlatlarının yer aldığını gördüm. Yardımcılarımdan birinin Hz. Ebubekir'in makamında, diğerinin Hz. Ömer'in makamında oturduğunu fakat Hz. Osman'ın makamının boş olduğunu ve Peygamberimizin şöyle dediğini işittim: “Bu makam Senusî'nin oğlundur. Hemen ya da daha sonraki bir zamanda kendisi gelinceye kadar burası boş kalacaktır.” Yardımcılarımdan birini de Hz. Ali'nin makamına oturttu. Allah hepsinden razı olsun.”*¹⁷¹ sözlerini Senusî'ye ithafen söylemiştir. Muhammed Mehdi, ağırbaşlılığı ve hikmetli duruşu sebebiyle bu mektuba ciddi mukabelede bulunmamıştır ve ciddiye almamıştır. Her ne kadar Sudan Mehdisinin yardımcısı Senusî şeyhi ile görüşmeye gitmişse de bu işbirliği çabaları sonuçsuz kalmıştır.

2.7. Senusî Tarikatı ve Osmanlı İdaresi

Osmanlı Devleti'nin merkezinde meydana gelen köklü değişimlerin taşraya yansması ve yorumlanması farklı olmuştur. Devletin Batı'yı esas kabul ederek bünyesinde yapmış olduğu değişimler, taşradaki Müslüman kesim tarafından dinden uzaklaşma ya da dine lakayt kalmak olarak değerlendirilmiştir. Bu ortamda devlet düzeyinde İslam'ı temsil eden Osmanlı'ya alternatif olabilme iddiasıyla yeni otoriteler ve yapılanmalar meydana gelmiştir.

¹⁷⁰ Clarke, “Mohamed Ahmed The Mahdi of the Sudan”, s. 161.

¹⁷¹ Ziadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, s. 92.

Özellikle Vehhabî inancının Osmanlı'yı kabul etmemesi ya da İslam'ı temsil edebilecek kabiliyette olmaması gibi sebepler Osmanlı taşrasında ve İslam Dünyasında Osmanlı Devletine karşı soğumanın meydana gelmesine sebebiyet vermiştir.

Muhammed es-Senusî, bölgede faaliyete başladığı anda Osmanlı'nın dinî ve idarî anlamda hâlimden memnun değildi. Osmanlı'nın, İslam Dünyasında en güçlü devlet olmasına karşın uğraştığı meseleler ve devletin içinde bulunduğu acizden kurtulacak çareler üretememesi es-Senusî'nin bu fikirde olmasının temel sebeplerindendi. Cezayir'de Osmanlı Dayılarının tarikat şeyhlerine çıkardığı sıkıntılara genç yaşta şahit olan Senusî, başlangıçta giriştiği faaliyette Osmanlı'ya soğuk durmak suretiyle tarikatını tesis etmeye çalışmıştır. Osmanlı'nın İslam'ı koruma ve yüceltme konusunda yetersiz olduğu dönemde Senusî Tarikatı, zaman içerisinde özellikle Muhammed Mehdi Döneminde bölgesinde nüfuz elde ederek Osmanlı ile Batı'ya karşı işbirliği içerisinde çalışmaya başlamıştır.

2.7.1. Muhammed es-Senusî Dönemi

Osmanlı'nın 1835 yılında devlette merkezi otoriteyi güçlendirme adına yaptığı yeniliklerin ardından bölgeye merkezden valiler tayin edilmeye başlamıştır. Bu dönemin hemen ardından faaliyete başlayan es-Senusî, dönemi valileri ve devlet görevlileri tarafından birçok kez sorgulanmıştır. Trablusgarp Valisi Muhammed Emin Paşa, Bingazi Valisi Muhammed Salih Paşa, Fizan Valisi Mustafa Paşa, es-Senusî'ye tarikatın hedefleri ve yapısıyla ilgili birçok kez mektuplaşmışlardır. Bu anlamda devletin içinde bulunduğu hassas durumdan dolayı Osmanlı Valileri tarikatın faaliyetini ciddiye almışlardır ve sürekli takipçisi olmuşlardır. Osmanlı esasında bölgede tasavvuf hareketlerini dönem içerisinde desteklemiştir. Halkın dinî ve manevî hissiyatlarının artmasına vesile olan bu yapılar siyasi olarak tehdit teşkil edecek raddeye gelmedikçe devlet için bir sıkıntı teşkil etmemiştir.¹⁷²

1840-1842 yılları arasında bölgede valilik yapan Ali Asker Paşa, es-Senusî'yi bizzat ziyaret etmiş ve sohbetlerine katılmıştır. Senusî'nin manevî hâlinin tesiri altında kalan ve onu müşid-i kâmil olarak tesmiye eden Ali Asker Paşa, tarikatla ilgili müspet neticelere varmış; merkeze Senusî'den bölgede istifade edilebileceğini belirtmiştir.¹⁷³ Bu durumdan zaman içerisinde Senusî'de memnun olmuştur. Osmanlı'ya karşı gençlikte beslediği fikirlerde vazgeçerek Osmanlı otoritesiyle uzlaşmacı bir siyaset izlemiştir. Ancak bu siyasette tarikatın bazı kırmızı çizgileri de vardı. Tarikat kesinlikle Osmanlı'nın boyunduruğu altına girmemiş; Osmanlı valilerinin emrivaki tavırlarını dikkate almamıştır. Bölgede Osmanlı ile kendi idarî

¹⁷² Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 42-43.

¹⁷³ Pritchard, **The Sanusi of Cyrenaic**, s. 46.

ve siyasî yapısıyla muhatap olmuştur. Hürriyetini ve müstakil karakterini sadece düşmanlara karşı değil; aynı zamanda Osmanlı İdaresine karşı da göstermiştir.¹⁷⁴

Muhammed es-Senusî Döneminde Osmanlı ile tarikat arasındaki en sıcak iletişim 1856 yılında meydana gelmiştir. Bu dönemde Bingazi Merkez Zaviye Şeyhi Abdurrahim Mahbub, bizzat es-Senusî tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Burada Senusî Şeyhi için devlet protokolü düzenlenmiş; şeyh en iyi şekilde ağırlandı. Yapılan görüşmeler sonucunda tarikat, devletin en üst makamı tarafından bizzat tanınmıştır. Padişahın yayınlamış olduğu fermanla zaviyelerin gelirleri vergiden muaf tutulmuştur ve zaviyelere bölgede vergi toplama yetkisi verilmiştir.¹⁷⁵ Tarikatın resmî makamlar tarafından bir otorite olarak görülmesi, Senusîlerin de Osmanlı'ya bakış açılarını müspet manada değiştirmiştir. Her ne kadar Osmanlı Paşalarının Senusî Şeyhleriyle ilişkisi resmî olarak değil de şahsî olarak değerlendirilmiş olsa da bölgede her iki otoritede süreç boyunca birbirlerinin hukukuna raiyyet etmiştir. Bu dönemde Osmanlı idarecileri, tarikatın faaliyetlerine müdahil olmazlarken, tarikat müntesipleri de Osmanlı idaresi ve Hilafetine itaatkâr bir tutum içerisinde olmuşlardır. Senusî Tarikatı Şeyhi Muhammed es-Senusî'nin 1859'da Cağbub'ta vefat etmiştir. Es-Senusî'nin vefatıyla yerine oğlu Muhammed Mehdî Senusî geçmiştir.

2.7.2. Muhammed Mehdi es-Senusî Dönemi

Tarikatın kurucusu ve en önemli figürü olan Muhammed es-Senusî'nin ölümünün ardından tarikatın başına onun oğlu Muhammed Mehdi geçmiştir. 1844'te Beyda'da doğan Mehdi, çocuk yaştan itibaren üst düzey bir eğitim almıştır. Çocuk yaştan itibaren tarikat şeyhliği için yetiştirilen Mehdi, 1859 yılında babasının vefatının ardından bu vazifeyi üstlenmiştir. Tarikatın başına geçtiğinden itibaren dört yıl daha öğrenim hayatını sürdürdükten sonra tamamen tarikatın sorumluluğunu tekeline almıştır. Bu dönemde Mehdi, tarikatın hükmettiği sınırları genişletmiş ve zaviye sayısını arttırmıştır. Bu dönemde tarikat, en geniş sınırlara ve hâkimiyet alanına kavuşmuştur. Hareket Orta Sudan'ın her tarafında, Çad Gölünden Senegal'e, Vaday'dan Akdeniz'e kadar hâkimiyet alanını genişletmiştir. Onun döneminde tarikatın karşısına çıkacak herhangi yerel ve Batılı güç olmadığından tarikatın genişlemesi mümkün olabilmıştır.¹⁷⁶

Tarikatın bu genişlemesinin ve kuvvetinin farkında olan Osmanlı, 1860'te Sultan Abdulaziz Döneminde birinci fermanın tarikata daha geniş coğrafyalarda daha geniş haklar

---

¹⁷⁴ Michel Le Gall, "The Ottoman Government and The Sanusiya: A Reappraisal", **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge University Press, Vol:21, No:1, s. 97.

¹⁷⁵ Le Gall, "The Ottoman Government and The Sanusiya: A Reappraisal", s. 99.

¹⁷⁶ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 56.

veren ikinci fermanı yayınlamıştır.¹⁷⁷ Bu fermanla birlikte Seyyid Mehdi tarafından kurulan Tripoli zaviyeleri de dikkate alınmıştır. Bölgede Osmanlı İdaresinden fazla nüfuzu olan tarikat, bölgede önce Tunus'un Fransızlar tarafından (1881) daha sonra da Mısır'ın İngilizler tarafında (1882) işgal edilmesi sonucunda tarikat ile devlet arasında mecburî bir şekilde kenetlenme meydana gelmiştir. Batılı Devletlerin bölgede değişen siyasetleri ve Osmanlı'nın II. Abdülhamid Döneminde uygulamaya çalıştığı İttihad-ı İslam Siyaseti sayesinde iki otorite bölgede güç birliği yapmıştır. Bu anlamda tarikat, devletten bağımsız ancak devletin bölgedeki bekası için çalışan bir mekanizma haline gelmiştir.

2.7.3. Ahmet eş-Şerif Dönemi

Muhammed Mehdî 1902 yılında vefat ettiğinde onun yerine geçmesi gereken oğlu Seyyid İdris henüz 12 yaşında idi. Tarikat kuralı olan “şeyhliğin aileden tevarüs etmesi şartı” aileden birisinin şeylik makamına geçmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenle tarikatın o dönemde uğraştığı ciddi sorunlar ve sorumluluğun çok fazla olması sebebiyle Muhammed Mehdî'nin yeğeni olan Ahmed eş-Şerif onun yerine şeyhlik makamına geçmiştir. 1873'te doğan Şerif, çocuk yaşta ciddi bir eğitimden geçmiştir. Amcasının yanında birçok dinî ve idarî kararda onunla birlikte olan Şerif, amcası öldüğünde şeyhliğini ilan etmiştir.¹⁷⁸

Zor ve ağır şartlarda tarikatın sorumluluğunu üstlenen Şerif, amcası gibi Osmanlı İdaresiyle olan ilişkilerine devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı, bölgede Senusîlerden başka direnişçi ve savaşçı bir grup olmaması sebebiyle Senusîlerle ilişkide azami dikkat içerisinde olmuştur. Bu dönemde tarikatın bölgedeki işlevi görece değişmiş; tarikat müntesipleri savaş ve direniş gayelerinde ittifak etmek üzere örgütlenmişlerdir. Bu dönemde Osmanlı idaresiyle, Ahmed eş-Şerif arasındaki ilişki, Senusî-Osmanlı ilişkilerinin zirve noktası olmuştur. Gerek merkezden gelen valiler gerekse zaman içerisinde bölgeye gelen askerler, Senusî şeyhini takdir etmiş ve takip ettiği siyasete kuvvet vermek için çaba sarf etmiştir. Özellikle Fransa ve İtalya ile savaş durumunda Osmanlı'nın bölgede kalmasında ve direniş göstermesinde önemli bir rolü olan tarikat; bu dönemde bölgede Osmanlı'nın kalması için ciddi anlamda çaba sarf etmiştir.

Ahmed eş-Şerif, Osmanlı'nın bölgeden resmen çekildiği yıl olan 1912'ye kadar Osmanlı'nın bölgedeki temsilcisi gibi hareket etmiştir. Bu anlamda Osmanlı'nın 1. Dünya Savaşındaki cihad fetvasına müspet karşılık vermiş ve Osmanlı'nın menfaatleri doğrultusunda savaşa katılmıştır. Ahmed eş-Şerif'in Türklerle olan bu bağlantısı devam etmiş; Milli

¹⁷⁷ Le Gall, “The Ottoman Government and The Sanusiya: A Reappraisal”, s. 101.

¹⁷⁸ Martin, *Sömürgecilğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş*, s. 138.

Mücadele döneminde de Anadolu'ya gelerek manevî yardımlarda bulunmuş; Millî Mücadeleyi desteklemiştir.¹⁷⁹

---

¹⁷⁹ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 64-69.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. II. ABDÜLHAMİD VE SENUSİYYE TARİKATI

Batı'nın İslam coğrafyasına işgal girişimi Müslüman coğrafyada İslamî bir direnişi ve kimliği ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda II. Abdülhamid Döneminde dış politika unsuru olarak kullanılan İttihad-ı İslam Siyaseti, Osmanlı taşrasında zuhur eden İslamî hareketlerle işbirliği yapma ihtiyacını doğurmuştur. Osmanlı otoritesinden ve kimliğinden bağımsız olarak ortaya çıkan bölgesel ihya ve direniş hareketleri, zaman içerisinde Osmanlı'nın izlediği siyasete uyum sağlamıştır. Bu bağlamda Şeyh Senusî ve müritleri Osmanlı otoritesine ve hilafetine itaatte dikkatli davranmışlardır.¹⁸⁰ Bu anlamda Afrika'da ilk olarak 1843 yılında ortaya çıkan ve zaman içerisinde bölgede hâkimiyet tesis eden Senusî Tarikatıyla Osmanlı merkezi yönetimi, bölgedeki Fransız ve İtalyan saldırılarına karşı birlikte hareket etmiştir.

3.1. II. Abdülhamid Dönemi Afrika'da Osmanlı Hâkimiyeti

Osmanlı'nın Berlin Konferansıyla birlikte Batılı devletlerin açık hedefi haline gelmesi sebebiyle hâkimiyeti altında olan her bir toprağı ciddi şekilde önem kazanmıştır. Bu dönemde özellikle Balkanlar'da kaybedilen topraklar devleti açmaza sokarken önce Fransa'nın Tunus'u işgali (1881) daha sonra da İngiltere'nin Mısır'ı işgali (1882) devleti diplomatik ve askerî anlamda sıkıntıya sokmuştur. İngiltere'nin, Hindistan yolunu bizzat kendisinin korumak istemesi ve Osmanlı'nın toprak bütünlüğü hakkında değişen politikaları sebebiyle Mısır'ı Osmanlı'dan alan İngiltere ve Afrika'daki varlığını güçlendirmek isteyen Fransa'nın İngiltere ile aynı dönemde Tunus'u işgali Osmanlı için denge politikası izleme ihtimalini ortadan kaldırmıştır.

II. Abdülhamid'in devletin başına geçtiği dönemde Afrika'da elde kalan topraklar yalnızca Trablus Eyaletinden ibaretti. Mısır'a asker çıkararak İngiltere sebebiyle Osmanlı'nın Trablus ile kara bağlantısı da kesilmiştir. Bu dönemde Afrika'da kalan son kara parçası olan Trablus Osmanlı için büyük önem taşımıştır. Bu anlamda Osmanlı hâkimiyeti kâğıt üzerinde sınırlı iken izlemiş olduğu siyasetle bölgedeki nüfuzu sahip olduğu toprak miktarına göre daha fazla olmuştur. Bu dönemde bölgede bulunan Müslüman otoritelerin büyük kısmı Osmanlı'ya desteklemiş; Batı düşmanlığına karşı Osmanlı'yı benimsemiştir.¹⁸¹ Bu dönemde Osmanlı halk bazında en geniş tebaaya ulaşmıştır. Bu dönemde özellikle Senusîler vasıtasıyla birçok irili ufaklı Müslüman idareler Osmanlı ile beraber hareket etme ihtiyacı duymuşlardır.

¹⁸⁰ BOA, Y.. PRK. MŞ., 7-10 (Yıldız Parekende Meşihat Arşivi).

¹⁸¹ Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, s. 219.

3.2. II. Abdülhamid Dönemi Afrika'da İttihad-ı İslam Siyaseti

II. Abdülhamid'in Halife unvanıyla Müslüman beldelerle irtibata geçmesi tarikatlar vasıtasıyla mümkün olabilmıştır. Özellikle Kuzey Afrika'da tarikatların işlevi göz önüne alındığında Sultan Hamid, tarikatlardan etkin şekilde yararlanmayı bilmiştir. Devletin II. Mahmud'tan bu yana merkezileşmeye gitmesi ve bunun sonucunda devletin otoritesinin taşrada arttırılması gayretiyle birlikte tarikatlar devlet için birer resmî organ haline gelmişlerdir. Özellikle Şazeli Tarikatının merkezden gelen talimatlarla ve merkezin anlayışıyla yönetilmesi Osmanlı'nın bölgedeki nüfuzunu ve kabul edilirliliğini arttırmıştır.¹⁸² Bununla birlikte bölgenin yabancı tehdidi altında kalması ve Batılı Devletlerin politikaları da yerel halk dine ve bir otoriteye yaklaşmaya mecbur kılmıştır. Bu noktada Abdülhamid, bölgede Müslüman kimliği ön plana çıkarmak suretiyle bölgedeki Müslüman yapılanmaları desteklemiş ve tarikat temsilcilerini İstanbul'da ağırlamıştır.¹⁸³

Afrika'da uzun yıllar hüküm süren Osmanlı, bu süreç içerisinde yerel halk ile münasebetinde pek başarılı ilişkiler kuramamıştır. Bu bölgede Türkler belli bir zümrede ve idarî ve güvenlik işleriyle uğraştığından yerel halk teması kısıtlı olmuştur.¹⁸⁴ Bununla birlikte süreç içerisinde Osmanlı Dayılarına ve idaresine de birçok kez isyan girişimleri de olmuştur. Bu anlamda Osmanlı, devlet ve otorite bazında bölgede tek başına etkili olamadığından tarikatlara ihtiyaç duymuştur. Bu dönemde pek çok yerde etkin olan ve ortak düşman olan Batı'ya cephe alan yerel unsurlar Abdülhamid'in bu siyasetine olumlu karşılık vermişlerdir. Karşılıklı ihtiyaçtan doğan bu birliktelik o dönemde yeni siyasî yapılanmalar ve direniş bölgelerinin kurulmasına vesile olmuştur. Bu anlamda İttihad-ı İslam siyaseti, yalnızca devlete ve otoriteye mal olan bir siyasetten ziyade yerel halkın ve yöneticilerinin benimsediği ve sahip çıktığı bir siyaset olarak ortaya çıkmıştır.¹⁸⁵

3.3. II. Abdülhamid-Senusî Tarikatı İlişkileri

Senusîlerin bölgede yerel halkı örgütlemek suretiyle kurdukları dinî ve siyasî yapı, Fransızların Tunus'u işgal etmesiyle tehlikeye düşmüştür. Bu dönemde tarikatın başında olan Muhammed Mehdi'nin önderliğinde birleşen Senusîler, direniş anlamında bir güç olurken devlet akli ve tecrübe olarak da Osmanlı ile işbirliği yapmasını bilmiştir.

¹⁸² Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 421.

¹⁸³ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 423.

¹⁸⁴ Rifa'at Abou-El-Haj'a, *Hâkim Paradigmaların Ötesinde*, Tan Kitapevi Yayınları, Ankara 2012, s. 28.

¹⁸⁵ Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, s. 194.

3.3.1. Senusîlerin Hilafete Bakış Açıları

Bölgede yeni bir anlayışla ortaya çıkan tarikat, bölgede oldukça güçlü bir yapılanmaya giderken, zaman içerisinde Osmanlı idaresinde kuşkuya sebebiyet vermiştir. Bu dönemde özellikle İngiltere'nin İslam coğrafyasında Osmanlı'nın nüfuzunu azaltmak maksadıyla yapmış olduğu bölgesel Halife ve Mehdi çıkarma uğraşları olmuştur. Bu anlamda bölgede güçlenen ve birçok Müslüman otoritenin ve yerel halkın desteğini alan Senusîler, Osmanlı için tehlike arz etmiştir. Osmanlı idaresinin tarikatın kurulmasından bu yana tarikata sağlamış olduğu bazı olanaklar da Osmanlı'nın bu hissiyatına örnek olarak gösterilebilir.¹⁸⁶

Senusî Tarikatı ise başlangıcından bu yana büyük hedeflerle ortaya çıkmışsa da her zaman Osmanlı'ya karşı iyi niyetli ve gerçekçi politikalar izlemiştir.¹⁸⁷ Özellikle Muhammed Mehdi Döneminde güçlenen ve Batı'nın hedefi haline gelen tarikat, Osmanlı'nın Hilafetini ve gücünü bu anlamda her zaman tanımıştır ve Hilafete hürmette bulunmuştur. Bu bağlamda Senusîlerin bölgedeki her olumlu faaliyeti Osmanlı'nın ve Hilafetin hesabına geçmiştir. Senusîlerin bölgede başat bir güç olması gerek itikadî gerekse siyasî anlamda güvenilir yerel unsur olması bölgede Osmanlı İdaresinin de işini kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte Senusîlerin bölgedeki bu faaliyetleri sadece kendi tarikatlarına mahsus kalmayıp bölgedeki bütün tarikatlara sirayet etmiştir zira Senusî tarikatına mensup olmak için diğer tarikatlardan bağ koparmak şart koşulmamıştır. Bu anlamda Senusîler yalnızca kendi müntesiplerine değil, bölgedeki tüm tarikatlara Hilafetin ve Osmanlı idaresinin meşruluğunu anlatmış ve Hilafeti bölgede savunmuştur.¹⁸⁸

Senusîlerin Hilafetle başka bir bağı da gerçekçi politikalar ekseninde meydana gelmiştir. Bu bağlamda Muhammed Mehdi'nin Batı'ya karşı işbirliği yapabileceği devletler düzeyindeki tek otorite Osmanlı olduğundan Senusîler, Osmanlı Hilafetini tanımışlar ve hürmet göstermişlerdir. Bu noktada tarikatın kendi mevcudiyetini ve istikrarını sürdürmesi Osmanlı'nın kuvvetine ve iradesine bağlı bulunduğu tarikat, Hilafetle güçlü ve derin bağ kurma ihtiyacı hissetmiştir.¹⁸⁹ Başından beri adeta bir devlet gibi hareket eden tarikat, aynı zamanda kendi bölgesinde oldukça akılcı politikalar izlemeyi bilmiştir. Buna örnek olarak Senusîler, Mısır'ın İngiltere'nin işgali sürecinde ve Osmanlı'nın da Rus Savaşı esnasındaki asker taleplerini ve yardım isteğini geri çevirmişlerdir. Bu anlamda tarikat, Hilafete bağlılığını

¹⁸⁶ Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, s. 426.

¹⁸⁷ Le Gall, "The Ottoman Government and The Sanusiya: A Reappraisal", s. 97.

¹⁸⁸ Le Gall, "The Ottoman Government and The Sanusiya: A Reappraisal", s. 99-101.

¹⁸⁹ Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, s.427.

ve hürmetini bildirirken bir yandan da kendi hedefleri ve idealleri doğrultusunda gitmeyi bilmiştir.¹⁹⁰

3.3.2. II. Abdülhamid'in Senusîlere Bakışı

Tarikatların ve sivil yapılanmaların hayatî önem arz ettiği İttihad-ı İslam siyasetinde Abdülhamid, nüfuz sahibi ve bu siyasette etkin olabilecek tarikatları çeşitli şekillerde onurlandırmıştır. Bu anlamda özellikle devletle bizzat çalışan Ebu'l Hûda ve Muhammed Zafir gibi tarikat şeyhlerinin ayrıca devlet tarafından kıymetlendirildiği görülmüştür. Bu anlamda devlet, kendi bünyesinde taşra ile irtibat kurabilecek ve taşrada nüfuzu olan tarikatları himaye etmiştir.¹⁹¹

Afrika'da müstakil bir yapı olarak ortaya çıkan ve geniş kitlelere hükmeden Senusî Tarikatı hakkında Abdülhamid'e başlangıçta olumsuz istihbarî bilgiler gelmiştir. Bu dönemde Senusîlerin kendilerine has bir yapıda olmaları ve Osmanlı'dan bağımsız siyaset izlemeleri bu şüpheleri kuvvetlendirmiştir.¹⁹² Bu doğrultuda Abdülhamid, bölgedeki Senusî hâkimiyetine alternatif olabilecek Şazelî tarikatını desteklemiştir. Bu anlamda Muhammed Zafir aracılığıyla yapılan bu girişimler bölgede Şazelî tarikatının kuvvetini arttırsa da Senusîlere alternatif olabilecek bir konuma erişememiştir. Bununla birlikte zaman içerisinde merkeze gelen bilgilerin doğru olmadığı anlaşılmış; Senusîlerle ile merkez arasındaki soğukluk zaman içerisinde giderilmiştir. Öyle ki Sultan Abdülhamid bizzat zaviyelere dağıtılmak üzere bölgeye para yardımında bulunmuştur.¹⁹³

Abdülhamid'in Senusîlerle bir diğer bağı da bölgede zaman içerisinde ortaya çıkan İtalyan tehdidi olmuştur. Ulusal birliğini 1870 yılında sağlamaya muvaffak olabilen İtalyanlar, kendilerine hedef olarak Trablusgarp ve Bingazi'yi seçmişlerdir. Bu dönemde Mısır'da İngiltere'nin varlığı, Tunus'ta Fransız işgali olması sebebiyle Abdülhamid, bölgede Batı'ya karşı olan her yönetimi ve otoriteyi desteklemiştir. Bu anlamda Senusî zaviyeleri ve şeyhleri itina ile korunmuş ve faaliyetleri desteklenmiştir.

3.4. Senusîlerin İttihad-ı İslam Siyasetine Katkıları

Senusîlerin zaman içerisinde ortaya çıkan İslam anlayışı ve hedefleri bölgedeki yerli halkın kendi etraflarında örgütlenmesine yol açmıştır. Bölgede yeni ve farklı bir İslam anlayışıyla ortaya çıkan tarikat, kısmen başarmış olduğu bu hareketin bütün İslam Dünyasına yayılabilmesi için çaba sarf etmiştir. Bu anlamda bölgede kendisini devletler ve otoriteler üstü

¹⁹⁰ Yücesoy, **SENUSÎLİK: Sufi Bir İhya Hareketi**, s. 65-67.

¹⁹¹ Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, s. 416.

¹⁹² Ahmed Hilmi, **Senusîler ve Sultan Abdülhamid**, s. 62.

¹⁹³ BOA, **BEO**, 2771/207813, lef. 32. 11 Teşrin-i Evvel (24 Ekim 1905).

bir yapıda gören tarikat, zaman içerisinde farklı bölgelerde ve zeminlerde faaliyet alanı aramıştır. İdarî, siyasî ve askerî alanlarda faaliyet gösteren Senusîler, bölgede şeyhleri aracılığıyla diğer bölgelerle iletişime geçmiştir. Özellikle Batı tarafından İngiliz, doğudan da Fransız tehdidi ile karşı karşıya kalan bölgesel yönetimler, işbirliği yapacak bir otorite arayışına girmişlerdir. Bu noktada bölgede faal olan Senusîler, buradaki birçok idareye sahip çıkmışlar ve kendi sistemleri içerisinde eritebilmişlerdir.

Senusîlerin bölgedeki bu faaliyetleri, Abdülhamid Dönemine gelindiğinde Osmanlı hesabına geçmiştir. Özellikle Osmanlı'nın Müslümanları gözetmesi ve devletin himayesi altına alma çabaları bölgede Senusîler aracılığıyla karşılık bulmuştur. Bu anlamda devlet, yerel halk ve kabileler düzeyinde kabul edilebilirlik durumuna gelmiştir. Bu dönemde ortak düşman olarak görülen Batı'ya karşı siyaset geliştiren Osmanlı için yerel halkın desteği hayati bir önem arz etmiştir. Bu bağlamda devletin bir organı gibi çalışan Senusîler, Hilafeti tanımayan ve Osmanlı ile bizzat bağı olmayan bölgedeki bazı yapıları Hilafete bağlamıştır. Bu noktada Senusîler, Osmanlı'nın idarî yapısından ziyade Hilafet sıfatına itaatte bulunmuşlardır. Bu bağlamda Senusî mescitlerinde Cuma hutbelerinde Osmanlı Halifesi Abdülhamid adına hutbe okutulmuştur.¹⁹⁴

Senusîlerin yapı itibarıyla birden çok otorite ve idareyi kendisine bağlayabilme kabiliyeti dolayısıyla bölgede tesis etmiş olduğu hâkimiyet sadece Libya ile sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda günümüzdeki Sudan, Çad ve Nijer'deki yönetimleri de kendisine tabi kılmıştır. Bu anlamda Osmanlı Valileri Senusîlerle birlikte bölgedeki yönetimleri Hilafete bağlamak için çaba sarf etmişlerdir. Bu bağlamda Vaday Sultanlığı, Ennedi Devleti gibi yönetimler Senusîler'e intisap etmiştir. Senusîlerin bölgedeki diğer önemli faaliyetleri de bölgede hiçbir otorite altına girmeyen ve göçer olarak yaşayan Tevarıklar (Tuarekler) ve Tibularla olan münasebetleridir. Oldukça stratejik bir bölgede bulunan bu kabileler, Batı karşı yapılan direnişte hayati rol oynamışlardır.¹⁹⁵

3.4.1. Senusîlerin Bölgedeki Hâkimiyeti

İlk kurulduğunda Muhammed es-Senusî'nin şahsî çabaları ve gayretleri sayesinde nüfuz kazanan tarikat, zaman içerisinde bir şahs-ı manevî oluşturarak bütün bölgeye mal olan ve halk tarafından benimsenen bir hareket olmuştur. Bu anlamda tarikatın programı manevî programı Hz. Peygamber Dönemini yeniden yorumlamak olurken; maddî programı da o Müslümanlar arasındaki barışı ve birliği sağlamak olmuştur. Bu anlamda bölgede birçok

---

¹⁹⁴ el-Müeyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebirinde Seyahat*, s. 123.

¹⁹⁵ Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 268.

faaliyeti olan Senusîlerin üzerinde titizlikle durduğu bir noktada bölgedeki Müslüman idarelerin istikrarı ve selameti olmuştur.

3.4.1.1. Vaday Sultanlığı

Senusîlerin bölgedeki tesir alanlarından en önemlilerinden birisi Vaday Sultanlığı olmuştur. Darfur'un Batısında Çad Gölünün doğusunda yer alan Sultanlık dönem itibarıyla 170.000 metre kare toprağa ve yaklaşık 3 milyon nüfusa sahipti. XVII. yüzyıldan beri Müslüman bir Sultanlık olarak bölgede varlığını sürdüren Sultanlık, Karamanlılar Döneminde belli bir müddet Osmanlı'ya bağlanmış olsa da daima bağımsızlığını muhafaza edebilmiştir. ¹⁹⁶ Vaday Sultanlığının Senusîlerle ilk teması Muhammed eş-Şerif Döneminde meydana gelmiştir. 1835 yılında, Muhammed es-Senusî'nin Mekke'de bulunduğu dönemde onunla tanışan eş-Şerif, Senusî'nin manevî şahsiyetinden ve fikirlerinden oldukça etkilenmiştir. ¹⁹⁷ Vaday Sultanı olduğunda Senusîlerin en büyük destekçilerinden ve müntesiplerinden olan eş-Şerif, Senusîlere vergi vermekten çekinmemiş; kendi tebaasında bu tarikatın yayılması için gayret göstermiştir.

Senusîlerle Vaday Sultanlığının ilişkisi yalnızca manevî alanla sınırlı kalmamıştır. Bölgede dönemin en önemli ticaret yollarından birisine sahiplik eden iki otorite arasında ticarî ilişkiler de hat safhaya ulaşmıştır. Bu dönemde yaklaşık Vaday-Bingazi arasında 2800 devenin ticaret için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Ticaret yapılan güvenlik yollarının güvenliği de Senusîler tarafından temin edilmiştir. Senusîlerin hâkim olduğu bölgede gerçekleştirilen üç farklı güzergâh vardır. Bu güzergâhın en önemlisi ve işlek olanı kuzeye doğru Kufra üzerinden Bingazi ya da Mısır'dır. Bir diğer yol, Borku, Tibesti ve Fizan üzerinden Trablusgarp bir diğeri de Darfur yoluyla Nil Nehri Bölgesidir. Bu dönemde artan ticaretin en önemli sebebi şüphesiz güvenlidir. ¹⁹⁸ Bu bölgede güvenliğin sağlanması sayesinde ticaret yolları ve tüccarlar rahatça bölgede istedikleri yerde ticaret yapabilmişlerdir. Senusîlerin bölgede sağlamış oldukları güvenlik ve emniyet o derece meşhur olmuştur ki bu ticaret yollarına "Tarik'us es-Seyyidî Senusî" yani Seyyid Senusî Yolu denilmiştir. ¹⁹⁹

3.4.1.2. Tevarikler

Senusîlerin bölgede gerçekleştirdiği siyasî ve dinî ihya hareketinin en önemli neticelerinden birisi de bölgede uzun yıllardır başıboş bir şekilde yaşayan kabilelerin nizam

---

¹⁹⁶ B.G. Martin, Kanem, Bornu and Fazzan: Notes on the Political History of a Trade Route, **The Journal of African History**, Vol:1, No: 2, s. 16.

¹⁹⁷ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 57.

¹⁹⁸ G. Martin, Kanem, Bornu and Fazzan : Notes on the Political History of a Trade Route, s. 23-24.

¹⁹⁹ G. Martin, Kanem, Bornu and Fazzan : Notes on the Political History of a Trade Route, s. 25.

altına alınması olmuştur. Öteden beri gerek bölgedeki yerel halkın gerekse tüccarların faaliyetlerin rahatsız olduğu bu kabileler Senusî Tarikatının bölgede açtığı zaviyeler ve Senusî mukaddemleri sayesinde İslamî örgütlenme halkasına girmişlerdir. Özellikle bölgede nüfus ve coğrafya açısından büyük alana sahip olan Tevarikler ve Tibular Senusîlerin bu faaliyetlerinden istifade etmişlerdir. Bu anlamda Osmanlı Valileri bölgedeki barış ortamı ve Batı düşmanlığını göz önüne alarak bölgedeki nüfuzunu genişletmişlerdir.

Bölgede uzun yıllardan bu yana var olan ve Afrika'nın kuzey-güney istikametinde, stratejik bir bölgede yer alan kabile, bölgede dört farklı alanda varlığını sürdürmüştür. Dönem itibarıyla 2 Milyon nüfusa sahip olan kabile kuzey Tevarikler ve Güney Tevarikleri olarak ikiye ayrılmıştır. Uzun yıllardan beri coğrafi koşulların gereği göçer bir hayat yaşayan kabile ferdleri, geçimini Sahra-Sudan arasında ticaret kervanların güvenliğini sağlamak karşılığında aldıkları haraçlardan temin etmiştir.²⁰⁰ Esasında Müslüman olan Tuaregler, İslam'ın yaşanması konusunda ciddi bir yaşantı sürmemişlerdir. Kabile yapılanmasından başka hiçbir otorite altın girmeyen Tuaregler, savaşı ve cesur bir yapıda olmalarına rağmen kabilenin savaş aletleri çağa göre oldukça ilkel savaş aletleri kullanmışlardır.

Kuzeyde yaşayan kabileler Azger ve Hoggar Tuaregleriydi. Bu kabilelerden Azgerler özellikle Gadames'in güneyi Gat ve Murzuk arası ve Tasil Bölgesinde faaliyette bulunmuşlardır. Hoggarlar ise Gat ile Tidikelt arasında, Fas-Batı Sahra ticaret yolunu kontrol etmişlerdir. Günümüz Mali, Nijer, Cezayir ve Libya arasında yayılan kabile, coğrafi olarak Senusîlerin faaliyet alanına yakın bir yerdedi. Bu anlamda kabile, bölgede İslamî örgütlenmeyi ve direnişi esas alan Senusîlerin dikkatinden kaçmamıştır.²⁰¹ Bölgede Osmanlı ile beraber hareket eden Senusîler, özellikle 1870'lerden itibaren kabile ile direk iletişime geçmek suretiyle bölgede faaliyete başlamıştır. Bölgede karşılık bulabilen tarikat, bölgedeki köylere kadar nüfuzunu genişletmiştir. Bölgede birçok mescit ve okul açmaya çalışan tarikat, aynı zamanda bölgede birçok insanı kendisinin müntesibi yapmıştır.²⁰²

Tevarik-Senusî yaklaşmasının bir sebebi de Tevariklerin Fransızlarla dönem içerisinde bizzat çatışmış olmasıdır. Tevarik bölgesine keşif amacıyla gelen 500 kişilik

---

²⁰⁰ Muhammed Tandoğan, **Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevarikler ve Stratejik**

Konuları: Osmanlı-Tevarik Münasebetleri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 43.

²⁰¹ Tandoğan, **Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevarikler ve Stratejik Konuları:**

Osmanlı-Tevarik Münasebetleri, s. 198.

²⁰² Tandoğan, **Afrika'nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevarikler ve Stratejik Konuları:**

Osmanlı-Tevarik Münasebetleri, s.200.

Fransız askerî birliği bölgede Tevarik saldırısına uğramış ve birlik çok ağır kayıplar vermiştir. Bu anlamda Fransa ile çatışma halinde olan Tevarikler bölgede dönem itibarıyla cihad örgütlenmesi yapan Senusîlere ve şeyhlerine itimat etmekten başka çare bulamamıştır.²⁰³ Bu bağlamda Tevarik şehirleri olan Ayir, Agades ve Şemidor'da oldukça güçlenen tarikat, yerel kabileleri bir yandan Müslümanlaştırırken bir yandan da cihad konusunda örgütlemiştir. Bu bağlamda iki Senusî şeyhi Muhammed el-Berrârî ve Muhammed Sünnî bölgede Muhammed Mehdi tarafından vazifelendirilmiştir.²⁰⁴ Bölgede faaliyet gösteren Şeyhler, bir yandan da bölgede ticareti ve barışı sağlamak için çaba sarf etmiştir.

Bölgedeki Batı düşmanlığının Müslümanları birbirine yaklaştırmasının tezahürü idarî anlamda da kendisini göstermiştir. Osmanlı için stratejik bir noktada bulunan Tevarik Kabilelerine ait bazı şehirler bu dönemde Osmanlı idaresine katılmıştır. Bölgede Haggarlar ve Ezgarlar arasında süre gelen çatışma sebebiyle bölgede uzun yıllar düzensizlik ve huzursuzluk hâkim olmuştur. Bu yüzden bölge halkının Osmanlı idaresine daha önce de bağlanma talepleri olmuştur. Muhtelif sebeplerle gerçekleşmeyen bu istek 1875 yılında gerçekleşmiş; bölgede Osmanlı bayrağı dalgalanmıştır. Bu süreçte Fizan Kazasına bağlanan Gat'a kaymakam atanmış; bir tabur da asker sevk edilmiştir. Bunun ardından Senusî tarikatı bölgede 5 mescit inşa ederken; bir tarikat şeyhini de bölgeye göndermiştir.²⁰⁵ Tevariklerin elinde olan bir diğer şehir de Canet'ti. Gat gibi önemli bir konumda bulunan Canet, Fransızların bölgeyi elde etmek için girişimlerde bulunmasının ardından yerel halkın talebiyle Osmanlı idaresine girmiştir. Bu dönemde bölgeye kaymakam ve onunla birlikte 40 kişilik bir müfrezinin bölgeye gönderilmesine karar verilmiştir.²⁰⁶ Bu anlamda hiçbir otorite altına girmeyi kabul etmeyen Tevarikler, Osmanlı idaresiyle barışık bir şekilde Fransız işgaline kadar ilişkilerini sürdürmüştür. Bu dönemde Osmanlı askerlerinin ve idarecilerinin giremeyeceği en ıssız yerlere giren Senusîler, burada yaşayan kabile reislerini ve nüfuz sahibi insanları Osmanlı'ya bağlamıştır.

3.4.1.3. Tibular

Afrika'da yerel unsuru olan kabile niteliğindeki Tibular, Senusîlerin savunma ve örgütlenme stratejilerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Kabile, Tevarikler gibi bölgede uzun yıllar bir devletin tebaası olmadan varlığını sürdürebilmiştir. Bu bağlamda kendilerine has kabile hayatı ve kurallarıyla yaşayan Tibular konum itibarıyla Fizan'ın merkezinde,

²⁰³ Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 69.

²⁰⁴ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 300.

²⁰⁵ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 268.

²⁰⁶ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 270.

doğusunda ve güneyinde yaşamışlardır. Fizan'ın Batısında Ferân Tibuları, Tibesti dağlık bölgesinde Reşade Tibuları, merkezi Ayn Galaka olan Borku Tibuları, merkezi Bilma olan Kavar Tibuları ve Kufra Bölgesi Tibuları olarak çeşitli bölgelere yayılmışlardır. Esas itibariyle iki kısma ayrılan Tibuların bu ayrımı geçim tarzlarına göre olmuştur. Bir kısmı göçer olarak ticaret yollarından geçimi sağlarken bir kısmı da Kavar Bölgesinde tuz ticareti yaparak yerleşik hayat tarzını benimsemiştir.²⁰⁷

Tibular din olarak İslam dinini benimsemişlerdir. Ancak yaşadıkları kabile hayatı ve içe kapalılık onların dinî meselelerde ilerlemesine mani olmuştur. Bu anlamda bölgede kabile tarafından kervan hırsızlığı ve yağma olayları görülmüştür. Uzun yıllar belli hayat tarzında devam eden kabile, Senusîlerin bölgelerine nüfuz etmelerine ve bölgelerinde faaliyet göstermelerine izin vermiştir. İlk olarak İbrahim Meşruh isimli Senusî şeyhinin 1860'ta Bilma'da açmış olduğu zaviye ile başlayan Senusî faaliyeti zaman içerisinde artarak devam etmiştir. 1870'te Ayir ve Agades'te güçlenen Senusîler bölgede birçok Kur'an Okulu ve mescit açmışlardır. Tibular, Senusî Tarikatına o kadar hürmette bulunmuşlardır ki elde ettikleri ganimetlerin dörtte birini gönüllü olarak Senusîler'e vermişlerdir. Senusîlerin bölgede her kabileye eşit mesafede yaklaşma hassasiyeti ve üst kimlik olarak İslamî ihya ve direnişi koyması bölgede kabul edilebilirliğini kolaylaştıran etken olmuştur.²⁰⁸

Zaman içerisinde bölgede nüfuzunu arttıran tarikat, Kavar'da 8 zaviyeye ulaşmıştır.²⁰⁹ Senusîler bölgede bir yandan halkı Fransız işgaline karşı örgütlerken bir yandan da dinî faaliyetler bulunmuşlardır. Bu anlamda bölgede Senusî zaviyelerinin kıymeti artmış; halkın teveccühü bu zaviyelere olmuştur. Bu zaviyelerde yetişen çocuklar, tüccar ya da Marabu (Din Adamı) olarak yetiştiklerinden bölgede önemli bir statü elde etme imkânına erişebilmişlerdir. Bölgedeki marabuların çoğunluğu Senusî müntesibi olurken; halkı ve bölgedeki gençleri Batı işgaline direnme konusunda bilgilendirme faaliyetinde bulunmuşlardır.²¹⁰ Bölgede bir anlamda Osmanlı adına ve Hilafet adına çalışan Senusîlerin faaliyeti hakkında Abdülhamid tarafından bölgeye gönderilen Sadık l-Müeyyed Halifeye dua edilmesini şu sözlerle belirtmiştir: “Böyle uzak yerde hutbenin nâm-ı nâmî-i Hazret-i Hilafetpenâhiye tilavetini ve Zat-ı Akdes-i Hümayûn'a dua olunması üzerine bu kadar muvahhidînin bülend-âvâz ile âmin-hân oluşunu görüp de eşk-riz-i iftihar olmamak bir Osmanlı için kabil midir?”²¹¹

²⁰⁷ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 311.

²⁰⁸ el-Müeyyed, **Afrika Sahrâ-yı Kebirinde Seyahat**, s. 121.

²⁰⁹ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 324.

²¹⁰ Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 326.

²¹¹ el-Müeyyed, **Afrika Sahrâ-yı Kebirinde Seyahat**, s. 123.

Tibuların, buldukları bölge itibariyle Trablusgarp ve Cezayir arasında bulunması bu kabilenin önemini bir kat daha arttırmıştır. Özellikle Cezayir'e hâkimiyetini kuran ve bölgede genişleme politikası güden Fransa'ya karşı koymak için bölgenin Osmanlı toprağı olması hayati önem taşımıştır. Bu dönemde Trablusgarp ile Tibuların irtibatlarının kesilmemesi için Osmanlı devlet adamları bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bu anlamda Tibuların yoğun olarak yaşadığı Kavar'ın Osmanlı toprağı olması için yoğun gayret gösterilmiştir. Bu gayretler sonucunda Kavar, Fizan'a bağlı bir kaza olarak Osmanlı'ya bağlanmıştır. Bölgeye hâkim olan Şeyh Abdulkadir'in de arzusu bu yönde olmasından bölgede Osmanlı stratejik bir üs kazanmıştır.²¹²

3.4.2. Misyonerlik Faaliyetleri ve Senusîler

Senusîlerin bölgedeki kurmuş oldukları idarî ve ticarî ağ, Trablusgarp'tan başlayarak bölgenin Güneydoğu ve Güneybatı Bölgesini kapsamıştır. Bölgede Müslüman bir otorite olarak ortaya çıkan ve Osmanlı Devletinin de desteğini alan tarikat, bölgede İslamî ihya ve ıslah anlamında da önemli çalışmalarda bulunmuştur. Özellikle zaviyelerin bölgedeki İslamî bilinç ve anlayış hakkındaki faaliyetleri bölgede İslamî hassasiyeti artıran önemli bir unsur olmuştur. Bu dönemde Batılıların bölgede yapmış oldukları Misyonerlik faaliyetlerinin de bir derece sonuçsuz kalmasının altında yine Senusîlerin olduğu bir gerçektir. Özellikle dönemin Fransız Sömürge Bakanı tarafından vurgulanan “Senusî Tehlikesi” kavramı bölgedeki Senusî etkisini göstermektedir.

Hıristiyanlığın bölgede yayılması XVI. yüzyıldan itibaren bölgede faaliyet gösteren seyyahlar tarafından başlatılırken; bölgede yaygınlaşması ve kurumsal bir yapı arz etmesi XIX. yüzyılda mümkün olabilmiştir. Bu anlamda misyonerlik, sömürgecilik hedefleriyle birleşmek suretiyle bölgede yeni bir kıvama gelmiştir. Batılılar bölgede güçlenirken aynı zamanda hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek için Hıristiyanlığı bir araç olarak kullanmışlardır.²¹³ Bu anlamda bölgede Protestan ve Katolik misyonerleri bölgede temsilcilik açmak suretiyle faaliyete başlamışlardır. Özellikle 1850'den sonra yoğunlaşan sömürgecilik politikasına paralel olarak artan faaliyetler bölgede özellikle otorite eksikliği olan bölgelerde kendisini göstermiştir. Bu bağlamda zaman içerisinde üç büyük misyonerlik ağı meydana gelmiştir. Birincisi Fransa tarafından Fas'tan başlayarak Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ı kapsayan bölge; ikincisi, İngiltere, Fransa, Amerika ve Almanya tarafından günümüz Senegal'den Gabon'a kadar olan ve Batı Afrika Sahilleri olarak bilinen Gine Körfezini

²¹² Kavas, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, s. 332.

²¹³ Tandoğan, **Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)**, s. 77.

kapsayan bölge; üçüncüsü ise, İngiltere, Amerika, Almanya tarafından Güney Afrika Bölgesinde Ümit Burnunda hem Atlas Okyanusunu hem Hint Okyanusu istikametinde güneyden kuzeye doğru olan bölgeleri kapsamıştır.²¹⁴

Bölgede Batı işgalleriyle birlikte gelişen misyonerlik, zaman içerisinde işgal edilen bölgelerde özellikle köleler üzerinde etkili olmuştur. Bölgede köle ticaretinin yasaklanması propagandası üzerinden Hıristiyanlığı yaymaya çalışan Batılılar, yüz binlerce köleyi bu yolla Hıristiyanlaştırmışlardır.²¹⁵ Bu anlamda bölgede dinî ve siyasî otorite eksikliğini kullanan misyonerler, Senusîlerin etki alanlarında istedikleri faaliyette bulunamamıştır. Senusî tarikatının açmış oldukları zaviyelere halkın teveccühü sayesinde Hıristiyanlık bölgeye girememiştir. Hıristiyanlığın yayılmasına engel olunmasının yanı sıra bölgede birçok putperest ve yerel inanca sahip kabile Senusîler'in gayretleri sonucunda İslam ile tanışmıştır. Bunun en büyük örneği Trablusgarp'ın güneyinde yer alan Emnedi Sultanlığı olmuştur. Putperest bir inanca sahip olan Emnediler, 1855 yılında Senusîlerle tanıştıktan sonra bölgede Senusîlerin faaliyet göstermesine izin vermiştir. Senusîlerin faaliyetleri sonucunda 1888 yılında bütün bölge halkı İslam dinine geçmiştir.²¹⁶

Misyonerlik, farklı bölgelerde farklı şekillerde kendisini göstermiştir. Örneğin Hıristiyanların yaşadığı ya da azınlıkta olduğu yerlerde onları eğitmek ya da haklarını korumak adına yaptıkları faaliyetlerin yanı sıra kabilelerin yaşadıkları yerlere nüfuz ederek okullar aracılığıyla dinlerini ve dillerini yaymak suretiyle faaliyette bulunmuşlardır. Özellikle sömürgecilik politikasının bölgede arttığı dönemlerde birçok misyoner teşkilatları kurulmuştur. Bunlar: London Missionary Society, American Board of Commissioner for Foreign Missions, Basel Mission, Péres Blancs gibi kuruluşlar olmuştur.²¹⁷ Bu dönemde misyonerler dillerini ve dinlerini Afrika'ya taşımamakla kalmamış; devletlerinin menfaatlerini de bu yolla halka dikte etmeyi amaçlamıştır. Siyasî nüfuzla birlikte hareket eden misyonerler, zaman içerisinde bölgede Hıristiyanlığı ikinci din olarak yaymaya muvaffak olabilmişlerdir.

Misyonerlerin ve Batılı devletlerin bölgede yayılması devam ederken, Senusîler de bölgede İslamî faaliyetlerine ve örgütlenmelerine devam etmiştir. Bu dönemde bölgede İslam'ı savunmayı ve yüceltmeyi hedef ittihaz eden Senusîler, Fransızların en çekindiği ve temkinle yaklaştığı güç olmuştur. Nitekim bu dönemde Fransızlar, Senusîleri “dinî fanatizm” yapmakla itham etmiş; bölgedeki insanların tarikat tarafından, Hıristiyanlara karşı

²¹⁴ Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, s. 79.

²¹⁵ Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, s. 81.

²¹⁶ Özköse, *Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi*, s. 57.

²¹⁷ Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, s. 84.

kışkırtıldığı konusunda Osmanlı'ya şikâyetle bulunmuştur.²¹⁸ Bu dönemde bizzat Osmanlı'ya bağlı olarak faaliyet göstermeyen Senusîler için yapılan bu şikâyetler sonuçsuz kalmıştır. Bununla birlikte bölgedeki İslam etrafında insanların ve kabilelerin birleşmesi ve savaşması da Fransızların Senusîler için “asi topluluk” demesine yol açmıştır.

Bölgede Batı işgaline karşı top yekûn hareket eden Senusîler, yalnızca silahlı bir örgüt yapısı içerisinde olmadığından fikrî ve dinî anlamda da Batı'ya karşı koymayı amaçlamıştır. Bu anlamda Batılı devletlerin bölgede gösterdikleri dinî faaliyetlere karşın İslam'ı ihya etmek ve bölge insanın bilinçlendirmek amacı güden tarikat, bu amacında muvaffak olabilmıştır. Nitekim bu dönemde Fransızların yoğun çabasına karşın, eskiden beri Müslüman olan Libya, Nijer, Sudan gibi beldeler İslamî kimliğini muhafaza etmeyi bilmiştir. Bu anlamda Senusîler, İttihad-ı İslam'a bu yolla da doğrudan katkıda bulunmuşlardır.

3.5. Bölgede Değişen Batı Siyaseti

Batı'nın sanayi devrimi sonrasında izlemiş olduğu siyaset sonucunda ortaya çıkan durum, Avrupa dışında kalan toprakların sömürgeleştirilmesi olarak tezahür etmiştir. Bu anlamda Batılı devletler XIX. yüzyılın başından itibaren çeşitli bölgelerde işgal girişimlerine başlamıştır. Batılı devletler bir yandan sömürgeleştirme faaliyetlerinde bulunurken bir yandan da kendi aralarındaki güç dengesine dikkat etmişlerdir. Güç ve nüfuz olarak ileri çıkan devletlerin, diğer devletler tarafından diplomasi kullanılmak suretiyle ileri derecede hâkimiyet elde etmesine engel olunmasına gayret göstermiştir. Bu anlamda özellikle İngiltere-Fransa arasında ortaya çıkan rekabet uzun yıllar diplomatik alanda kendisini göstermiştir. Bu rekabetten uzun yıllar istifade eden Osmanlı, dengelerin kendisi adına olumsuz anlamda değişmesi sonucunda uluslararası alanda yeni müttefikler aramak durumunda kalırken; taşrada yerel unsurlarla işbirliği yapmak durumunda kalmıştır.

3.5.1. Batılı Devletlerin Afrika'yı Taksimi

Bölgede daha önceden başlamış olan işgal faaliyetlerinin bir düzene ve kanuna oturtmak amacıyla Berlin'de toplanan konferans Almanya, Avusturya-Macaristan, Belçika, Danimarka, İspanya, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, İtalya, Hollanda, Luksenburg, Portekiz, Rusya, İsveç, Norveç ve Osmanlı Devleti'nin katılımıyla gerçekleşmiştir. ²¹⁹ Bu dönemde Batılı Devletlerin bölgede hâkimiyetlerini kurma noktasında önlerinde ciddi bir rakip kalmamasından bölgedeki nüfuz alanlarını aralarında anlaşmak suretiyle çözüme kavuşturmayı hedeflemişlerdir. Bu anlamda Afrika'da ticareti inkişaf ettirmek, Atlantik'e

²¹⁸ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 189.

²¹⁹ Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 75.

dökülen nehirlerde serbest nakliyat esaslarını tespit etmek, işgal edilen yerlerde yerel halkın huzurunu ve güvenliğini temin edecek tedbirleri almak gibi maddelerin karara bağlandığı bu konferansta aynı zamanda Kongo gibi devletler tanınmış, Kamerun üzerinde Alman himayesi teyit edilmiştir. Bu anlaşma ile birlikte Avrupa Devletlerarasında Afrika'nın anlaşmalar yapmak suretiyle taksim edilmesi dönemi başlamıştır²²⁰.

Avrupa'da milliyetçilik akımı ile birlikte sömürgecilik için yeni motivasyonlar ortaya çıkarken; devletler de sömürgeciliği bir devlet politikası haline getirme konusunda yarışa girişmişlerdir. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın içerisinde olduğu bu rekabet ortamı diğer Avrupa Devletlerini de sömürge arama konusunda teşvik etmiştir. Bu anlamda sömürgeci devletler için en önemli devre 1890-1905 yılları arasında meydana gelmiştir. Bu dönemde Avrupa'da pek çok ülkenin kamuoyu ve siyasetçileri genel olarak devletlerin sömürge politikasını gerekli görmüştür.²²¹ Bu anlamda Afrika'daki taksimat anlamında 1890 Fransız-İngiliz Anlaşmasıyla bölgede yeni sınırlar belirlenmeye başlamıştır.

3.5.1.1. 1890 İngiliz-Fransız Anlaşması

Carls Peter isimli Alman bir gemici, bölgede kurmuş olduğu "Gesellschaft für Deutsche Kolonisation" isimli sömürgecilik cemiyeti imkânlarıyla bölgede Almanya adına faaliyet göstermiştir. Zaman içerisinde bölgede bir güç olan ve kabilelerle anlaşılan Peter, İngiltere'nin dikkatini çekmiş ve bu sebepten İngiltere ve Almanya bölgede anlaşma imzalamak durumunda kalmıştır. Fransa kendisinin haberdar edilmediğini bahane ederek anlaşma protesto ederek bölgede yeni haklar elde etme amacı gütmüştür. Bu anlamda 1890'da İngiliz-Fransız Anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Fransa Cezayir'in hinterlandının belirlenmesi yönünde İngiltere'ye ısrarcı olmuştur. Bu anlaşmayla Fransa, Cezayir'in güney sınırının Çad Gölüne kadar inme hakkını elde ederken; Afrika'nın merkezinde hâkimiyet kurma fırsatı yakalamıştır.²²²

İki devlet arasında Afrika'yı paylaşırken Osmanlı, bu anlaşmaya tepki göstermiş; Londra Büyükelçiliğinden anlaşmanın Osmanlı'yı ilgilendiren bölümlerinin belgelerini istemiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury, Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetine hâlel getirilmediğini belirterek gerekli belgeleri Osmanlı'ya göndermiştir. Bu bağlamda anlaşma hakkındaki Türk görüşü şu şekildedir: "*İmparatorluk Hükümeti hukukunun, vilayetin güneyinde Sahra cihetinde İmparatorluk makamlarınca doğrudan doğruya idare edilen*

²²⁰ Ataöv Türkkaya, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977, s. 15-16.

²²¹ Türkkaya, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, s. 19.

²²² Türkkaya, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, s. 21

Gadames, Gat, Azger Tuareg, Marzuk, Gatrün, Ticerri ve mülhakatından maada eski kayıtlar ve bizzat hinterland nazariyesi gereğince aşağıda tayin edilen mıntıkaya şamil olması gerektiğini beyan eder."²²³

Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetinin tanınması, Batılıların bu topraklardan vazgeçtiği anlamına gelmemiştir. Nitekim bu dönemde Fransa fiilen olmasa da siyaset olarak Osmanlı toprağında yaşayan bir kısım kabileleri kendisine çekmek için birtakım yollara başvurmuştur. Bu dönemde bölgede barışı ve ticareti kullanmak suretiyle Tibuları ve Tuaregleri kendi tarafına çekmek isteyen Fransa, bölgede yeni ticaret merkezleri oluşturmak suretiyle bölgede bir ayrılık çıkarmak istemiştir. Bu dönemde Osmanlı'ya bağlı olan kabilelere cazip tekliflerle gelen Fransızları Tuaregler Osmanlı makamlarına şikâyet ederler. Gönderilen mektupta "*Biz Tuaregler develerimiz gibi cühela takımındanız. Tuaregler bir şey bilmediklerinden bize mektuplarınızı eksik etmeyiniz. Bunu da size bildiririz ki, Fransızlar öz kişi olarak her sene iki-üç kere toprağımıza gelmekte ve toprağımıza taaddiyen girmekte ve bazı cühela ile konuşmaktadırlar. Muratları iki meseledir: Bunların hiçbirini kabul etmedik. Biri Sudan yolunun küşadı, biri Temasinin Memleketinde ebniyye (Bina) yapılmasıdır. Her geldikçe yalanlarla idare ediyoruz ve hiçbir arzularını yapmıyoruz. Muradımız bu keyfiyeti size bildirmektir. Çünkü Azger evvelde Devlet-i Âliyye tahtında idi. Hâlâ da halk ve arazisi Devlet-i Âliyenindir. Azgerlerin Temasinin'den Gata'a kadar olan arazileri pek çoktur. Fransızlar geldikçe iade ettiriyoruz. Bu arazi sizindir. Biz dahi taatiniz altındayız. Ancak hile bitti ve daha gelir ve ellerinde mühürünüz bulunmazsa onlara mukabeleden başka çaremiz kalmamıştır. Anın için Cenab-ı Hak'tan ve sizden rica ederiz ki muradınızı bize bildiriniz ve Temasinin memleketinde sancağınızı serien ve âcilen rekzediniz. Çünkü Fransızların, Sudan'a başka yolu yoktur. Bu suretle anı men ve tevkif ve bizi kendi halimize bırakmayınız ve hakkımızda çalışınız ve elinizi üzerimize uzatınız ve bize şefkatli bir peder gibi muamele ediniz...*"²²⁴ denilmiştir.

Bölgede değişen Fransız siyaseti ve uygulamaları sebebiyle yardım isteyen bölge halkına Osmanlı ciddi yardımda bulunamamıştır. Bu dönemde devletin meşgul olduğu iç sorunlar sebebiyle bölgeye yeterli yardım gitmediğinden Fransızlar bölgede emellerine kısmen ulaşmışlar; bir kısım kabileleri kendi taraflarına çekmişlerdir. Ancak bu dönemde Bab-ı Âli, diplomatik önlemler almış; bölgedeki kabilelerin Osmanlı'ya bağlı ve tabi olduklarını bildirmiştir. Bu anlamda Fransa, bölgeye nüfuz edememiş; Osmanlı bölgedeki

²²³ Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, s. 85.

²²⁴ Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, s. 86.

varlığını ve tebaasını Batılılara karşı korumayı bilmiştir. Özellikle sınır vazifesi gören Gat ve Gadames gibi şehirler bu dönemde hassasiyetle takip edilmiştir.²²⁵

Bölgedeki siyasetini değiştirmek durumunda kalan Fransızlar, hedefe ulaşmak için daha kesin ve katı yollara başvurmuştur. Sahra'ya çıkma amacıyla olan Fransız kuvvetleri Batı istikametinden bölgeye girmeye çalışmışlardır. Bu dönemde bölgede keşif yapan ajanların raporları doğrultusunda Sahraya giriş için iki otoritenin Fransa için engel teşkil ettiği görülmüştür. Bunlardan birisi, Şeyh el-Hac Ömer'in kurduğu Ahmadu Devleti, diğeri ise bugünkü Gine'nin arka kısmını kontrol eden Samori Devletiydi. Bu iki devlet de Fransızlara karşı koymaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Özellikle Samori Devletinin bölgedeki direnişi şöhret bulsa da Fransızlar 3 sene içerisinde burayı ele geçirmişlerdir. Bu iki devletin yıkılması tanınmış İslam beldelerinden olan Tombuktu'nun Fransa'nın eline geçmesini sağlamıştır. Bu durum Müslümanlar arasında üzüntüye ve endişeye sebep olmuşsa da fiilen bir karşılık verilememiştir. Fransa'nın Sahra Bölgesine fiilen geçmesi ve bölgedeki Tuaregleri mağlup etmesi, bölgedeki Fransız tehdidini arttırmış ve yerel unsurları endişeye sevk etmiştir.²²⁶

Fransa'nın bölgede güçlenmesi en çok İtalya'yı rahatsız etmiştir. Trablusgarp'ı kendisine hedef olarak belirleyen İtalya, Fransa'nın bölgede güçlenmesinde kendi menfaatinin tehlikeye girdiğini düşünmüştür. Bu dönemde İngiltere ve Osmanlı makamlarına Fransa'ya karşı tedbir alınması için başvuran ve diplomasiyi etkin bir şekilde kullanmak isteyen İtalya, bölgede istediğini elde edememiştir. Bunun yanı sıra bölgede Fransa ve Osmanlı'nın da yakınlaşmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim bu dönemde Fransa, Mısır'da Osmanlı'yı desteklemiş; İngiltere ve İtalya karşısında geçici bir denge unsuru olmuştur.²²⁷

3.5.1.2. 1899 İngiltere-Fransa Anlaşması

Rekabet halinde olan İngiltere ve Fransa devletlerinin bölgede hâkimiyet sahaları genişledikçe menfaatleri de çakışma duruma gelmiştir. Özellikle İngiltere'nin dönem itibarıyla dünyanın çeşitli yerlerinde sömürgelerinin olması sebebiyle Afrika'da fazladan kayba uğramak istememiştir. Bu anlamda Afrika'daki devletlerin hinterland meselesini ve nihaî sınırları belirlemek üzere Fransa ile anlaşma yapmak istemiştir. Bu dönemde öz

ellikle Rusya ile rekabet halinde olan İngiltere, gücünü ve enerjisini farklı coğrafyalara yaymak suretiyle bölgelerde anlaşmalar yapmıştır. Fransa ise birçok sömürgesi Afrika kıtasında olduğundan bölgede İngiltere'ye göre daha avantajlı bir konuma geçmiştir.

²²⁵ Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 273.

²²⁶ Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, s. 427.

²²⁷ Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 285.

İngiltere'nin XIX. yüzyılın başından itibaren kontrol altında bulundurduğu Mısır'da İngiliz Hâkimiyetine karşı olan Fransa, burada İngiliz hâkimiyetine son vermek için bir dizi faaliyetlerde bulunmuştur. Diplomasiden ve anlaşmalardan sonuç çıkaramayan Fransa, Sudan Mehdi Devleti üzerinden Bahr-el Gazel, Yukarı Nil ve Fachoda Bölgelerine asker çıkarmıştır. İngiltere'nin kızgınlığına sebep olan bu durum her iki devleti savaşın eşiğinden döndürmüştü; iki devlet de çözümü anlaşma yollarında aramıştır.²²⁸

21 Mart 1899'da yapılan anlaşmaya göre, Fransa Bahr-el Gazel, Yukarı Nil ve Fachoda Bölgelerindeki hakkından vazgeçerken; Vaday, Bagirmi, Kanem, Ennedi, Borku, Tibesti gibi Osmanlı hinterlandında olan bölgeleri Fransa'ya bırakmıştır.²²⁹ Bu dönemde Fransa Sahra'da ve Batı Afrika'da önemli bir güç olmuştur. Anlaşmanın diğer maddelerine göre, Fransa da İngiltere'nin Mısır'daki hâkimiyetini tanıyacağını ve bölgede siyasî nüfuz elde etme girişiminde bulunmayacağını açıklamıştır. Bu dönemde anlaşma İngiltere karşısında Fransa için hezimet olsa da Afrika'da siyasî nüfuz elde etme anlamında işe yaramıştır. 1899 yılından itibaren bölgede en büyük engel olan Rabih Devletini devre dışı bırakmak için mücadele veren Fransa, amacına 1900 yılında ulaşmıştır. Bu zaferle birlikte Fransa, bölgede kendisine mani olacak güçlü bir otoriteyi bertaraf etmiş ve bölgede gücünü iyice arttırmıştır.²³⁰

3.6. Batılı Devletlere Karşı Osmanlı-Senusî İşbirliği

Osmanlı, Afrika'da uzun seneler kalmasına rağmen bölgedeki yerel halkla tam anlamıyla kaynaşacak şartlar meydana gelmemiştir. Bu dönemde bölgede idareci olarak vazife gören Türkler, zaman içerisinde ayrı bir elit sınıf meydana getirdiklerinden uzun yıllar yerel halk ile mesafeli durmuştur. Batı tehdidine kadar devam eden bu durum karşılıklı menfaat ilişkilerinin ve bölgedeki İslam hâkimiyetinin devamını muhafaza etmek amacıyla farklı bir kimliğe bürünmüştür. Bu dönemde bölgede maddî ve manevî alanları kapsayan bir hareket olarak ortaya çıkan Senusîler, bölgede emelleri olan Batılıların en çok çekindiği güç olarak kendisini göstermiştir. Nitekim bu dönemde bölgede ciddi anlamda örgütlenme ve bilinçlenme şuuru veren tarikat, bu mücadelede kendisine yardımcı olarak Osmanlı Devletini bulmuştur. Özellikle kurulduğu dönemden 1880li yıllara kadar mesafeli olan ilişkiler, Abdülhamid'in tahta çıkması ve bölgedeki Batılı Devletlerin işgal tehditlerinin artmasından dolayı bir ileri safhaya geçmek durumunda kalmıştır.

---

²²⁸ Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 93-94.

²²⁹ Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, s. 428.

²³⁰ Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 95.

Tarikatın zaviye sayısını ve nüfuzunu arttıran Muhammed Mehdi, bu mücadelede Osmanlı'nın gücünü ve amaçlarının farkında olarak Osmanlı idarecileri ile birlikte hareket etmiştir. Bölgede faaliyet gösteren bütün zaviye mukaddemlerine kurallara uyulması gerektiğini ve Osmanlı idarecilerine itaat edilmesi hakkında mektuplar gönderen Mehdi, bu anlamda Osmanlı idaresinin de takdirini kazanmıştır.²³¹ 1891 yılında Abdülhamid tarafından bölgeye gönderilen Sadık el-Müeyyed Paşa aracılığıyla Muhammed Mehdi'ye gönderilen mektupta, Hilafete itaat ve işbirliği yapmak üzerinde durulurken; bölgede faaliyet gösteren Hıristiyanlara karşı da uyanık olunması gerektiği vurgulanmıştır. Nitekim bu mektupta Hilafetin önemi *“Siz Hilafetin gerekliliğini, imametin önemini, Osmanlı Devleti bünyesinde uzun yıllar Allah tarafından Müslümanların imametinin Osmanlılara nasip edildiğini çok iyi bilmektesiniz. Allah her inananın Hilafet merkezine itaat etmesini emretmiştir.”*²³² sözleriyle vurgulanmıştır.

Bölgede her iki otorite için de işbirliği yapılacak ve güvenilecek başka bir otorite bulunmadığından her iki taraf da birbirlerinin haklarına riayet etmek suretiyle işbirliğinde bulunmuşlardır. Nitekim mektupta geçen *“Özellikle zor zamanlarda kâfir, mürtet, hain ve fitnecilerden oluşan düşmanın problemler oluşturduğu, ehlisünnet akidesinin hedef alındığı ve Osmanlı İslam Hilafetinin yıkılmasının amaçlandığı bu dönemde nelerin olduğunu görmektesiniz ki, sesinizin duyulduğu, sözünüzün geçtiği her yerde müritlerinizi, öğrencilerinizi Osmanlı Devletini desteklemeye sevk etmektesiniz. Allah'tan korkan, Peygamber'i seven, Peygamber'in gerçek halifeleri olmaları bakımından bizim manevî önderlerimiz olan ulemadan sizin gibi insanlar Müslümanlar arasında bulunmaktadır. O kadar ki, Osmanlı İslam Devleti içinde kanun ve sistem çerçevesi çerçevesinde teminat altında alınmış bulunmaktasınız.”*²³³ ibareleri Şeyh Mehdi'nin Osmanlı Hilafetine hürmette bulunduğu ve Osmanlı'nın da kendisine hürmetli bir şekilde bir muamelede bulunduğu görülmüştür.

O dönemde en önemli iletişim aracı olan mektup vasıtasıyla yapılan bu karşılıklı görüşmelerde Muhammed Mehdi de Halifeye hürmetini göstermiştir. Bölgedeki Osmanlı Valileri aracılığıyla gerçekleşen bu mektuplaşmalarda karşılıklı hürmet ve muhabbet mevcuttur. Her ne kadar siyasî ve resmî bir anlam taşımaya da bu mektuplaşmalar aracılığıyla samimi bir muhabbet ortaya çıkmıştır. Nitekim Muhammed Mehdi, 1885 yılında yazmış olduğu mektubunda padişahı *“Halife”* olarak bahsetmekte ve sağlığına duacı olmaktadır.

²³¹ Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik*, s. 101.

²³² Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik*, s. 104.

²³³ Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik*, s. 107.

Dönemin Türkçesine çevrilen mektupta “*Cism-i saadetmakrûn ve talat-ı behçetnûmun olan Zat-ı Ali-i Hilafetpenahilerin afiyet ve selametini rehin-i ittıla-ı memnuniyet olmasıyla temadi-i ömr-ü selamet-i devletleri ediye-i hayriyesi ref-i kabulgâh-ı Cenab-ı Rabb-ı izzet kılındı.*”²³⁴ sözleriyle padişah için iyi niyetlerini dile getirmiştir.

Sultan Abdülhamid, bölgede Senusî faaliyetlerinin Hilafete ve Osmanlı idaresine zararlı olmadığına ikna olduktan sonra bölgeye birçok maddî yardımda bulunmuştur. Bu dönemde özellikle Senusî mukaddemlerine değerli hediyeler gönderilmiş; İtalyan ve İngilizlerin Senusîleri elde etme çabalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte 1890’da Senusî zaviyeleri öşür vergisinden muaf tutulmuş; zaviyelerin kalitesinin yükseltilmesi amaçlanmıştır. Birbirine son derece muhtaç olan iki otorite de bunun farkında olarak davranmışlar; Batının bölgeye girmemesi için ellerinden geleni yapmışlardır.²³⁵

3.6.1. Bölgede Osmanlı Tedbirleri

Bölgede hızlı bir şekilde değişen Batı politikaları, Osmanlı’yı bir dizi tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu dönemde İngilizlerin Mısır işgali sebebiyle doğrudan bölgeyle temas içerisinde olmayan Osmanlı, bölge için gerek askerî alanda gerekse diplomatik alanda çalışmalar yapmıştır.

3.6.1.1. Askerî Tedbirler

Batılıların kendi aralarında paylaşımını yaptığı Afrika için Osmanlı bölgedeki kendi toprağını ve nüfuzunu koruma amacı gütmüştür. Bu bağlamda özellikle diplomatik yollardan hakkını korumayı amaçlayan Osmanlı, bölgede olası bir saldırıya karşı da tedbir almıştır. Bu anlamda 1892 yılında bölgede “Hamidiye Alaylarının” kurulmasını ve böylelikle yerel halka askerî eğitim verilmesi amaçlanmıştır. Bölgede Salim Mecîsî ve Hacı Salim Dağem Efendi gibi bölgede nüfuz sahibi insanlar İstanbul’a çağrılmış ve kendilerine gerekli vazifeler verilmiştir. Bu anlamda bölgede asker sayısının artırılmasının kararlaştırıldığı bu karara göre öncelikle Kolağalarından taburlar teşekkül ettirilmesi ardından kurulan bu düzenli taburların bölgedeki yerel halkı eğitmesi amaçlanmıştır. Aynı zamanda bölgede nüfuzlu kişilerin gözetimi altında Trablus ve Bingazi’de komisyonlar kurulması ve bu komisyonların başlarına Salim Mecîsî ve Hacı Salim Dağem Efendilerin geçmesi düşünülmüştür.²³⁶

Osmanlı’nın yayılmış olduğu coğrafyada işgal girişimlerinin başlaması ve Osmanlı’nın giderek güç kaybetmesinden doğan asker ihtiyacının karşılanması için kurulan

²³⁴ Ziadeh, *Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik*, s. 107.

²³⁵ Artuç, *İttihat ve Terakki’nin İttihat-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senusî İlişkileri*, s. 64.

²³⁶ *Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2013, s. 310-311.

Hamidiye Alayları, taşrada Padişahı temsil eden aşiretlerden kurulmuştur. Bu dönemde Kuloğullarının seçilmesinin sebebi ise yerel halkın ve kabilelerin daha önce intizamlı bir işte istihdam edilmemeleri ve güven kaygısı olmuştur. Nitekim bazı kabilelerin devletin silahlarını soygunda ve kaçakçılık gibi işlerde kullanmasından çekinilmiştir. Bu anlamda elde sadece Kuloğulları seçeneği kalmıştır. İlk başlarda nizam altına girmek istemeyen Kuloğulları, bölgeye giden yetişmiş askerlerin teşviki ve çalışmasıyla düzenli orduya iltihak etmişlerdir.²³⁷

3.6.1.2. Diplomatik Tedbirler

Bölgede özellikle 1899 yılında İngiltere-Fransa arasında yapılan ve Osmanlı'nın bölgedeki güney sınırını tehlikeye atan anlaşma ile yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı, bölgedeki hinterlandını korumak ve Fransız tehlikesini bertaraf etmek amacıyla Paris Büyükelçisi Münir Bey nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda Osmanlı, Fransa'dan Osmanlı bölgesinden çıkmasını ve Libya sınırına saygı göstermesini telkin etmiştir.²³⁸ Buna karşın Fransız makamları ortada bir ihlal olmadığını Fransa'nın Çad Gölü havzasındaki haklarını kullandığını bildirmiştir. Bununla birlikte bölgede Türk hâkimiyetini gösterecek bir delil olmadığını ve bölgenin Fransa'ya geçmesinde herhangi bir engel olmadığını belirtmiştir. Bu gelişmelere karşın Osmanlı, Alman ve İtalyan makamlarını harekete geçirmeye çalışmışsa da uluslararası alanda yalnız kalmıştır.²³⁹

Bölgede Fransa tehlikesinin ileri safhada hissedildiği dönemde Osmanlı, bölgenin Müslüman olduğunu, birçok din adamının Osmanlı tarafından görevlendirildiğini ve Cuma hutbelerinde halifenin isminin okunduğunu delil göstererek bölgedeki hâkimiyetini savunmuştur.²⁴⁰ 1885 Berlin Konferansı ve 1890 İngiltere-Fransa Anlaşması referans verilerek bölgede padişahın hakkının tanındığı belirtilmiştir. Bu anlaşmaların yeterli olduğunu ve uluslararası alanda yeni anlaşma olmadan bu sınırların değiştirilemeyeceğini savunan Münir Bey, bu savunmasıyla Osmanlı adına süre kazanmıştır. Bu bağlamda Osmanlı, yapılan bu anlaşmanın sınır ihlali olduğunu ve kabul edilmeyeceğini gerekli makamlara bildirmiştir.²⁴¹

Bu dönemde Fransa, Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetinin göreceli bir mesele olduğunu bildirmiş; uluslararası hukuka göre bölgede barışı temin etme noktasında vazifeli olduğunu bildirmiştir. Osmanlı'nın bölgede vazifeli resmî memurlarının olmasını ve Fizan'a

²³⁷ Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb, s. 311.

²³⁸ Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, s. 100.

²³⁹ Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, s. 103.

²⁴⁰ Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 296.

²⁴¹ Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 301.

bağlı kaza şeklinde bir yapı içerisinde olduğu söylene de Fransa Devleti bu delilleri kabul etmemiştir. Bölgede yerel halkın Fransa'yı kabul ettiğini ve yerel halkın fikirlerinin önemli olduğunu vurgulayan Fransızlar, bu bölgeleri “*Res Nullius*” yani sahipsiz topraklar olarak tanımlamıştır. Bölgede ciddi bir otoritenin olmadığını ve bölge halkının fikrinin bu konuda önemli olduğu vurgulanırken; Ayrıca bölge halkı ile yapılacak anlaşmanın bölgenin geleceğini tayin etmesi gerekliliği de belirtilmiştir.²⁴²

Osmanlı bürokratları bölgede İtalya ile anlaşma zemini arasa da İtalya ve Fransa bölgenin paylaşımı konusunda mutabakata varmış olduğundan bir tesir göstermemiştir. Bu anlamda ne Fransa ile ne de İtalya ile denge politikası kurmak mümkün olmamıştır. Bu dönemde bölgede, Osmanlı ile Batılılar arasında anlaşma zemini bulunamamasının güçlüğünden fiilî saldırılar ve çatışmalar kaçınılmaz hale gelmiştir.

3.6.2. Bölgede Senusî Tedbirleri

Ortaya çıkmış olduğu tarih olan 1837'den bu yana faaliyet gösteren ve sürekli gelişen Senusîler, bölgede ortaya çıkan mevcut durumdan etkilenecek hazır vaziyetlerinde değişikliğe gitme ihtiyacı duymuşlardır. Bu anlamda Senusîlerin yapmış oldukları en büyük değişiklik, tarikatın merkezini Cağbub'tan Kufra'ya taşımak olmuştur.²⁴³ Bu dönemde İstanbul'un da dikkatini çeken bu değişiklik için Sadık el-Müeyyed sebebinin öğrenmek için bölgeye gitmiştir. Muhammed Mehdi'nin bu taşınma işinin amacının güvenlik ve kabilelerle iletişimin daha kolay bir şekilde sağlanmasının olduğunu öğrendiğinde ikna olmuş ve bunu merkeze rapor etmiştir.²⁴⁴ Fransızların bölgede en çok çekindiği kuvvet olan Senusîlerin çok iyi örgütlenmiş olmalarının yanı sıra bölgeye hâkim olması ve bölgenin coğrafi şartlarını da çok iyi bilmesi, tarikatın Batılılara karşı elini güçlendirmiştir.

Senusîlerin hazırlanmasında ve ek tedbir almasında en önemli olaylar şüphesiz Sudan Mehdi Devletinin ve Rabih'in bölgede mağlup edilmesi ve etkisiz hale getirilmiş olmasıdır. Bu dönemde tarikatın güney ve Batı kısmında meydana gelen bu olaylar, Senusîleri de endişeye sevk etmiştir. Bu dönemde Senusîlerin resmî bir isminin olmaması ve Batılılar tarafından “isyancı güçler” olarak tanımlanması, bölgede Senusîlerin manevra alanını kısıtlamıştır. Bu dönemde tarikatın merkezinin taşınması ve Fransızların bölgedeki işgal faaliyetleri aynı dönemde denk gelmiştir. Bu dönemde yavaş da olsa bölgede kendisini hissettiren Fransız tehlikesine karşın bütün tarikat mensupları teyakkuza geçmiştir. Bu

²⁴² Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 108.

²⁴³ Gilbert Clayton, Across to Libyan Desert to Kufara, **The Geographical Journal**, Geographical Press, Vol: 58, No.3, s. 175.

²⁴⁴ el-Müeyyed, **Afrika Sahrâ-yı Kebirinde Seyahat**, s. 117.

anlamda Osmanlı ve Senusî güçlerinin savaşmaktan başka çaresi kalmamıştır. Ancak, Kufra, Senusîlerin son merkezi olmamıştır. Burada 4 sene kalan Senusîler daha sonra Orta Sudan'daki Gıru'ya taşınmışlardır. Bölgede yine değişen stratejiler esas alınarak bu kez daha güneye Kufra'dan 4 gün uzaklıktaki Büşra adı verilen beldeye yerleşmiştir. Buradaki amaç merkezi Fransız kuvvetlerine yakın bir surette kurarak güçlü bir şekilde direniş göstermek olmuştur. Bu anlamda 1899'dan itibaren bölgeye yerleşen Senusîler bölgede yayılma amacı gütmüş ve savaş hazırlıkları yapmıştır.²⁴⁵

3.6.3. Bölgeye Sürgün Edilen Devlet Adamlarının Katkısı

Sultan Abdülhamid'e muhalif olan 77 düşünür, 1897 yılında Fizan'a sürgün edilmiştir. Günümüzde dahi halen kullanılan "Fizan'a sürülmek" sözüne kaynaklık eden devlet adamları, bölgede örgütlenme ve uyanma adına bölgede önemli işler görmüşlerdir. Abdülhamid'in muhaliflerinin bazılarının nüfuzlu makamlar vererek onları idareyle barıştırmasına mukabil; bazılarını da uzak taşra bölgelerine sürmek suretiyle merkezden uzak tutmak istemiştir. Bu anlamda hem merkezde bir tehdit unsurunu bertaraf etme hedefi gözetilmiş; hem de bu vesileyle taşranın seviyesi yükseltilmek istenilmiştir. Nitekim bölgeye sürülen bu insanlar bölgede idarî makamlarda görev yapmışlardır. Bu dönemde Müşir Recep Paşa, Hüseyin Hüsnü Paşa, Dr. Abdullah Cevdet, Yusuf Akçura, Cami Baykurt gibi meşhur isimler Fizan'a sürgün edilmiştir.²⁴⁶

Bölgeye sürgün edilen ve tarihte "şeref kurbanları" olarak anılan bu isimler, bölgede örgütlenmişler ve halkın sorunlarına çare aramaya başlamışlardır.²⁴⁷ Bu dönemde ittihatçıların bölge insanıyla kaynaşması ve onların sorununa çare araması dolayısıyla bölgede büyük gelişmeler meydana gelmiştir. Özellikle VI. Kolordu Komutanı Müşir Recep Paşa'nın Trablus'a vali olarak tayin edilmesinden sonra bölgeyi daha da çok sahiplenen İttihatçılar için Trablusgarp, yeni örgütlenme yeri olmuştur.²⁴⁸ Bölgede İttihatçılar, bölgeyi hızlı bir şekilde kalkındırmak için imar ve iskâna ehemmiyet vermişler ve belediye teşkilatı vücuda getirmişlerdir. Bu dönemde halk üretime teşvik edilmiş; ziraat, hayvancılık ve el sanatlarına yönlendirilmiştir. Aynı zamanda 3 okul, 3 hastane ve 2 matbaa kurulmuş; Türkçe ve Arapça lisanlarında 8 gazete yayınlanmıştır. Bölgeye isteksizce hatta korkarak giden Osmanlı Aydınları, zaman içerisinde bölgeye uyum sağlamakla kalmayıp, bölgeyi

²⁴⁵ Ziadeh, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketi: Senusîlik**, s. 99-100.

²⁴⁶ Orhan Koloğlu, **Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine**, Truva Yayınları, İstanbul 2008, s. 12-15.

²⁴⁷ Koloğlu, **Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine**, s. 52.

²⁴⁸ Koloğlu, **Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine**, s. 32.

kalkındırmışlardır.²⁴⁹ Birçok ittihatçı, bölgedeki tecrübelerinden yola çıkarak Trablus'u bir dava olarak görmüş; sürgünden sonra mecliste ve değişik alanlarda Trablus'un özgürlüğü için çaba sarf etmiştir.²⁵⁰

3.7. Bölgede Osmanlı-Senusî Direnişi

İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki işgal faaliyetlerinin ciddi bir hale ulaşması sonucunda Sudan Mehdi Devleti ve Rabih Devleti etkisiz hale getirilmiştir. Bu dönemde bölgede ele geçirilmeyen bölge olarak Libya kalmıştır. İtalya'nın Trablus'a girme amacı, Fransa'nın bölgenin güneybatısını ele geçirmeyi hedeflemesi Osmanlı ve Senusî makamlarını harekete geçirmiştir. Bu dönemde teyakkuzda bulunan iki güç de savaşın kaçınılmaz olduğunu görmüştür. Nitekim ticaret kervanlarının ve yollarının bu dönemde zarar görmesi ve bölgesel bir güç olan Senusîlerin etrafının çevrilmesi dolayısıyla Fransızlar bölgede güç kazanmışlardır. Muhammed Mehdi'nin tavrının beklenildiği bu dönemde, Fransızlara karşı binlerce kişi savaşa hazır duruma gelmiştir. Fransızların silahlarına ve düzenli ordusuna karşın Senusîler tabiatı ve doğa şartlarını kendi lehlerine çevirmeyi düşünmüşlerdir.²⁵¹

Bu dönemde ilk ciddi Osmanlı-Fransa anlaşmazlığı 1901 yılında Bilma üzerinde Kavar ticaret yolunun emniyete alınması amacıyla çıkmıştır. Trablusgarp için hayafî öneme sahip olan bu ticaret yolunu Fransız kuvvetleri Tunus-Cezayir yönüne çevirmek amacıyla bir dizi girişimlerde bulunmuştur. Daha önceleri bölgenin bir otoriteden yoksun olduğunu belirten Fransa bölgede "Territoire militaires des pays et protectorats du Tchad" isimli bir teşkilat kurmak suretiyle bölgede idarî bir yapılanma içinde olduğunu göstermiştir.²⁵² Nitekim bölgenin Osmanlı için önemini bilen Fransa, bölgedeki Osmanlı varlığını ortadan kaldırmak ve bölgeyi işgale hazırlamak için elinden geleni yapmıştır. 1899'da Osmanlı, bölgeye ihtiyaten 200 süvari, 100 jandarma ve 200 kuloğlunun gönderilmesi kararlaştırılsa da ancak 1901 sonbaharında bölgeye bir miktar asker gönderebilmiştir. Fransa tarafından işgal olarak nitelendirilen bu girişim, iki devlet arasında kısa süreli bir gerilime yol açsa da diplomatik yollardan çözüme başvurulmuştur.²⁵³

3.7.1. Bölgede Fransız Fiilî Hareketleri

Fransa'nın bölgede daha önce kabileleri elde etmek suretiyle bölgede nüfuz kazanma çabaları sonuçsuz kalmıştır. Bunun üzerine bölgedeki kabilelerin gücünü öğrenmek amacıyla

²⁴⁹ Karasapan, **Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, s. 165-168.

²⁵⁰ Koloğlu, **Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine**, s. 126-128.

²⁵¹ Ahmed Hilmi, **Senusîler ve Sultan Abdülhamid**, s. 80.

²⁵² Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 128.

²⁵³ Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 131.

bölgede araştırma ve keşiflerde bulunan Fransız kuvvetleri, bu güçlere göre zaman içinde hazırlıklar yapmıştır. İnceden inceye yapılan araştırmalar neticesinde Hoggar Tuareglerinin 1000, Azgerlerin ise ancak 300 muharip gücünün olduğu öğrenilmiştir. Bu bağlamda Fransa, 1902 yılında modern silahlarla mücehhez 130 kişilik bir ekiple 293 kişilik Hoggar kuvvetini yenilgiye uğratmıştır. Sadece 4 kayıp veren Fransa'ya karşı, Hoggarlar savaş meydanının 3'te 1 oranında kayıp vermişlerdir. Bu çatışmanın üzerine zaman içerisinde gerek güç gerekse moral olarak gerileyen Hoggarlar iki kısma ayrıldılar. Bir kısmı Fransa ile anlaşırken bir kısmı da Azgerlere ve Türklere yaklaşmıştır. Bu dönemde Fransa, süreç içerisinde Bilma ve Canet'e asker göndermek suretiyle fiilî olarak Osmanlı hinterlandını tehdit etmiş ve Osmanlı'yı yeni tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu dönemde Fransa açıkça Osmanlı ve bölge için hayati öneme sahip Bilma ve ticaret kervanlarının merkezi olan Canet'e yapılan bu saldırılar, Osmanlı devlet adamları tarafından kabul edilemez olarak nitelendirilmiştir.²⁵⁴

3.7.1.1. Fransızlara Karşı Bölgede Osmanlı Direnişi

Osmanlı Devleti, bölgede sıcak çatışmadan mümkün oldukça kaçınma yolunu seçmiştir. Bu dönemde özellikle Fransızların sahip olduğu askerî güç, bu kararın alınmasında en önemli unsur olmuştur. Bu dönemde Fransızların bölgede yapmış olduğu fiilî hareketlere Osmanlı, siyaset yoluyla karşılık verirken, gözdağı vermeyi de ihmal etmemiştir. Nitekim Tuareglerin şehri olan ve Osmanlı kaymakamı tarafından yönetilen Canet, bölgede ticaretin merkezi konumunda olmasından o dönem için ayrı bir öneme sahip olmuştur; zira Canet'in kaybedilmesi bölgedeki ticaret kervanlarının yolunun Cezayir-Tunus istikametine gitmesi demek olduğundan; Osmanlı idarecileri konunun hassasiyetinin farkında olarak siyaset izlemişlerdir.²⁵⁵

Avrupa'nın içerisinde bulunduğu güç dengesi içerisinde Fransızların karşısında bulunan Almanya'nın, Rusya'nın 1904 yılında Japonlara mağlup olmasının ardından Avrupa'da güçlenmesi ve Fransa'ya baskı unsuru olarak ortaya çıkması; Fransa'nın Afrika'yı ikinci plana atmasına sebebiyet vermiştir.²⁵⁶ Bu dönemde uluslararası ortamın elverişliliği sayesinde bölgede manevra alanın genişleten Osmanlı, fırsattan istifade etmek istese de Fransızların bölgedeki tedbirli duruşları buna mani olmuştur. Nitekim bu dönemde Kolağası Abdulkadir Cami Bey ve Hacı Senusî bölge için vazifelendirilseler de Fransız makamları almış oldukları istihbarî bilgilerden yola çıkarak bu girişime mani olmuştur. Bu dönemde Paris Büyükelçisi Münir Bey de "*Canet'in tarafımızdan işgali, faaliyetimizi daha da götürme*

²⁵⁴ Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 292.

²⁵⁵ Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 134.

²⁵⁶ Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, s. 130.

arzumuzun bir delili telakki ediliyor. Esasen bu hususta yeniden yapılacak her hareket, Fransa ile dostane münasebetlerimizi bozacak ve onu fiilî tedbirlere mecbur edecektir. İleriki ihtilâlatlardan sakınmak isteyen Fransa Hükümeti, arzu ettiğimiz takdirde, Libya hinterlandı hususunda bizimle müzakereye girmekten tereddüt etmeyecektir."²⁵⁷ sözleriyle diplomasi ve siyaseti kullanmayı tavsiye etmiştir. Bu anlamda Osmanlı uluslararası ortamın Fransa aleyhine olan durumdan istifade ederek, Fransa'yı sınırlar için müzakere etmeye mecbur bırakmıştır.

Bölgede iki devlet arasında önemli bir konumda bulunan Canet, uzun süre iki devlet arasında asker sevk etmek ya da anlaşma zemini aramak konularından her iki tarafı da oyalamıştır. Şüphesiz şartların Osmanlı lehine dönmesinin ardından Osmanlı tarafından sürekli bir baskı olmuşsa da Fransa, Canet meselesinde aceleci davranmamış ve kendisi için münasip bir vakit beklemiştir. Bu anlamda her iki devlet de Canet'in tarafsızlığı konusunda anlaşmaya varmıştır. Uluslararası literatürde "*statu quo*" olarak adlandırılan; mevcut halin devamını koruma hususunda olan anlaşma, her iki devlet tarafından da farklı yorumlanmaya açık duruma gelmiştir.²⁵⁸ Bu anlamda her iki taraf da Canet'in konumu hususunda farklı yorumlar yapmıştır. Gat Kaymakamı Cami Bey 1906 yılında bölgeye giderek kışı burada geçirmiştir. Bölgenin Türklere ait olduğunu halkın Müslüman olduğunu ve Müslümanların halifeye bağlı olmasının gerekliliğinden yola çıkarak bölgeyi devlete bağlama amacı gütmüştür.²⁵⁹

Bölgenin önemi ve bölgedeki Osmanlı faaliyetleri sonucunda kabileler Osmanlı'yı benimsemiş ve desteklemiştir. Fransa'nın tepkisini çeken bu faaliyetlere karşın Osmanlı, bölgedeki kabilelere Türk vatandaşlığı belgesi dağıtmıştır ve bölge insanlarının Osmanlı vatandaşı olduğunu belirtmiştir. Fransa'nın protestosuna maruz kalan bu faaliyet, Osmanlı tarafından uygulanmaya çalışılmıştır. Nitekim bu dönemde Osmanlı makamları "*Tuaregler öteden beri Fizan sancağına tâbi Gat ve Azger Tuareg kazalarında oturmakta bize tabidirler. Az bir kısım Hoggarı Fransızlar idarelerine alarak bize saldırtmışlardır. Tabilerimizi korumak vazifemizdir.*" cevabını vermiştir. Bu dönemde Fransa, Osmanlı'nın bölgedeki faaliyetlerine bir süre göz yummuş; kendisini meşgul eden diğer sorunlara yönelmiştir.²⁶⁰

Bölgede "*statu quo*" dan istifade eden ve bölgedeki nüfuzunu sürekli arttırmaya çalışan Osmanlı, Fransa'nın sert muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bu dönemde bölgedeki Fransız

---

²⁵⁷ Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, s. 131.

²⁵⁸ Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 138.

²⁵⁹ Kavas, *Geçmişten Günümüze Afrika*, s. 139.

²⁶⁰ Çaycı, *Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)*, s. 133.

güçleri mevcut durumun Osmanlı lehine olduğunu ve fiilî müdahalenin lazım olduğunu merkeze bildirmişlerdir. Bölgedeki Osmanlı faaliyetlerini sebep gösteren Fransız güçleri, 1909'da Canet'e girmiştir. Canet'i işgal eden Fransızlara karşı Osmanlı makamları, şiddetle kaşı çıkmış olsalar da silahlı mukabele anlamında yeterli iradeyi ortaya koyamamıştır. Bölgede her iki devleti de meşgul eden hinterland meselesinin çözümü için her iki devlet de hazır duruma gelmiştir. Nitekim Osmanlı, o dönemde gerek siyaset gerekse ekonomik olarak ciddi sıkıntılar yaşarken; Fransa, Fas'ta hâkimiyetini inşa etmek ve isyanları bastırmakla meşgul olmuştur. Her iki devlet de anlaşmaya yakın bir tavır içinde olsa da Osmanlı Devletinin 1911 yılında İtalya ile savaşması ve ardından Balkan savaşlarının çıkması, 1912 yılında, Uşi Anlaşmasıyla birlikte Osmanlı'yı bölgedeki haklarından feragat etmesine yol açmış; bölgedeki anlaşmaları hükümsüz bırakmıştır.

3.7.1.2. Fransızlara Karşı Bölgede Senusî Direnişi

Osmanlı adına bölgede diplomatik yollar zorlanırken Senusîler tarafında ciddi sıkıntılar görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde Senusîlere bağlı olan Tibular yenilmiş; doğu ve güney komşuları olan Mehdi Devleti ve Rabih Devleti tasfiye edilmiştir. Senusîlerin nüfuz alanı olan bölgenin Fransızların açık hedefi olmasının ardından Kufra, silahlı binlerce müntesip tarafından doldurulsa da dönemin Fransız güçlerine karşı koyacak kapasiteye erişememiştir. Bu dönemde Fransızların bölgedeki etkin hâli ve Senusîlerin etki alanındaki birkaç zaviyenin Fransızların eline geçmesi tarikatın ileri gelenleri tarafından bir müddet gizlense de gerçek bütün bölgeye hızlı bir şekilde yayılmıştır. 1902 yılında Muhammed Mehdi'nin vefat etmesi Senusîlerin moralini ve motivasyonunu biraz daha aşağı indirmiştir.

Muhammed Mehdi'nin yerine yaşı müsait olduğu için yeğeni Ahmet eş-Şerif geçmiştir. 1873'te Cağbub'da doğan ve küçük yaştan itibaren amcası Muhammed Mehdi'nin yanında yetişen Şerif, bölgeyi ve Fransız tehlikesinin farkında olarak vazifeye başlamıştır. Bu dönemde Fransızlar, Senusî ilgi alanlarını ve Senusîlere bağlı bölgeleri işgale başlamışlardır. Özellikle 1904'ten itibaren Vaday'a olan Fransız saldırıları püskürtülürken; bölgedeki kabilelerle koordineli bir şekilde hareket edilmiştir. Bu dönemde Fransız akınlara büyük oranda karşı koyulmuştur.²⁶¹ Bu durum 1909 yılına kadar devam ederken; bu yıldan itibaren Fransızların bölgede politika değişikliğine gitmesi aradaki çatışmaları arttırmıştır. Nitekim bu dönemde Fransa Vaday'ı ele geçirmiş; buradaki Senusî varlığını yok edecek adımlar atmışlardır. Bölgede fiilî çatışmaların başlaması sonucunda Tibesti ve Borku'da da Senusî

---

²⁶¹ Carole Collins, Imperialism and Revolution in Libya, **MERIP Reports**, Middle East Research and Information Project(MERIP), No.22 (April 1974), s. 7.

direnişini meydana gelmiştir.²⁶² Burada özellikle Senusî mukaddemi olan Muhammed Sünnî'nin hususi gayretleri sonucunda Türk idaresi ve kuvvetleri harekete geçmiş ve bir askerî kışla açılmıştır. Burada Türkler, Senusîler ve yerel halk Fransızlara karşı savaşırken; bölgede geçici olarak da olsa başarı elde etmişlerdir. Bu dönemde cihazatça üstün olan Fransızlara karşı başarı elde eden Senusîler, Vaday'ı geri alma konusunda da çaba sarf etmişler; karşı tarafa ağır zayıat vermişlerdir.²⁶³

Bölgede meydana gelen bu direniş halkası ve kararlılık, Fransa'yı geri adım atmaya ve anlaşma yapmaya zorlasa da Osmanlı'nın bölgedeki haklarından feragat etmek zorunda kalması sebebiyle istenilen sonuç alınamamıştır. Bölgede devletin ve otoritenin gitmesi anlaşmalarda yeni bir sayfanın açılmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim Osmanlı'dan sonra Ahmed eş-Şerif, "*El-Hükümetü's Senusîyyet'ul Celile*"²⁶⁴ şeklinde mühür kullanmak suretiyle bölgedeki otoritesi ilân etmiştir. Bu dönemde bölgenin muhafazasını Ahmed eş-Şerif'in kumandasında Senusîler yapmıştır.

3.7.2. Bölgede İtalyan İşgali

1870li yıllarda siyasî birliğini tamamlamaya muvaffak olabilen İtalya, kısa bir zamanda modern devlet kimliğine bürünebilmiştir. Bu anlamda modern bir devlet olarak diğer Avrupalı devletlerle diplomatik ilişkilerde bulunan İtalya, aynı zamanda kendisine sömürge anlamında bir nüfuz alanı oluşturmak istemiştir. Dönemin Avrupa'sında milliyetçiliğe paralel olarak artış gösteren sömürgecilik politikası, İtalya tarafından da "büyük devlet olmanın gerekliliği" olarak yorumlanmıştır. Nitekim 1881 yılında İtalya'nın, Fransa'nın Tunus'u işgal etmesinden rahatsızlık duyması bu hissin tezahürü olarak ortaya çıkmıştır.²⁶⁵ Bu dönemde bölgede sömürge olmaya müsait olarak Libya topraklarının kalması ve İtalya'nın tarihsel referanslarla kendisini Roma'nın varisi olarak görmesinden bölgeyi işgal etme hakkını kendisinde görmüştür. Uzun zaman fırsat bekleyen ve uluslararası ortamı da bu isteğe uygun şekilde yönlendirmek arzu eden İtalya, iç ve dış siyasetin işgale uygun olacağı vakti beklemiştir.

Bölgede 1902 yılından itibaren diplomasiye ziyade sıcak çatışmaların başlaması ve İtalya'nın iç ve dış politikada Trablus'u işgal konusunda ciddi adımlar atması neticesinde İtalya, savaş kararı almıştır. Bu kararın alınmasında öncelikle 1909 yılında Rusya ile

²⁶² Collins, Imperialism and Revolution in Libya, s. 8.

²⁶³ Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, s. 166.

²⁶⁴ Özköse, **Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi**, s. 71.

²⁶⁵ Timothy Childs, Çev. Deniz Berktaş, **Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri**, Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 7.

Racconogi Anlaşmasının imzalanması önemli olmuştur. Nitekim bu dönemde Rusya'nın, İtalya'nın Trablus'taki işgalini tanıması kararlaştırılırken; Rusya'nın boğazlar üzerindeki emellerinin İtalyanlar tarafından tanınması uygun görülmüştür. Fransa ile öteden beri olan paylaşımlarda Trablus'un İtalyanlara verilmesinde bir mahzur görülmemesi ve İngilizlerin Mısır politikaları sebebiyle, Osmanlı uluslararası ortamda yalnız kalmıştır.²⁶⁶ İtalyanların Osmanlıların yerel halka zulmettiği ve bölgeyi kalkındırma konusunda aciz olduğu Osmanlı makamlarına bildirilmiştir. Bölgenin İtalya'nın medeniyetine ihtiyacı olduğunu bildiren İtalyanlar, Osmanlı'ya bu meseleleri bir nota suretinde göndermiştir. Her ne kadar bu iddialar Osmanlı tarafından reddedilmişse de İtalya ile savaşmaktan başka çare kalmamıştır.²⁶⁷

3.7.2.1. İtalya-Osmanlı Savaşı

Uzun süre bölgeyi işgale hazırlanan İtalya, 29 Eylül 1911'de Osmanlı'ya savaş ilan etmiştir. Bölgeye modern silahlarla mücehhez bir şekilde gelen İtalya, 34.000 kişilik askerî birlik, 6300 binek hayvan, 1050 nakliye arabası, 48 sahra ve 24 dağ topu ile bölgeye hareket etmiştir. Buna karşın Osmanlı'nın bölgede 4000 civarı askeri mevcuttu.²⁶⁸ Osmanlı'nın bu orduya karşı koyacak ciddi bir gücü bulunmadığından İtalya, bölgeyi kısa bir sürede ele geçireceğini düşünmüştür. Bu bağlamda İtalya, bölgeyi ele geçirmek üzere savaşı başlatırken, Osmanlı'da da bölge halkını örgütlemek ve düzenli bir şekilde savaşmak adına genç askerler bölgeye gitmişlerdir. İçerisinde Enver, Mustafa Kemal, Ömer Naci ve Sapançalı Hakkı gibi subayların bulunduğu bir grup Kasım 1911'de bölgeye varmışlardır.²⁶⁹

Bölgeye varan subaylar ilk olarak Senusî tarikatı ile irtibata geçerek askerî bir örgütlenmeyi gerçekleştirmek istemişlerdir. Bu anlamda Senusîler bütün imkânlarını Osmanlılar için seferber etmişlerdir. Bölgeye devlet tarafından 25.000 silah gönderilirken, bölge halkı Osmanlı askerleri ve Senusîler tarafından hızlı bir şekilde silahlandırılmıştır.²⁷⁰ Bu dönemde Senusî tarikatı bölgede idareyi de eline almış ve bölgede yönetici kadroları kendisi oluşturmuştur. Bölgede birçok kabile de Osmanlı saflarına katılmış; Osmanlı subayları tarafından eğitilmiştir.²⁷¹ İlk çatışma Derne'de Senusîlerin taarruz etmesi neticesinde meydana gelmiş; İtalyan birlikleri ağır kayıplar vermiştir. 500 asker öldürüldüğü ve 2000

²⁶⁶ Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, s. 9-12.

²⁶⁷ ATASE, *Osmanlı Devri Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1981, s. 121.

²⁶⁸ ATASE, *Osmanlı Devri Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, s. 128.

²⁶⁹ ATASE, *Osmanlı Devri Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, s. 130-131.

²⁷⁰ ATASE, *Osmanlı Devri Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, s. 134.

²⁷¹ ATASE, *Osmanlı Devri Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, s. 135.

askerin esir edildiği bu saldırıda birçok cephanelik de ele geçirilmiştir.²⁷² İtalyanların henüz işgalin başlarında yaşamış olduğu bu kayıp bölgenin kolayca ele geçirilemeyeceğini göstermiştir.

Bölgedeki İtalyan-Osmanlı Savaşı, İttihad-ı İslam siyasetinin fiiliyattaki en önemli göstergesi olmuştur. Nitekim bu dönemde din bağıyla birbirine bağlanan iki otorite tamamen beraber ve ortak hareket etmiştir. Senusî mukaddemleri ve müntesipleri Osmanlı askerlerinin komutasında savaşmış; ortak düşman İtalya'ya karşı beraber hareket edilmiştir. İtalya'nın savaştan önce yapmış olduğu Osmanlı aleyhine propagandalar ve Senusî mukaddemlerine pahalı hediyeleri bu anlamda işe yaramamıştır.²⁷³ Özellikle Enver Paşa'nın Sultanın damadı olması ve bölgede Sultanı temsil etmesi, bölge halkının gözünde Enver paşayı kahraman yapmıştır. Nitekim bu dönemde bölgenin örgütlenmesi, kabilelerin silâh altına alınması ve bölgede topyekûn bir mücadelenin başlatılmasında kendisinin rolü büyük olmuştur. Bu çabaların sonucunda bütün Senusî zaviyeleri ve müntesipleri Osmanlı askerlerinin komutası altında İtalya'ya karşı savaşmaya hazır hale gelmiştir.²⁷⁴

Bölgedeki fiilî İtalyan işgaline karşı Senusî Şeyhi Ahmed eş-Şerif, bütün halka hitaben Cihad çağrısında bulunmuş ve bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyanname eş-Şerif: *“Cihadi terk etmek imandan çıkmak, İslamiyet'ten mahrum olmak demektir. Siz şimdi düşmanın taarruzuna uğruyorsunuz. Kabilenizi, kadınlarınızı, memleketinizi ve vatanınızı mutlaka müdafaa etmek zorundasınız.”*²⁷⁵ sözleriyle bölgedeki insanları cihada çağırmıştır. Bu çağrı bölgede müspet karşılık bulmuş ve bütün yerel halk Osmanlı askerleri yanında cihada iştirak etmiştir. İtalyanların kısa sürede alacaklarını düşündükleri Libya'da Osmanlı-Senusî işbirliği sayesinde Müslüman direnişi meydana gelmiş; İtalyanlar sahil şeridinden içeri uzun müddet girememişlerdir.

3.7.2.2. Uşi Anlaşması ve Osmanlı Sonrası Senusî Direnişi

Bölgede direnmeye ve savaşmaya kararlı olan Osmanlı subayları İtalya'nın havadan attığı bildirimlerle Osmanlı'nın bölgede barış istediğini öğrenmişlerdir. Merkezden haberin teyit ettirilmesi üzerine bölgedeki subaylar ve halk bu haberi şaşkınlıkla ve üzüntüyle karşılamıştır. Bölgede Osmanlı'nın barış istemesinin temel sebebi ise Balkanlar'da baş gösteren savaş tehlikesi olmuştur. Osmanlı'nın merkezine oldukça yakın bir yerde vuku bulan savaş tehdidi Osmanlı'yı zor durumda bırakırken; bütün gücünü ve dikkatini bu bölgeye çevirmesine

²⁷² ATASE, *Osmanlı Devri Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, s. 137-138.

²⁷³ Koloğlu, *Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine*, s. 174.

²⁷⁴ Artuç, *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senusî İlişkileri*, s. 96-97.

²⁷⁵ BOA, *AMTZ (05)*, 9-C/302, LEF. 1, 1/1, 30 Kanun-ı Evvel/ 1 Kanun-ı Sâni 1327 (12-14 Ocak 1912).

sebebiyet vermiştir. Nitekim devlet, kendi istikbali ve devamı için taşrasından vazgeçmek durumunda kalmıştır.²⁷⁶ Bu anlamda bölgede savaşılan subaylar, bu kararı kabul etmemiş; gerekirse bölgede devletten istifa ederek savaşmayı göze almışlardır. Ancak merkezden bölgeye gelen haberler ışığında, durumun vahim olduğu öğrenilmiş ve subaylar Balkanlar'da savaşmak üzere bölgeyi terk etmişlerdir.²⁷⁷

Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu bu zor durumdan istifade eden İtalya, Osmanlı'ya bölgede kendisinin menfaatlerine uygun hazırlanan bir anlaşma sunmuştur. 15 Ekim 1912'de İsviçre'nin Lozan şehrinin Uşi semtinden imzalanan anlaşmaya göre:

- 1- Bingazi ve Trablusgarp'a özerklik verilecek,
- 2- 12 adanın yönetimi geçici süreliğine İtalya'ya bırakılacak,
- 3- Osmanlı'nın Bingazi ve Trablusgarp'taki menfaatlerinin korunması için bölgeye geçici olarak Naibissultan tayin edilecek,
- 4- Bölgedeki dinî ve adlî işlerin temini için bölgeye Osmanlı tarafından kadı atanacak.²⁷⁸

Osmanlı tarafından barış isteği Senusîler tarafından büyük üzüntüyle karşılanmış ve Senusîler kesinlikle silah bırakmayacaklarını ilân etmişlerdir. Bu bağlamda *“Düşmanın vatanımızda bulunmasına cevaz verecek bir sulh anlaşmasının akd olduğu haberi ciğerimizi parça parça etmişti. Bunun için südde-i seniyye-i mülükanelerine olan irtibat ve sadakat ve ubudiyetimizi kemal-i huşu ile te'yid ile beraber şurasını arz ve ifade ederiz ki düşmanın vatanımızda kalmasını müstelzim olan bu anlaşmayı hiçbir veçhile kabul etmeyeceğiz. Arz-ı Hilafet ve şan-ı saltanat uğrunda hayatımızı iş'ar ederek hak-ı pak-ı vatani düşmanın elinden kurtarmak için sebat ve mukavemette devam etmeye ve son ferdimizi feda eylemeye Cenab-ı Allah'a karşı ahd ve misak ettik. Cihadda sabitkadem olacağız. Ahdimiz ifa ve kararımızı bilkuvve mevki-i husule getirmek üzere yanı başımızda bulunan ümera ve zabitanın içimizden ayrılmalarına kesinlikle müsaade etmeyeceğiz. Çünkü onların gitmesi bizi kaidersiz ve kumandasız bırakacaktır.”*²⁷⁹ sözleriyle bölgede İtalya ile bir barışın olmayacağını ve sonuna kadar savaşa devam edileceği belirtilmiştir.

Bölgede Osmanlılardan sonra İtalyanlar birçok kez Senusîlere barış teklifinde bulunmuşsalar da eş-Şerif tarafından bu görüşmeler kabul edilmemiştir. Bu dönemde el-Şerif, Osmanlı ile İtalya arasında yapılan anlaşmanın kendilerini bağlamadığını ve kendilerinin

²⁷⁶ Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, s. 74-75.

²⁷⁷ Artuç, *İttihat ve Terakki'nin İttihat-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senusî İlişkileri*, s. 114-115.

²⁷⁸ Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, s. 96.

²⁷⁹ İsrail Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 229.

vatanlarını savunacaklarını gerekli İtalyan makamlarına iletmiştir.²⁸⁰ Bu noktada her ne kadar Osmanlı, bölgede yardımcı olarak Mısır'da görev yapan Arap komutan Aziz Ali Mısırî görevlendirilmişse de şahsî husumetler sebebiyle bu yardım etkili olmamış; Mısırî adamlarıyla birlikte kısa bir süre sonra tekrar Mısır'a dönmüştür.²⁸¹ Bu noktada Senusîler, İtalya ile sadece kendi imkânları ile savaşmak durumunda kalmıştır. Nitekim bu dönemde Senusîler kendilerini devlet kabul ederek “*el-Hükümet-ül Senusîyet-ül Celile*” olarak adlandırmışlardır. Bu doğrultuda Ahmed eş-Şerif, hem bir şeyh, hem bir başkan hem de bir komutan olarak bölgede direnişi yönetmiştir. Her bir mukaddem ve müntesip bölgedeki direnişte etkin bir şekilde vazife görmüştür.²⁸²

Senusîler'in bölgedeki mücadelesi daha sonraları toplu bir direnişe dönüşmüş; modern İtalyan ordusuna mümkün oldukça en ağır hasar verilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Osmanlı-Senusî ilişkileri kopmamış; eş-Şerif, halifeye bağlılığını sürdürmüştür. Nitekim bu bağlılık cihan harbinde “cihad fetvasında” kendisini göstermiş; Senusîler Osmanlı'nın yanında bölgede savaşa iştirak etmişlerdir. Osmanlı ve Senusîlerin bu bağlılığı bununla sınırlı kalmamış; milli mücadele döneminde Ahmed eş-Şerif, Anadolu'ya çağırılmıştır. Burada hürmetli bir şekilde ağırlanan eş-Şerif, milli mücadeleye destek vermiş; Türklere olan desteğini sürdürmüştür. Bununla birlikte Senusîler, İtalya'ya bağımsızlık kazanana dek direnmişler ve asla teslim olmamışlardır. Libya'nın milli kimlik oluşmasında en önemli yere sahip olan Senusîler, Libya'nın devletleşmesinde çaba sarf ettikleri gibi, 1967'ye kadar olan sürede idarî kadroda etkin görev almışlardır.

---

²⁸⁰Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, s. 234.

²⁸¹ Artuç, *İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senusî İlişkileri*, s. 121-122.

²⁸² Özköse, *Muhammed Senusî: Hayatı, Eserleri, Hareketi*, s. 71.

SONUÇ

XIX. yüzyılda Avrupa’da meydana gelen toplumsal dönüşüm, kendisini farklı coğrafyalarda farklı şekilde göstermiştir. Nitekim bu dönemde Batının kendi menfaatleri doğrultusunda izlemiş olduğu politikalara karşın bu coğrafyalarda yeni örgütlenmeler meydana gelmiştir. Batının tarihî dönüşümü içerisinde seküler devletlerin kurulduğu ve üst benlik olarak milliyetçilik akımının görüldüğü bu dönemde işgal edilen coğrafyalarda üst kimlik daha çok dinî bir özellik taşımıştır. Özellikle İslam beldelerinde ortaya çıkan bu örgütlenme ihtiyacı zaman içerisinde bir otorite olarak Osmanlı Devletinin Hilafet siyasetini doğurmuştur. Bu anlamda Afrika’da önceleri bir ihya hareketi olarak başlayan ve bölgedeki gelişmelerden dolayı zaman içerisinde direniş hareketine evrilen Senusî tarikatı ile Osmanlı devleti bu ihtiyacın ve siyasetin gerekliliğini göstermişlerdir.

Batılı devletlerin zaman içerisinde değişen politikalarına karşı koymak amacıyla işbirliği yapan Osmanlı ve Senusîler zaman içerisinde Hilafet otoritesi altında birleşerek aynı amaç doğrultusunda çalışmışlardır. İlk başlarda birbirine karşı kuşku ve şüpheyle bakan iki taraf da Batı tehdidinin ciddi bir hâl almasından sonra birbirleri hakkındaki evhamı bırakmıştır. Bu anlamda Batının sömürgecilik politikası ve misyonerlik faaliyetleri, Afrika’da Senusî tarikatı vasıtasıyla “İttihad-ı İslam” olarak tezahür etmiştir. Bir savunma ve direniş siyaseti olarak ortaya çıkan İttihad-ı İslam siyaseti, iki farklı otoritenin Hilafet sancağı altında erimesini sağlamıştır. Nitekim kelime olarak “ittifaktan” farklı olarak “ittihad” kelimesi iki otoritenin kendi menfaatleri doğrultusunda işbirliği yapmasından ziyade bir üst yapı içerisinde erimek suretiyle yeni kimliğe bürünmek amacını taşımıştır. Günümüzdeki Amerika Birleşik Devletleri ya da Avrupa Birliği yapılanmasında görüldüğü üzere o dönemde de Osmanlı-Senusî otoriteleri Batı’ya karşı bir yapı oluşturmuşlardır.

Senusîlerin Osmanlı’dan ayrı bir otorite olarak görülmesinin sebeplerinden birkaçı, Osmanlı’ya mutlak itaatte bulunmaması ve Osmanlı’nın bölgeden ayrıldıktan sonra da kendi imkânı ve yapılanması içerisinde direnişe devam edebilmiş olmasıdır. Osmanlıların ‘93 Harbinde Senusîlerden asker talebine ret cevabı alması ve bölgedeki Batılı ülkelerle olan anlaşmalarda Senusîlerin bu anlaşmalara riayet etmemesi Senusîlerin ayrı bir otorite gibi hareket ettiğini göstermiştir. Öte yandan Osmanlı sonrası dönemde bölgede kendisini devlet olarak görmesi ve kendisini “*el-Hükümet-ül Senusîyet-ül Celile*” olarak adlandırması, Senusîlerin bir otorite olarak yapılanmasını ve iradesini uluslararası ortamda ilan etmiştir.

İslam’ı kendisine bir üst otorite ve örgütlenme aracı olarak kullanan iki kuvvetin ortak düşmanı Batı ülkeleri ve politikaları olması hasebiyle iki kuvvet birbirlerine İslamî referanslarla bağlanmıştır. Bu dönemde iletişimin ve ulaşımın da eskiye göre

kolaylaşmasından birbirini daha yakından tanımaya fırsat bulabilen iki otorite de zaman içerisinde bölgedeki bütün Müslümanlara ulaşma amacı gütmüşlerdir. Nitekim Hilafet siyaseti, Senusîler vasıtasıyla en uç bölgedeki kabilelere ulaştırılmış; Cuma hutbelerinde Osmanlı Sultanının ismi zikredilmiştir. Bu anlamda Senusîler bütün bölgede Hilafet adına çalışmış ve yerli halkı İttihad-ı İslam politikası etrafında birleştirmiştir. Bu birleştirme ve fikir birliği ise ileriki zamanlarda direniş ve cihad olarak kendisini göstermiş ve Osmanlı'nın bölgedeki en önemli dayanak noktası olmuştur.

İki otoritenin işbirliğinde bulunması ve bölge halkını örgütlemesi Batılı devletlere karşı caydırıcı bir unsur olsa da Batılıların teknolojik üstünlükleri ve diplomasideki güçlülükleri bu ittihadın daha fazla dayanmasına mani olmuştur. Senusîlerin, Fransa ve İtalya'ya göre daha ilkel silahlar kullanması ve Osmanlı'nın o dönemde gerek iç karışıklıklarla gerekse Balkanlardaki isyanlarla uğraşmak durumunda olması Afrika'daki gücünün ve dikkatinin azalmasına zaman içerisinde de tükenmesine yol açmıştır. Bu dönemde Senusîler kendi vatanlarını kendi imkânlarıyla uzun müddet savunmuşlar ve muvaffak da olabilmüşlerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv kaynakları

BOA, **Y.. PRK. MŞ..**, 7-10 (Yıldız Parekende Meşihat Arşivi)..

BOA, **AMTZ** (05), 9-C/302, LEF. 1, 1/1, 30 Kanun-ı Evvel/ 1 Kanun-ı Sâni 1327 (12-14 Ocak 1912).

BOA, **BEO**, 2771/207813, lef. 32. 11 Teşrin-i Evvel (24 Ekim 1905).

Araştırma Kaynakları

Ahmady, Enamullah, **Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2012.

Ahmet Hilmi, Şehbenderzade, **Senusiler ve Sultan Abdulhamit**, Ses Yayınları, İstanbul 1992.

Altunbay, Müzeyyen, “Japonya’dan Sibirya’ya Bir Türk Seyyah: Abdurreşit İbrahim Efendi ve Te’arüf-i Müslimin Dergisinde Eğitim Meselesi”, **Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi**, S.45 (2016), s. 527-535.

Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.

Artuç, Nevzat, **İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senusî İlişkileri**, Bilgi Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2013.

ATASE, **Osmanlı Devri Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)**, Gnkur. Basımevi, Ankara 1981.

B.G. Martin, “Kanem, Bornu and Fazzan : Notes on the Political History of a Trade Route”, **The Journal of African History**, Vol:1, No: 2, s. 15-27.

B.G. Martin, **Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş**, İnsan Yayınları, İstanbul 1988.

Black, Antony, **Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi**, Çev. Hamit Çalışkan, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2010.

Buzpınar, Tufan, **Hilafet ve Saltanat**, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

Childs, Timothy, **Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri**, Çev. Deniz Berktaş, Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Clayton, Gilbert, “Across to Libyan Desert to Kufara”, **The Geographical Journal**, Geographical Press, Vol: 58, No.3, s. 174-178.

Collins, Carole, “Imperialism and Revolution in Libya”, **MERIP Reports**, Middle East Research and Information Project(MERIP), No.22 (April 1974), s. 3-22.

Çaycı, Abdurrahman, **Büyük Sahra’da Türk-Fransız Rekabeti**, TTK Yayınları, Ankara 1995.

Descamps, Hubert, **Sömürge İmparatorluklarının Çöküşü**, Çev. Oktay Akbal, Tan Matbaası, İstanbul 1966

Ebu Manneh, Butros, Çev. Tufan Gündüz, “Sultan Abdülhamid II ve Şeyh Ebu’l Huda es-Seyyidi”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.7 (1995), s. 375-405.

el-Müeyyed, Sadık, **Afrika Sahrâ-yı Kebirinde Seyahat**, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2008.

Eraslan, Cezmi, “II. Abdülhamid ve Osmanlı Devletinin İslam Birliği Siyaseti”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, I-XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, II, s. 373-388.

Eraslan, Cezmi, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1992.

Evans, Pritchard, **The Sanusi of Cyrenaica**, Oxford University Press, Oxford 1949.

Georgeon, François, “II. Abdülhamid”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, I-XII, Yeni Türkiye Yayınları, II, Ankara 1999, s. 266-297.

Gümüsoğlu, Hasan, **Devlet-i Aliyenin Sonbaharı**, Ensar Yayıncılık, İstanbul 2014.

- Harb, Muhammed, **Sultan II. Abdülhamid**, Ark Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Hess, Andrew, Çev. Özgür Kolçak, **Unutulmuş Sınırlar: 16. Yüzyıl Akdenizinde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi**, Küre Yayınları, İstanbul 2010.
- Hülagü, Metin, **Pan-İslamist Faaliyetler**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.
- John Henrik, Clarke, “Mohamed Ahmed The Mahdi of the Sudan”, **The Journal of Negro Education**, Vol:30, No:2 (1961), s. 156-162.
- Kara, Mustafa, **Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977.
- Karasapan, Celal Tefvik, **Libya, Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1960.
- Karpat, Kemal, **İslam’ın Siyasallaşması**, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.
- Karpat, Kemal, Zens, Robert, “I. Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid’in Saltanatı (1876-1909)”, **Genel Türk Tarihi**, I-X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 291-316.
- Kavas, Ahmet, **Geçmişten Günümüze Afrika**, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2017.
- Kavas, Ahmet, **Osmanlı-Afrika İlişkileri**, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2015.
- Kılıç, Orhan, “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyalet ve Sancak Teşkilatlanması”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, I-XII, Yeni Türkiye Yayınları, VI, Ankara 1999, s. 89-110.
- Kınlı, Onur, **Osmanlı’da Modernleşme ve Diplomasi**, İmge Kitapevi, İstanbul 2006.
- Kodaman, Bayram, “II. Abdülhamid Döneminde Şark Meselesi”, **Devr-i Hamid Ansiklopedisi**, I-V, Erciyes Üniversitesi Yayınları, I, Kayseri 2011, s. 297-313.
- Koloğlu, Orhan, **Fizan Korkusundan Libya Mücahitliğine**, Truva Yayınları, İstanbul 2008.
- Kurtcephe, İsrail, **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, TTK Yay., Ankara 1995.

Küçük, Hasan, **Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müspet Tesirleri**, Türdav Yayıncılık, İstanbul 1976.

Landau Jacob, **Pan-islam Politikaları**, Anka Yayınevi, İstanbul 2001.

Le Gall, Michel, “The Ottoman Government and The Sanusiya: A Reappraisal”, **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge University Press, Vol:21, No:1, s. 91-106.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2014.

Lewis, Bernard, **Ortadoğu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2011.

Mahmud, Ahmed Ghazi, “Emergence of Sanusiyah Movement: A Historical Perspective”, **Islamic Studies**, Vol:22, No:3 (1983), s. 21-43.

Mardin, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Martin, B. G., **Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sufi Direniş**, İnsan Yayınları, İstanbul 1988.

Naci, Hikmet **Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberiler**, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1955

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Ortaylı, İlber, “Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid”, **Genel Türk Tarihi**, I-X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 317-380.

Osmanlı Belgelerinde Trablusgarb, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2013.

Öz, Mehmet, **Kanun-ı Kadim Peşinde**, 5. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

Özköse, Kadir, **Muhammet Senusi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

R.A., Adeleye, “Rabih Fadlallah 1879-1893: Exploits and Impact on Political Relations in Central Sudan”, **Journal of Historical Society of Nigeria**, Vol:5, No:2, s. 223-242.

Rifa’at Abou-El-Haj’a, **Hâkim Paradigmaların Ötesinde**, Tan Kitapevi Yayınları, Ankara 2012.

Selçuk, Günay, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, **AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, S. 28 (1992), s. 85-108.

Shaw, Stanford, Shaw Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2010.

Sırma, İhsan Süreyya, “Fransa’nın Kuzey Afrika’daki Sömürgeciliğine Karşı Sultan II. Abdülhamid’in Panislamist Faaliyetlerine Ait Birkaç Vesika”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S. 7-8 (1976-1977), s. 165-193.

Sırma, İhsan Süreyya, **II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti**, Beyan Yayınları, İstanbul 2007.

Tandoğan, Muhammed, **Afrika’da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti**, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Tandoğan, Muhammed, **Afrika’nın Kuzeyini Güneyinden Ayıran Toplum Tevarîkleri ve Stratejik Konumları: Osmanlı-Tevarîk Münasebetleri**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015

Timur, Taner, **Osmanlı Kimliği**, İmge Kitapevi, Ankara 2010.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

Türkaya, Ataöv, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977.

Uçar, Şahin, **İslam'da Mülk ve Hilafet**, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

Varol, Muharrem, **Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Yasamee, F.A.K., "Abdülhamid II and the Great Powers", **Studies on Ottoman Diplomatic History**, The Isis Press, İstanbul 1996.

York, Norman, "Disputing the "Iron Circle": Renan; Afghani, and Kemal on Islam, Science, and Modernity", **Journal of World History**, V.22 (2011), s. 693-714.

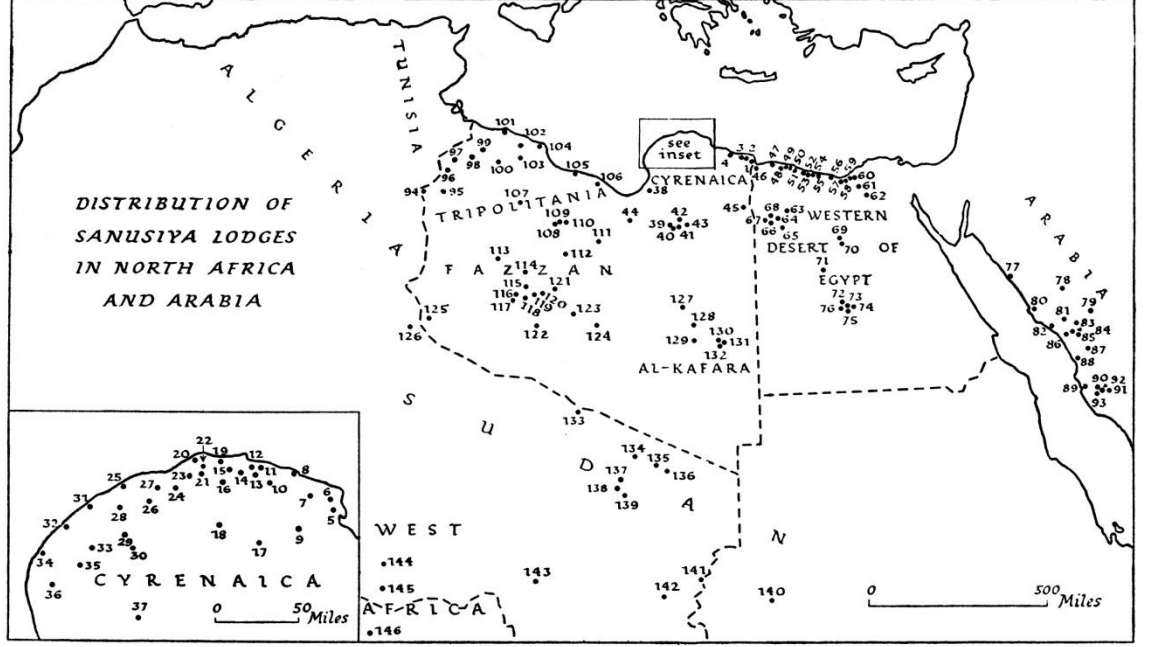
Yücer, Hür Mahmut, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yüzyıl)**, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.

Yücesoy, Hayrettin, **Senusilik: Sufi bir İhya Hareketi**, Beyan Yayınları, İstanbul 1985.

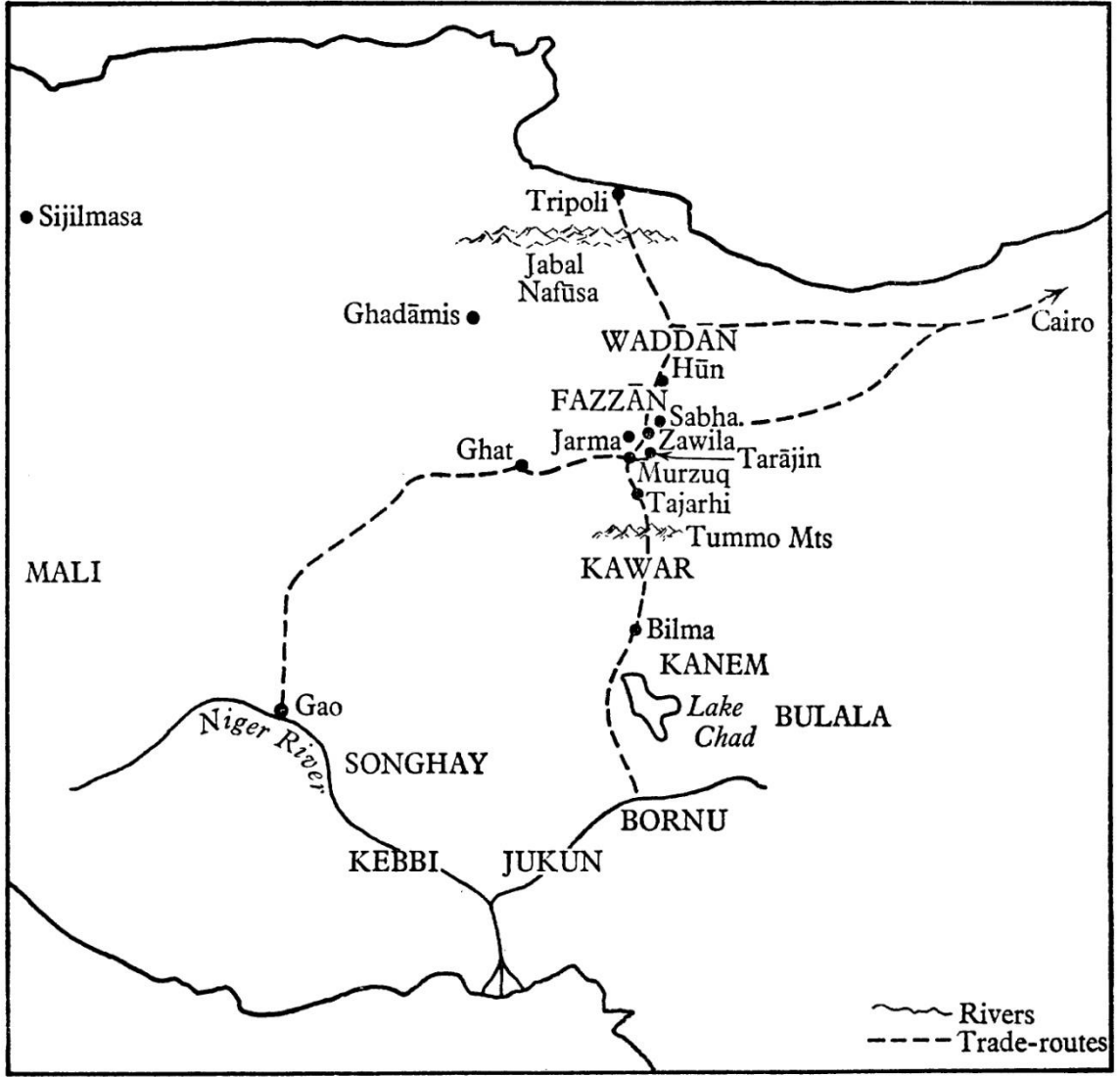
Zeydan, Corcî, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Ziadeh, Nicola, **Tasavvuf ve Siyaset Hareketleri: Senusilik**, Risale Yayınları, İstanbul 2006.

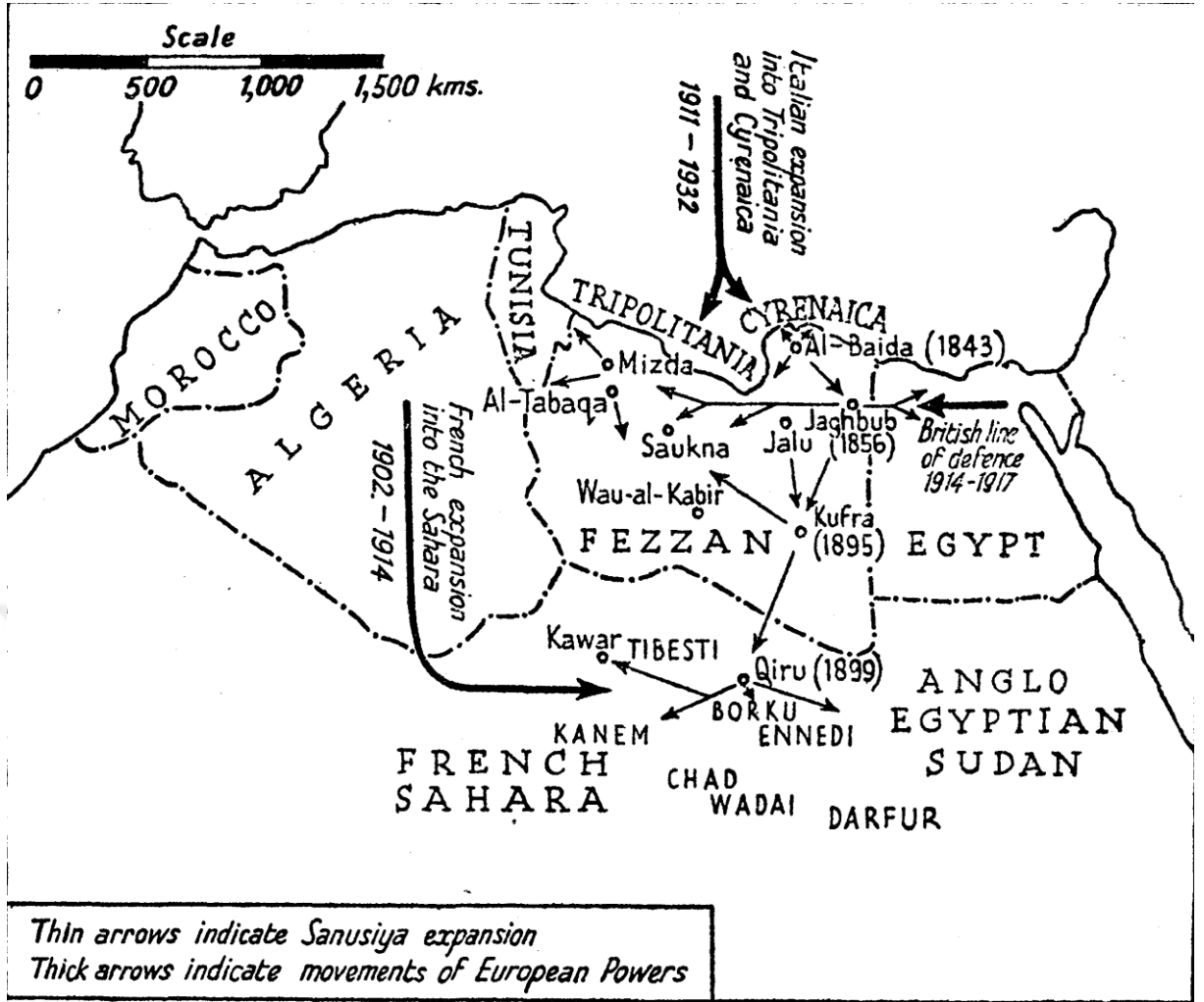
EKLER

EK 1: Senusîlerin, Muhammed Mehdi Döneminde bölgedeki zaviyelerini gösterir tablo. tablo (**Kaynak:** Evans Pritchard, **The Sanusi of Cyrenaica**, Oxford University Press, Oxford 1949.)

EK 2: Senusîlerin güvenliğini sağladığı ve Seyyid Senusî yolu olarak adlandırılan ticaret güzergâhı (**Kaynak:** Cordell, Dennis, Wadai and Sanusiyah: A Tariqa and a Trade Route, *The Journal of African History*, Vol: 18, No:1 (1977)).

EK 3: Senusîlerin Fransız ve İtalyan saldırılarına karşı izlediği stratejiler. (Kaynak: Pritchard, Evans, *The Sanusi of Cyrenaica*, Oxford University Press, Oxford 1949).

EK 4: Cağbub'da bir Senusî Camisi. (**Kaynak:** Bey, Hassanein, Through Kufra to Darfur, **The Geographical Journal**, Vol: 64, No: 4 [Oct. 1924]).

تجدید نظر در عبادت بیلورود

رافدیه نظر در جدید بیلورود

دوئل اولم مرکز نوای محو عوایر عبادت جدید بر عصب و مرجع تابع حاکم و در سنجیدگی سایر عبادت بیلورود و در ۱۲۸۱ هجری قمری
 در عبادت بیلورود عیوضاً جایگزین نفا تقسیم قسماً عهدی حضرت قسماً ضبط مانده و نویسد تکالیف است تکالیف امیریه و نه
 معضوتی است همانند اولی و در بکره ده بر قبایل عبادت جاننده ایسا اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً
 اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً
 هرگاه منوط و متوقف رای و اراده دولتی بکنند اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً
 ایضا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً اولی و نفا تقسیم قسماً

OSMANLI ARSIVI		
BEO		
2771	207813	11

BEO.002771.207813.011

Kaynak: BOA, BEO, 2771/207813, lef. 011.